

A
FÖLD
ÉS NÉPEI

BUDAPEST,
FRANKLIN TÁRSULAT KIADÁSA

49.215

A
Föld
ÉS NÉPEI

IV

A FÖLD ÉS NÉPEI.

Országos Széchényi Könyvtár

A FÖLD ÉS NÉPEI.

NÉPSZERÜ FÖLDRAJZI ÉS NÉPISMEI
KÉZIKÖNYV

IRTA

GYÖRGY ALADÁR.

MÁSODIK, UJBÓL IRT KIADÁS.

Országos Széchényi Könyvtár

NEGYEDIK KÖTET

EURÓPA.

BUDAPEST.

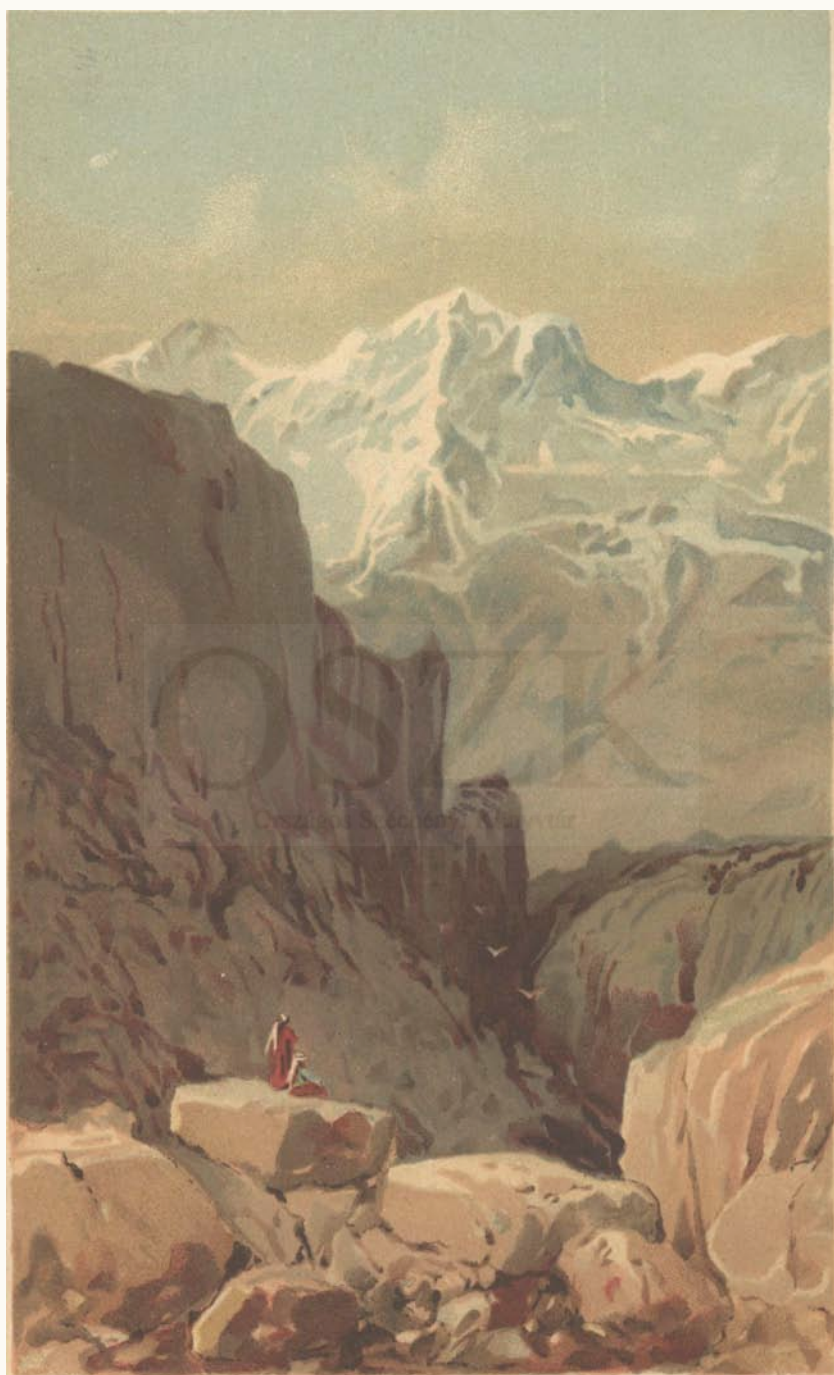
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

PANDERON A SIERRA-NEVADA HEGYSÉGBEN

EURÓPA

FÖLDRAJZI ÉS NÉPISMEI LEIRÁSA.

IRTA

GYÖRGY ALADÁR.

8 SZINES MELLÉKLETTEL, 12 EGÉSZ LAPNYI RAJZMELLÉKLETTEL
ÉS 404 A SZÖVEG KÖZÉ NYOMOTT RAJZZAL.

Országos Széchényi Könyvtár

MÁSODIK KIADÁS.

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

49.215/4
~~49202~~

M. N. Sz.	
11.872	
1918	412

Gibraltár.

ELSŐ FEJEZET.

EURÓPA ÁLTALÁBAN.

Hunfalvy János: Egyetemes Földrajz. I-III. Budapest, 1884-87. (Csak az európai rész készült el.) — *Brachelli*: Stat. Skizze der europäischen Staaten. 1892. — *Kirchhoff*: Unser Wissen von der Erde. II-V. köt. Leipzig, 1887-1892. — *Bongier*: Geogr. physique, politique et économique de l'Europe. Paris, 1885. — *Strelbitsky*: Superficie de l'Europe. St.-Petersburg, 1892. — *Reclus* Elisée: Nouvelle géographie universelle. I-V. Paris, 1876-1880.

EURÓPA a legnevezetesebb „világrész.“ Itt laknak a legműveltebb népek, a világtörténelem eseményeinek nagy része e helyen történt s innen terjedt szét s terjed nagyrészt. mai nap is a civilizatio a földteke minden részére, melyben csak a régi keletázsiai művelődés s az egészen új északamerikai versenyezhet némileg vele. De ha a múlt s jelen nagy eseményei nem tennék is e földrészt oly fontossá, nevezetes lenne azért, mert mi is itt lakunk s mert e terület lakói általában legközelebbi ismerőseinkhez tartoznak.

Öszintén meg kell vallanunk, hogy tisztán ez az érdeklődés okozza azt, hogy Európát a világrészek közé számítjuk. Földrajzi tekintetben szigorúan véve, nincs jogunk hozzá. Európa tulajdonkép Ázsiának nyugatra terjedő nagy félszigete s Afrikától is a keskeny gibraltári szoros, a régi Hercules-oszlopok választják el. Általában az ó világ három nagy területe földrajzi szempontból egy egészet képez, még a látszólag önálló Afrikát is összeköti Ázsiával a szuezi földszoros. Európa s Ázsia között még szorosabb a kapocs. A földrajzirók meg-

állapították ugyan a határt az éjszokról délre nyuló Ural hegység ormóján, részben pedig a mellette levő nagy mélyedésben, de e határ egészen mesterséges s sem a természet, sem az e vidéken lakó emberek életmódjában s jellegében nem lehet észrevehető különbséget találni az Uralhegy nyugati, európai s keleti, ázsiai oldala között s az orosz birodalom tartományai is egyaránt kiterjednek mind a két világ-részre.

Európa e mellett kétségtelenül a legkisebb világrészek közé tartozik, nem egészen 10 millió km². Bármily távol keletre tesszük is határát, egyedül Ausztrália szárazföldre az, mely kisebb s melyet mégis általánosan „Kontinens“-nek nevezünk.

Vannak azonban a mi világrészünknek földrajzi tekintetben is nagy előnyei. Ezek közé tartozik első sorban a kedvező fekvés. Mivel csaknem az egész terület a *mérsékelt égöv*höz tartozik s mivel e mellett talaja is igen változatos: termékeiben szokatlan nagy a változatosság. Másik nagy előnye *kerületének nagy változatossága*, a többi világrészeknél nem tapasztalt tagoltság, melynek következtében számos művelődési központ önálló tért nyer. A félszigetek képződése sehol sem történt ily nagy arányokban. Csupán keleten az oroszok nagy birodalmában van hogy így mondjuk; összehalmozva a talaj, a többi népeknek s nemzeteknek aránylag csekély terület jut; de mind e kis földdarab önmagában egész és nagybecsű. Ha Európának mértani kőralakja volna, kerülete csak 10 ezer km. lenne; így ötször nagyobb.

Az egyes részek között ismét a déli félszigetek a legjelentékenyebbek. A három nagy déli félszigeten, a pirenein, olaszon s balkánin ennél fogva sokkal hamarabb létrejött a műveltség, mint éjszakon a dán és skandináv félszigeteken. Még a szintén délre fekvő *Krim* félsziget a Fekete tengerben is történeti nevezetességű, mivel egykor önálló birodalom volt, míg az orosz északon fekvő *Kola* s *Kanin* nagy félszigetek neveit csak a földrajzból ismerjük. Az északi félszigeteken nem is vesszük észre ama nagy egyedi sajátosságokat, mint a három nagy déli félszigeten, melyek sajátosságok jellegüknél fogva Afrika szemközti levő éjszaki partjaival oly kellemes ellentétben vannak. E két világrész között nyulik el a *Földközi tenger*, az emberi művelődésnek ez a nagy jelentőségű fejlesztője és előmozdítója, mely mellett az emberiség történetében egyetlen tenger sem játszott oly fényes szerepet, mint ez. Valóságos összekötő hid volt az egyes nemzetek között éjszokról délre s keletről nyugatra. Hullámai közül egész sereg különböző nagyságú sziget emelkedik ki, részint magánosan, részint

— s ez a gyakoribb eset — csoportokban. Nyugatról keletre menve, itt találjuk többek közt a Balearokat, a Bonifaccio-út által egymástól elválasztott Korzikát s Szárdiniát; Olaszország nyugati partján a toskanai s nápolyi szigeteket, délre a lipari szigeteket s majd Olaszország egykori magtárát Siciiliát s legalúl a maltai csoportot. Az apennini (olasz) félsziget másik oldalán a Földközi tenger messze éjszakfelé nyúló öble, melyet adriai tengernek nevezünk, hasonlóképp telve van szigetekkel. Itt vannak a joniai s dalmát szigetek, mely utóbbiak egy eltemetett földrész maradványai. Ugyanezt mondhatjuk az Európa s Kisázsia közt elszórva levő szigetek nagy részéről, melyek közt a

A Bosporus és a Fekete-tenger.

kiváló nagyságú Kréta sziget emelkedik ki. Egészen keleten elkülönítve áll Cyprus szigete a siriai parttal szemben. Az aegaei tenger a Dardanellák szorosa köti össze a Márványtengerrel s ezt ismét a Boszporus a Fekete tengerrel, melyen szigetek egyáltalán nincsenek. Európa s Ázsia itt oly közel vannak egymáshoz, hogy a Konstantinápolylyal szemben eső Szkutari (törökül: Üszkü dar) annak csaknem külvárosa. A Földközi tengernek különben még folytatása van a Fekete tengeren túl is az Azovi tengerben, mely e tengercsoporttal összeköttetésben áll.

A nagy atlanti oceán sokkal szegényebb szigetekben. A pirenei félsziget nyugati s éjszaki partjain, mely utóbbi Franciaország nyugati partjával a biscajai öbölt fogja be, sőt ezentúl is fel a nagyhirű calaisi

csatornáig, alig van egy pár apró kis sziget. Igaz ugyan, hogy itt egy egész nagy csoportot találunk, a britt szigeteket, de ezek tulajdonkép az európai szárazföldről tartoznak. Geologiai kutatások kiderítették, hogy még aránylag nem régi időben mind e szigetek összeköttetésben állottak a szárazfölddel. Délre tőlük sekély tenger s kelet felé nagy tenger alatti síkság terül el, közben egy mély szakadékkal, mely a skandináviai félsziget önállóságát jelzi. E síkságon emelkednek a britt szigetek minden irányban mutatkozó kis szigetcsoportjaikkal; itt vannak kelet felé a dán s jütlandi félszigetek, melyek egykor Nagybritanniával egy egészet képeztek. S ha az atlanti oceánnak e részét, melyet jelenleg *éjszaki tengernek* neveznek, valami módon képesek volnánk kiszárítani, talaja gyöngéden hullámzó homok-dombokat s síkságot képezne. Csak a jégkorszak végén következett be a tenger beömlése s a csatornák alakulása, melyek Angliát az európai szárazföldről örökre elválasztották. De az éjszaki tenger még a történeti korszakban is igyekezett átalakító hatást gyakorolni. Frieslandban a Dollart betörése 1277-ben január 12-én történt s a 13-ik században alakult a hollandi Zuyder tó, melynek egy részét a tevékeny hollandiaiak most kiszárítani s szárazföldre akarnak változtatni. S az éjszaki tenger tovább nyulva, épen úgy, mint az atlanti oceán délen, egy nagy, habár nem oly jelentékeny belföldi tengerrel áll összeköttetésben. Apró szigetek és lagunák között összeköttetést talál a sekély, sószegény s ezért télen könnyen befagyó keleti vagy *balti tengerrel*. Több jelentékeny sziget, köztük a német parton Rügen, a dán Bornholm, a svéd Oeland és Gotland, az orosz Oesel és Dago, továbbá Oland szigetcsoport meglehetősen népessé teszi e tengert, melynek ezenkívül keleten két nagyobb öble is van, a rigai s a finn öböl. Ez utóbbi végén a hatalmas Szentpétervár épült. Éjszakon a bottniai öböl van. E tenger partjain mutatkoznak nagyobb mértékben ama sajátságos beszögellések, melyeket a földrajzírók *fjordoknak* neveznek. A keleti partokon kevésbé észlelhetők e sajátságok, habár itt is kétségtelenül megvannak; ellenben Skandinávia nyugati partjain a Lindes-naes hegyfarktól az Éjszaki fokig mindenütt találhatók ily fjordok vagyis ágasbogas öblök s nem csupán a kontinens partvidéke, hanem mindazok a szigetek is, melyek a norvég fensíkokkal némi egyközű láncolatot képeznek, félszigetkéekkel vannak kiczafrangozva és kis fjordokkal szelelve, melyek roppant folyosók módjára huzódnak el. Ezen bevágások között, melyek a partvonalat tiszszerte hosszabbá teszik s a partszelt számtalan, többé-kevésbé párhuzamos félszigettel szegélyezik, némelyek igen hasonlatosak egymáshoz s a kontinens tes-

tébe vájt roppant árkokhoz hasonlítanak, míg mások több oldalforddó oszlanak szét, melyek a belső vizek összeségét csatornák, szorosok és öblök csaknem kibonthatatlan utvesztőjévé teszik. A partok összes kifejlődése ezen beszögélések által annyira megnövekedett, hogy a félsziget nyugati partszéle, melynek hossza egyenes vonalban alig van 1900 kilométer, az összes kanyargások mentében közel 13,000 kilométert tesz: ez több, mint a Páristól Japánig terjedő távolság.

A tenger hullámai még tovább kísérik Európa partját. Messze távolban Far-Öer s a Hekkláról nevezetes Izland szigete terülnek el; az utóbbi egészen a sarkkörig nyulva. Innen terjed el az éjszaki jegestenger, mely Európa területén hatalmas öböllel, az ugynevezett

A Moldefjord.

fehér tengerrel nyúlik a szárazföld közé. A Jegestengerben is számos jelentős sziget van, köztük a Spitzberga-csoport, talán az egykori *Arktis*-nak, egy sarkkörü szárazföldnek, rommaradéka. Földrajzi s fizikai viszonyai egészen mások, mint Európáé s csak a szomszédság miatt számítják ide. Még odébb északra van a nagy Ferencz József-föld.

A minő nagy előnyei vannak Európának a tengerek számtalan öblei s szigetei miatt, époly változatossá teszi e világrészt a *szárazföld emelkedésének* megoszlása. A magas és alacsony, hegy és sík számtalan változataival gyorsan követi egymást; habár az egész terület két harmada a *síksághoz* tartozik. Különösen keleten terjed el a nagy síkság, mely Szibiria nyugati részén s a Középázsiaiban levő nagy sivatagokkal némileg összeköttetésben áll s az Ural hegység ez összeköttetést alig

szakítja meg. Németország északi része s a Kárpátok keleti alja e nagy síksághoz tartozik, míg más oldalt a Kárpátoktól nyugatra az áldott nagy magyar alföld terjed el. Európa nyugati részén s a szigetekeken a hegyes vidék az uralkodó, melynek zömét a szárazföldnek csaknem közepén a hatalmas *alpesi* hegylánc összeköttetésben az apenninekkal foglalja el. De a hegylánc is tulajdonképp csak nálunk tekintendő hatalmasnak. Európa a természet nagyszerűségeit mintegy kicsinyített alakban mutatja fel. Minden „mérsékelt“ e világrészen, épen úgy, mint éghajlata. Amerika óriás folyói, Ázsia hófedte hegyláncza, Afrika óriási állatai, mesés tüneményeknek tarthatók a mi világrészün-

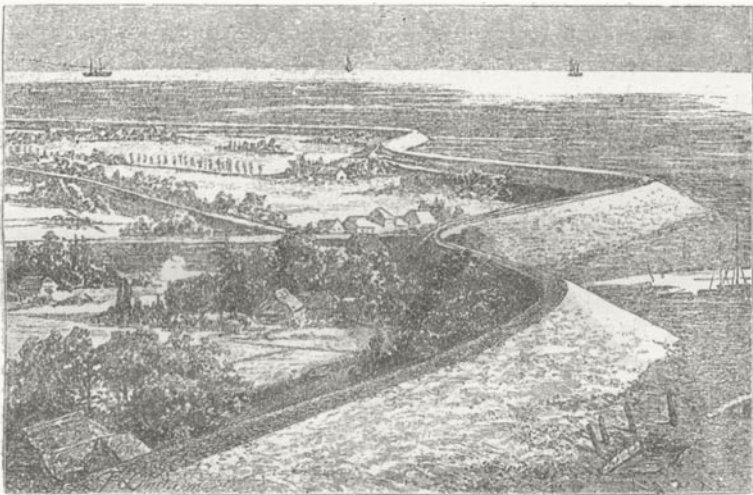

Délorcshországi síkság.

kön található természeti nevezetességekhez képest s maga a Montblanc, melyet mi a hegyek jégkirályának nevezünk, alig magasabb, mint a tibeti fensík, a „világ fedele“ vagy a délamerikai punák, hol még városok vannak csaknem oly magasban, a hol nálunk csak kemény zöldes örök jég van, élő lény nélkül. Másrészt azonban nem fordul elő Európában sehol a természetben az az elkorcsosulás, melyet részben Ausztrália földjén s lakóiban észlelhetünk. — Az Alpok hegyláncolata ily módon, bármily csekélynek látszik is az más világrészek nagy hegységeivel összehasonlítva, még mindig hatalmas földgerincz s erőteljessé lesz az által, hogy a messzebb eső francia s német hegységekkel valamint a Kárpátokkal némileg összefügg.

Önálló elkülönített helyet foglalnak el Európa hegységei között a Pyrenaeusok, a Balkán, a Kaukázus s végül Nagybrittania, Skandinávia hegyei s az Ural, mindannyi egy-egy tényező a talaj változatosabbá tételére.

Az európai hegységekből több *folyó* ömlik le bőven s termékenyítőleg hatva a területre. Nagyobbak ugyan Amerika, Afrika s Ázsia hatalmas folyói; de a természet itt a mi áldott világrészünkön jelentékeny kárpótlással gondoskodott, midőn a folyóknak kanyargós utat szabott ki, mely által minél nagyobb területet képesek áldásaikban részesíteni. Oly nyílegyenesen futó folyó, mint p. a Hudson, nálunk

Európai művelt tájkép (Hollandi partvidék).

alig van. A folyók nagysága nyugatról kelet felé a talajviszonyok következtében folytonosan növekedik. Európa legnagyobb folyója, a Volga, s Ázsiához legközelebb van s Európának keleten első folyója.

A szigetek és félszigetek folyói nagyobbreszt rövidek és hajózásra nem alkalmasak, de a két főlejtőn, melyek közül egyik északnyugati, a másik délkeleti, nagy folyók erednek, s ezeket, mivel forrásaik egymáshoz közel esnek, most már többnyire csatornák kötik össze. Ez egyik fő eszköze a művelődés terjedésének, mely különösen a Duna és Rajna mentén határozottan a folyók irányában fejlődik; de egyuttal egész sereg kereskedelmi emporiumnak hagy helyet. A művelődésnek eme hatalmas tényezői az idők folyamában, külö-

nösen a nyugati részeken, egészen átalakították az ősi természetet. Őserdők Európában csak elvétve találhatók. Kipusztultak teljesen a hatalmas emlősök: a mammut, viziló, oroszlán; sőt egyes részeken a medve, farkas és bölény is. Ezzel ellentétben a hasznos állatok és növények egész legióját ültette át ide a tevékeny ember, különösen Ázsiából, melylyel legrégebben áll szoros összeköttetésben s működése kiterjedt arra is, hogy mintegy saját izlésének megfelelőleg alakítsa át lakóhelyét. Az európai tájkép ennél fogva a legtöbb helyen egyöntetű, a leigázott természet kecsesen, de jóformán erőtlenül mutatkozik s minden egyes esetben az emberi munka nyomainak ad helyet, melyek olykor, különösen a nagy városok környékén, egészen háttérbe szorítják a természetet. Csalódás volna azonban azt hinnünk, hogy ez a szépség rovására történik. A skandináv vizeséseket, a svájci havasokat, az olasz tavakat s a magyar pusztát talán még érdekesebbé teszik az emberi munka maradandó emlékei s itt van az a város, melyről régóta ezren hangoztatták: „Veder Napoli e poi morire!”

Általában elmondhatjuk, hogy a természet és az emberek egyaránt műveletlenebbek, a mint kelet felé megyünk. Ha az „európai“ név alatt — mint megszoktuk — a civilizált viszonyokat értjük, el kell ismerünk, hogy Európában a valódi európaiak épen nyugaton laknak. Irodalom, másnemű szellemi tevékenység, régi multjuk az angolokat, francziákat, németeket s a velük rokon törzseket helyezték első sorba, bár egészen vad nép Európában nincs, még a Balkán félsziget nehezen hozzáférhető albánjai, az északi sarkvidéken és Oroszország nagy sivatagjain kóborló nomádok életmódjában is van bizonyos európai vonás.

Nagyban és egészben véve a ma már közel 400 millió lakost számláló Európa népességének zömét három nagy írja vagy indogermán törzs alkotja: a latinok, germánok és szlávok; melyek mindegyike 100—100 milliót jóval felül haladó mennyiségben fordul elő. Legrégibb műveltsége van a latin törzsnek, melyhez tartoznak a régi görögök és rómaiak, kiknek szereplésével kezdődik meg Európa története s a kik a legelső nagy gyarmatosítók voltak; de ez a törzs ma már sokat vesztett régi dicsőségéből, sőt itt-ott számuk is apadóban van. A germán törzs, melynek legelőkelőbb képviselői az angolok és németek, ma virágzásának tetőpontján áll; a szlávok közül csak az orosz emelkedett magasra, de egyuttal ez ma Európa legnépesebb s legnagyobb terület felett rendelkező népe. A többi kisebb

törzsek között a legtekintélyesebb helye van a magyarokénak, kiknek rokonai között még a finnek és törökök jelentékenyek, a többiek azonban: a lappok, szamojédek s az Oroszország zord vidékén lakó apró finn-ugor törzsek már csekély számuk miatt sem képesek történelmi jelentőséghez jutni. Mindezek, a tatárokat is ideszámítva, legfeljebb 25 milliónyi számmal vannak. Második nagyobb csoport az apróbb törzsek között a sémieké, kiknek összes száma csak 8 millió, de társadalmi hatásuk jelentékeny, nagy.

Vallás tekintetében még nagyobb az egyöntetűség. Mindenek előtt elenyésző csekély azok száma, kik nem keresztyének, a zsidókat és mohamedánokat is ideszámítva csupán $\frac{4}{100}$ -ra tehető a nem keresztyén népesség Európában. A keresztyénségnek viszont közel fele római katolikus, a protestáns és görög-keleti egyházakra egyenkint majdnem 100 millió jut. Nevezetes, hogy e három fő felekezet hívei túlnyomólag a három uralkodó néptörzs szerint csoportosulnak. A latin törzsnél uralkodó római katolikus egyháznak nagy előnye a szervezett egység; míg a többi felekezetek nagyon megoszolnak.

Csekélyebb a megoszolás politikai tekintetben, különösen 1870 óta, mely évben Németország és Olaszország apró államai egyesültek. Mindamellett most is 76 önálló ország van Európának aránylag kis területén s ezek között nem egy (San-Marino, Andora stb.) valószínűleg parányi kiterjedésű; de van közöttük hat olyan is, melyet területe s népessége után általában nagyhatalmaknak szoktak mondani. Ezek a következők:

	Terület km ²	Népesség (1890 körül)	Egy km ² -re jut
Franciaország	536.408	38,343.192	71.
Németország	540.483	49,428.470	91.
Nagybrittania	314.628	37,880.764	120.
Olaszország	286.589	30,535.848	107.
Oroszország	5,427.600	100,219.474	19.
Osztrák-magyar monarchia	676.666	42,720.729	63.

Jelentékeny országok ezeken kívül Svéd- és Norvégország, Spanyolország, Svájc, Hollandia, Belgium és Törökország. Európa nagyhatalmát tanúsítja, hogy a földgömbnek több mint fele része európai gyarmat, világforgalma — az amerikai Egyesült-Államoktól eltekintve — minden mást messze túlszárnyal s hogy tisztán a fenn felsorolt hat nagyhatalom háboru esetén közel 20 millió katonát képes kiállítani. Mindamellett Európában már hosszabb idő óta béke ural-

codik, ámde csak „fegyveres béke“, mely a népek kulturájának fejlődését nagyban akadályozza. Oroszország, Törökország, Franciaország meg Svájc kivételével minden jelentékenyebb állam alkotmányos monarchia. Sajnálatos azonban, hogy a népesség rendkívüli nagy sűrűsége (Belgiumban 210 lélek egy km²-re), a lázas ipari tevékenység s a vagyonosodás egészségtelen megoszlása Európa csaknem minden részében állandó veszélyes jellegű társadalmi forrongásokat idézett elő.

De mindezekről lesz alkalmunk az egyes országok ismertetésekor külön is szólni s azért megkezdjük körutunkat Európa délnyugati félszigetével, melyet egykor, midőn a hasonlatokat szerető földrajz-írók e földrésznek alakját egy kisasszonnyal hasonlították össze, annak fejeül jelöltek ki, melyről még a párta és nyakékesség sem hiányzott, mivel a pirenéi félszigeten tudvalevőleg a zömöt elfoglaló Spanyolország előtt nyugat felé keskeny szalaggal egy másik ország, Portugália, terül el s Spanyolország a francia határ szélén a regényesen szép részletekben gazdag pirenéi hegycsoport terül szét.

Portus szoros.

Ferdinánd és Izabella síremléke a granadai székesegyházban.

MÁSODIK FEJEZET.

A PIRENÉI FÉLSZIGET.

Willkomm M.: Das Pyrenaeische Halbinselland. Leipzig, 1862. — *Edmondo de Amicis*: L'Espagne, traduit par J. Colomb. Paris, 1878. — *Simons*: Spanien. Mit Illustrationen von Wagner. Berlin, 1880. — *Germand de Lavigne*: L'Espagne et le Portugal. Paris, 1867. — *Zááori János*: Spanyol út. Pest, 1869.

EURÓPÁNAK délnyugati sarkát a pirenéi, vagy iberi félsziget foglalja el, egy csaknem négyszögű, osztatlan földtest, melyet a világrész törzsétől a Pirenéi hegység zár el. Két egyenlőtlen nagyságú állam, Spanyolország és Portugália van e földrészen, mely, mint félsziget, Európában, nagyságra nézve, közvetlen Skandinávia után következik. Legnyugatibb pontja, Cap Roca, a Tajo torkolatánál van a tengerparton, Déli csúcsa, Punta Marroqui, Tarifa mellett az éjsz. szél. 36°-a alatt fekszik s innen éjszak felé 820 km-re nyúlik hosszúsága s csaknem ugyanoly nagy szélessége Cap Rocától keletre Cap de la Náoig.

Óriási, a tenger hullámaiból kiemelkedő földtömeg ez a félsziget, telve egyes hegyláncokkal. Az egész jó formán fennföld, a síkság a területnek egy tizennyolczadrészét teszi ki és pedig: a keskeny tengerpart, kis völgyek a folyók torkolatánál s az Ebro és Guadalquivir völgyei. Ha a tenger 130—160 méter magasságra emelkednék a jelenlegi niveau fölé, e völgyekből mind öblök lennének s a félsziget valódi szigetté változnék át, melynek éjszaki részén a pirenéi hegyek

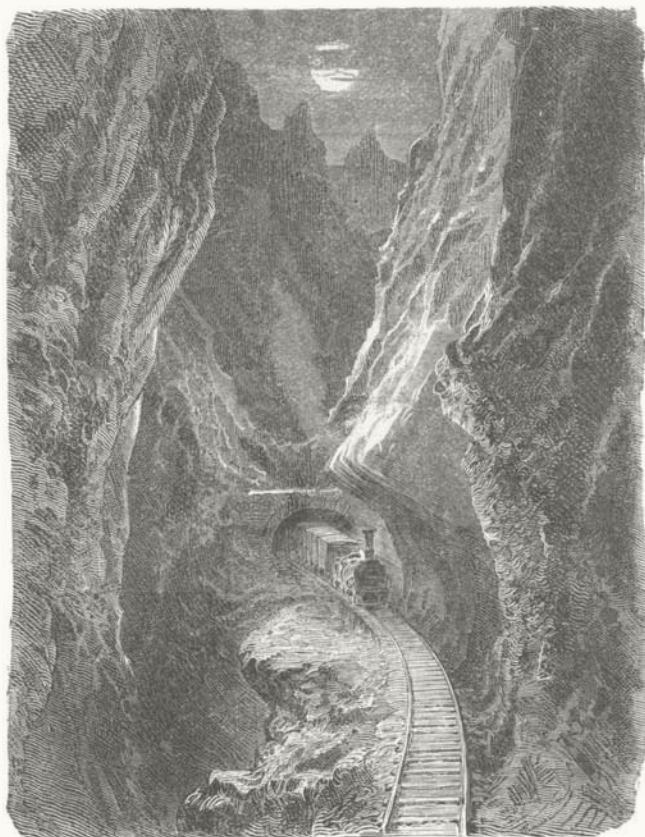
meredek sziklapartot képeznének. Mert e nagy hegységet, mely Franciaország s Spanyolország közt határvonalat képez, s melyet a „hármás kis tükör“ egykor Európa kisasszony nyakékszerének nevezett el, a francia hegyektől tág síkság választja el s ennél fogva földrajzilag egészen Spanyolországhoz számítandó, melynek hegyeivel összeköttetésben áll. A partvidékek általában keskenyek, környékük többnyire kopár és ezért még az alkalmas kikötőkkel megáldott partokon sem fejlődhetett ki oly élénk forgalom, mint várni lehetne. A pirenei félsziget felföldjén négy parallel elhelyezkedett hegylánczolatot különböztetünk meg, melyek mindannyian éjszakon kezdenek emelkedni s délen meredek esésök van. Köztük fekszik az ó- és új-castiliai fensík és a mélyebben fekvő andaluziai síkság. A hegységeket egyes domborozatok s emelkedések keresztbe metszik, így a castiliai s andaluziai hegyláncz, továbbá éjszakon a cantabri hegység, a Pireneusok nyugati folytatása, továbbá az a magas parti hegyláncz, mely az andaluziai síkságot délen a Földközi tengertől elválasztja. Keleten a spanyol fensík hegységben végződik, mely ismét egyes csoportokból van alkotva s a Spanyolország déli partját képező magas hegységekkel összeköttetésben áll. Mindegyik folyóvidéknek sajátos jelleme van, a belföldi földségek egymástól nagyon különböznek s ezért a félsziget uralma komor és rideg; bár a szokatlan változatosság mellett nagyszerű részletek fordulnak elő. A keleti hegytömegben van a vízválaszték s innen erednek leginkább a félsziget folyói, melyek nyugati s keleti irányban futnak. Mivel e vízválaszték keletre igen közel van a Földközi tenger partjaihoz, keleten nagy fensíkok és tekintélyes folyók nem képződhetnek. Éjszakon ellenben, e forrásvidék s a Pireneusok közt a nagy *aragoniai* fensík terjed el s rajta a hatalmas Ebro, mely kivételesen a cantabri hegyekből ered. Aragoniától délre még két kisebb fensík van, a cuencai s murciai; az elsón a Guadalaviar és Jucar, a másodikon a Segura folynak át. A vízválasztó vonal, mely nem annyira hegység, mint inkább különböző magasságra emelkedő dombvidék, az Ebro forrásánál kezdődik s félkörben keletre, majd délre megy Marroqui fölig s a Sierra Nevada, a délandaluziai parthegység egy része, még hozzá tartozik. A nyugat felé vonuló nagy fensíkon vannak a legnagyobb folyók, melyek mindannyian az atlanti tengerbe ömlenek. A *Minho* (olv. Minjo), a legéjszakibb, köztük a legkisebb s abban különbözik a többiektől, hogy az asturiai hegyekből a spanyol jó Galicziába; ám a többiek, a *Duero* portugall nyelven Douro, a *Tajo*, (olv. Takho) s portugall nyelven Tejo (olv.

Teso), a *Guadiana* és a *Quadalquivir* (olv. Quadalkivir, az arab Vadi el Kebir- nagy folyó szótól) az iberi hegységből erednek. Mindezek a folyók párhuzamosan futnak a hegységekkel délnyugati irányban, míg a vízválasztó jobb oldalán az Ebro és más folyók irány a délkeleti. A legtöbb folyó csak alsó részén hajókázható kissé. Az említett folyókon kívül Portugálban s a cantabri hegyláncz éjszaki részén számos parti patak van, melyek közt legjelentékenyebb Bidassoa, a határ-folyócska Franciaország felé. Jelentékenyebb tavak néhány sós parti tón kívül nincsenek.

Az egész pirenéi félszigetet ily módon egy éjszokról délre képzelt vonallal két egyenlőtlen részre lehet osztani, egy nagyobb nyugati s egy kis keleti részre. Az utóbbi kizárólag a *Pirenéusok* hegységéhez tartozik, mely 386 kilometer hosszúságban nemcsak Spanyolország legjelentékenyebb hegysége, de Európában is kiváló helyet foglal el. Csak a Kaukasz s Alpesek nagyobbak. A Pirenéi hegység legmagasabb csúcsai jelentékenyen kisebbek ugyan, mint az Alpesekéi; de ormója nagyobb s csak két végén, nyugaton Irunnál s keleten Geronától éjszakra van járható szorosa.

A nagy hegységnek nincs oly sok kellemes részlete s oly élénk vegetációja, mint az Alpoknak. A Pirenéusok szerkezete sokkal rendszeresebb. Néha egészen egyhangú. A nyugati s keleti hegylánczon kívül délre és éjszakra mellékhegységek vonulnak el oly rendszeresen alkotva, mintha óriási haraszt megkövesült levelei volnának s ez által sok rövid parallel menő völgyek s keresztvölgyek támadnak. E rendszeresség természetesen a vidék festői jellegének rovására történik. Ehhez járul még, hogy az egyes csúcsok nem igen emelkednek magasabbra, mint az egész hegység. Czikk-czakkos, de egymást ismétlő hegyláncz vonul el mindenfelé s csak ritkán láthatunk néhány minden oldalról meredek s ezért feltűnő csucst, minők a *Canigou* (2786 meter), a két *Pic du Midi* (2191 és 2885 meter) s a *Maledetta* vagy *Mont Perdu* (3352 m.). Szélesebb völgyek hiányában nagyobb tavai sincsenek. Csak itt-ott a jégár s hómezők a hegység járhatlan részein keletkezik egy kis tócsa, mely az év nagy részében jéggel van borítva. Még a jégmezők s vegetatio gyors változása, az alpok e tündéri sajátsága is, csekély mértékben van a Pirenéusokban s a jégárak nem hatolnak le oly mélyre az emberek által művelt völgyek közelébe. Maga a Pirenéi hegység vízszegénynek mondható, egyetlen nagyobb folyója van, a Franciaországba futó *Garonne*, a többi mind patak, melyek gyors eséssel futnak a szűk völgyekben. Nincsenek

tágas völgyei, nincsenek nagy átjárói s a legtöbb helyen a „pasos“ vagy „puertos“ (átjáró) csak gyalogosok s öszvéren járók számára megközelíthetők. Az Alpok számos természetes átjáróikkal közvetítő hegységet alkotnak, a Pireneus hegység egész a mai napig gátul s választóul szolgált.

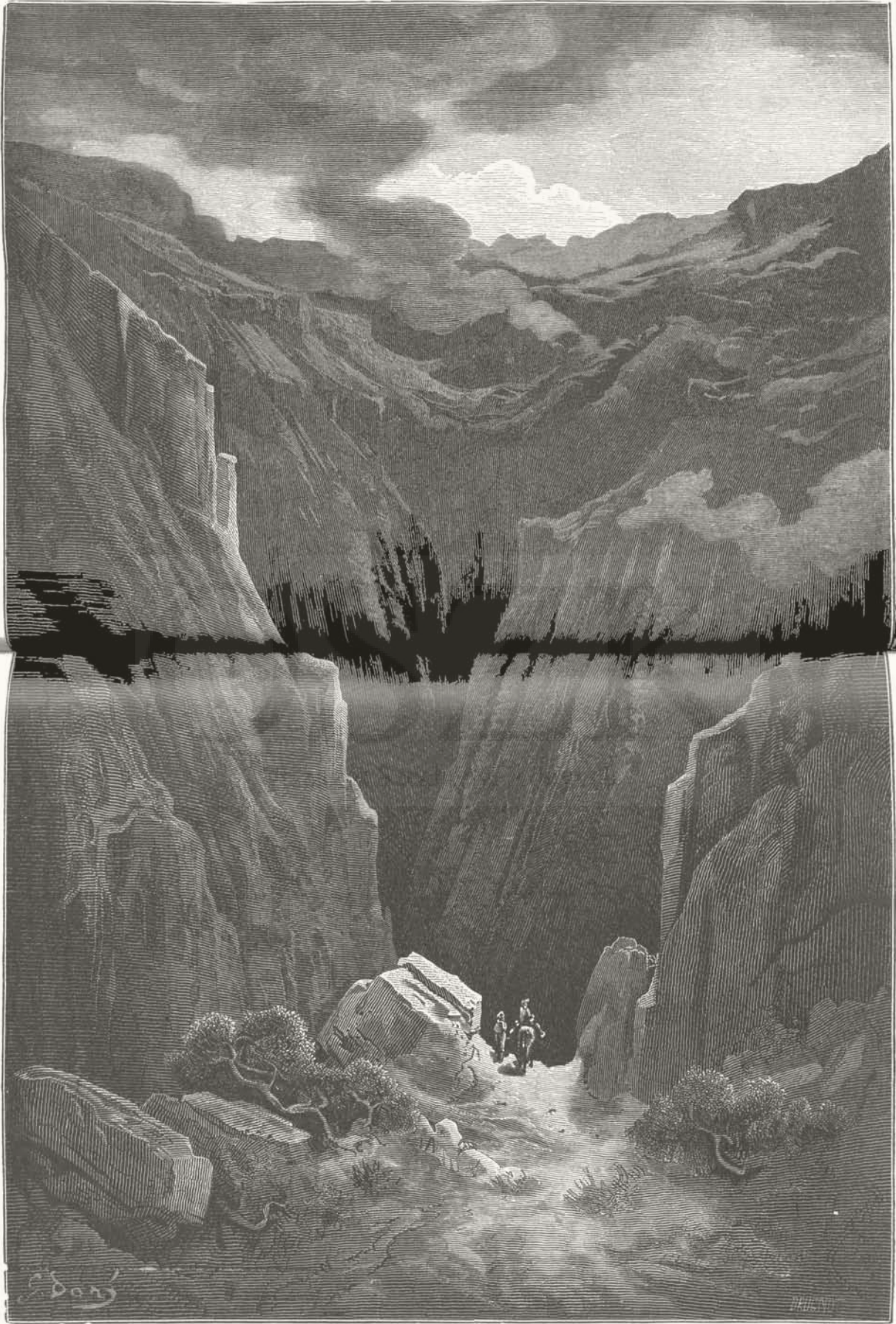
Pancorboi sziklavölgy.

Ideje azonban, hogy e nagy heglánczolatnak előnyeit is felsoroljuk. Mert valóban ilyenek is vannak. Alig 100 órai távolságban a hegység végei, két tenger partját érintik. Aránylag rövid idő alatt, jöllehet az utazó csak nyugatról keletre vándorol s ugyanazon szélességi fok alatt marad, két világrész ellentétét képes szemlélni. A nyugati oldalon, a baszkok hazájában, a hegység homokköve hullámos dombokkal kez-

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Barrano de Boqueire sziklavölgye Andalúziában.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

dődik, melynek erdős tetői Közép-Európa hegyeire emlékeztetnek. A másik oldalon azonban, a Földközi tenger felé, már afrikai tenyészet nyomait látjuk. Kopasz fehér kréta-sziklák emelkednek az olajfa s parafaerdők felett; a völgyekben déli tüzes szőlő, hatalmas bizarr aloek s szép lombos tamariszkok láthatók; egyes helyeken pálmafák is gyakoriak. Egy szóval alig egy pár órányira az előbbi képtől már Algir képe tűnik fel előttünk.

A pirenei hegy közép részében, melyet Ritter az egész hegység „magasztos szép koroná“-jának nevezett, más helyen alig található szép alakulás is látható: a szikla-amphitheatrum, a Cirques vagy oueles (-olla), melyeknek kazánalakú völgyei szeszélyes hegyzárót alkotnak. Legnagyobb mértékben látható e képződés Francia- s Spanyolország határán a Marboré mész- s márvány-hegylánczán *Gavarnie*, egy szegény hegyi falu mellett (1444 méter a tenger felett), az ugynevezett Roland rése, mely azonban épen e sziklaszínház által ép oly európai híré lett, mint a Montblanc alján fekvő Chamouny. Hasztalan keresnénk más havasokban ehhez hasonló látványt: a nagy Alpes hegységben is csak egyetlen hely van, mely némileg összehasonlítható vele: a két kopasz szikla által képezett leuki völgy a gemmi szoros mellett.

A „Cirques“ sajátságos alakjának eredetéről többféle hypothesist állítanak fel. Csaknem bizonyos, hogy a kisebb képletek üregek összeomlása által képződtek. Azonban igen bajos ezt a Gavarnie, Troumouse, Bielsa, s más helyeken levő nagy sziklaamphitheatrumokról állítani. A Marboré hegység csúcsának megmászása, honnan a spanyol hegylánczot a zaragozai síkig meg lehet látni, époly hálás, mint néhol a milyen veszélyes. Meg lehet innen látni a magas hóval borított Mont Perdu-t is. A pirenei hegységben még csak egy hely vetekedik a Marboré hegy természeti csodájával s szép kilátásával, a *Maladetta*, a pirenei Montblanc, számos örök hóval borított csúcsaival, melyek közt a legnagyobb a Néthou, 3404 méterre emelkedik a tenger színe felé.

A pirenei hegységtől délre terjed az aragoniai síkság telve különböző folyókkal, melyek nagyrészt az Ebroba ömlenek. E folyó völgyében fekszik Aragonia régi híres fővárosa *Zaragoza* (olv. Saragossa). Az aragoniai síkságot a földközi tengertől kelet felé egy dombhálózat választja el, mely később a pirenei hegység keleti ágával egyesülve valódi hegyi tartományt képez. E hegyvidék *Catalonia*, melyen az Ebro is keresztül megy, Meguinenza és Tortosa közt útát

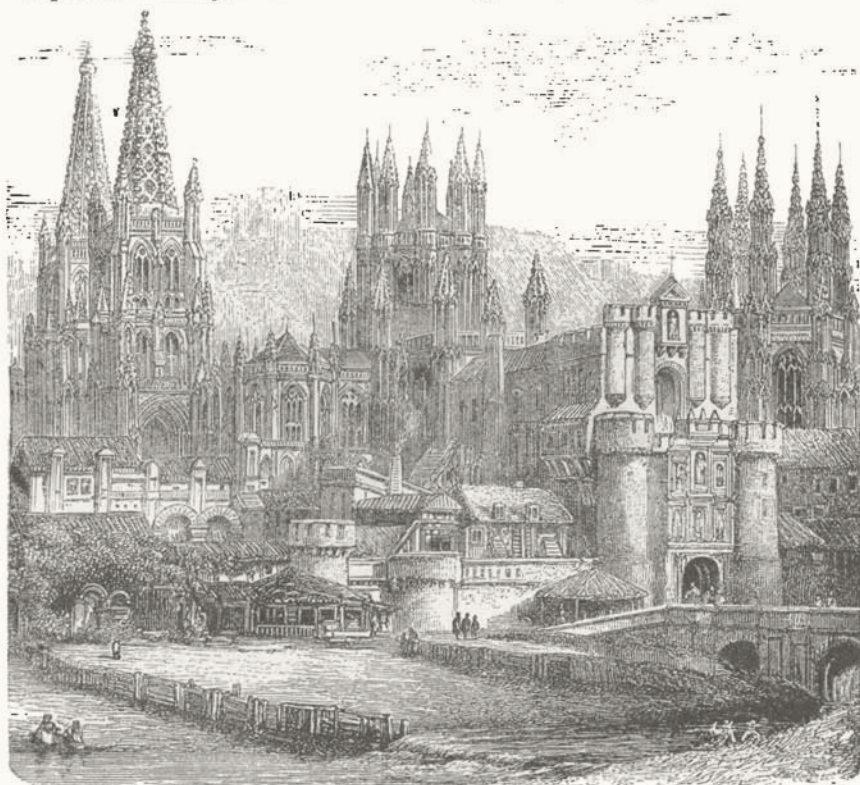
törve magának, hogy a tengerbe ömölhessen. Az Ebro partján van *Legronno* város, régi görbe zig-zugos utcákkal s környékén (rioja) kitünő gyümölcstermeléssel. A parthegységek között leghiresebb a *Monsarrat* (= fűrészelt hegy), mely 35 km. hosszúságú hegytömeg, hasonló egy óriási várhoz, rovátkos sziklafalakkal, számtalan bástyával és tornyokkal. Kivált a hegy északi oldala roppant meredeken nyúlik fel, mint hasadozott és repedezett sziklatömb. Egyik szakadékjában van Spanyolország leghiresebb bucsujáró helye.

A termékenyítő Ebrotól éjszakra fekszenek a *baszk* tartományok hegyei, a Pireneusok nyugati folytatása. Itt küzdöttek évek hosszu során át a carlisták, itt van Pamplona, Navarra fővárosa s a hegyek alján Guipuzcoa, Bilbao és Vitoria. Ezentúl kezdődik még az *asturiai cantabri hegység*, melynek gerince részben határvonalat képez Asturia és Leon között s egész Galiciáig vonul, hol a Minho s annak mellékfolyója a Sil között délnyugatra kanyarodik s egész a Dueroig terjed s Portugália két kis tartományát Entre Douro e Minho-t, továbbá Traz oz Montes-t elborítja. Galiczia hegyes tartomány, sok erdő s rét van benne, szelid éghajlata alatt itt-ott déli gyümölcsök is tenyésznek s némely völgyei festői szépségűek. Különösen kellemesek diófa- s gesztenyeerdői, melyeknek termékeit messze elszállítják. Asturia ellenben nehezen hozzáférhető havasi vidék, meredek, többszörösen megszagatott hegylánczczal, melyeken buja legelők s köztük termékeny völgyek vannak.

A leoni s ócastiliai fensík főfolyója a Duero, mely a bortermeléséről híres *Porto* vagy *Oporto* portugál városnál jut a tengerbe. A Duero és Ebro közt emelkedik az iberi vízválasztó nyugati része a Sierra de la Demando nagy hegységig, melynek nyugoti alján van *Burgos* városa, egyike nyáron át is, Spanyolország leghűvösebb helyeinek. A ki innen éjszakra akar menni annak az Ebro völgyébe, a Gargantas de Pancorbo nevű sziklavölgyön keresztül kell hatolnia, Pancorbo község e vad s igen festői vidékén. Több mint félóraí uton hatalmas sziklatömegek emelkednek fel egészen függélyesen, vagy oly közel jutnak egymáshoz, hogy csaknem érintkeznek. Éjszakon is vannak sziklalabyrinthok s általában az egész vidék vadregényes színezetű. Egészen más képet nyerünk *Ó-Castiliában*. Jelentékeny helyek voltak már itt a rómaiak idejében, Palencia, Leo és Astorga s ma is itt vannak még Valladolid, Zamora s Salamanca, az egyik spanyol egyetem székhelye: de maga a vidék kopár, elpusztult; az utazó néha azt hiszi, hogy a Sahara-pusztán jár. Őszvérkaravánok vonulnak

keresztül a pusztán, melyeket a felvert porról már távolról meg lehet látni. Tenyészetnek alig van nyoma. Az embernek önkénytelenül eszébe jut a spanyol közmondás, hogy ha egy pacsirta akar átrepülni Castilián, eledelét is kénytelen magával vinni.

A Duero fensík déli részén van a 2600 méter magas castiliai vízvázalasztó, mely szépségben és vadregényes helyekben olykor a svájci Alpokkal versenyez. E vízvázalasztó négy tisztán megkülönböztethető

Burgos.

hegylánczra oszlik. Nyugatra és keletre fekszik a rengeteg lapos Sierra da Estralla (csillaghegység), mely gránit alapu hegygerincz előhegyeivel és mellékágaival együtt egészen Portugalia földjén fekszik s azt dél és éjszak felé egészen beágazván, főtömegével az atlanti oceánhoz nyomul, melynek meredek sziklamartjait alkotja. Azután jő a Sierra de Gala, a Sierra de Gredos sziklafala, mely felül lapos, délfelé

meredeken leeső s tetején alpesi tók s egy kis jégár van. Végül jő a két parallelhegyláncból álló Sierra de Quadarrama, melyből ered a Manzares patak, a Tajo egyik mellékfolyója, hosszúra nyuló helyi neve csaknem oly széles, mint medre, de mely elég nevezetes arról, hogy partján a kopár új-castiliai fensíkon fekszik *Madrid* városa, a spanyol királyok városa.

Valóban rettenetes hely ez. Európának alig van fővárosa, mely ily pusztaságban feküdnék. Még Berlin környéke is paradicsom hozzá képest. S a távoli kopasz éksúcsok télen zord szeleket és néha szokatlan hózivatarokat vernek a fővárosra; nyáron pedig kopár falaik-

Escuriál.

kal felfogják az áfrikai sirokkót, sőt visszaverik azt Madrid kavicsos és homokos vidékeire. Csak a távolban eső Parbo gesztenyefa- s örökzöld tölgyerdeiben találhatunk enyhülést a pusztaság között s e környéken találjuk fel az Escuriál palotát, a világhírű — fájdalom! — ma már részben elpusztult királyi várat.

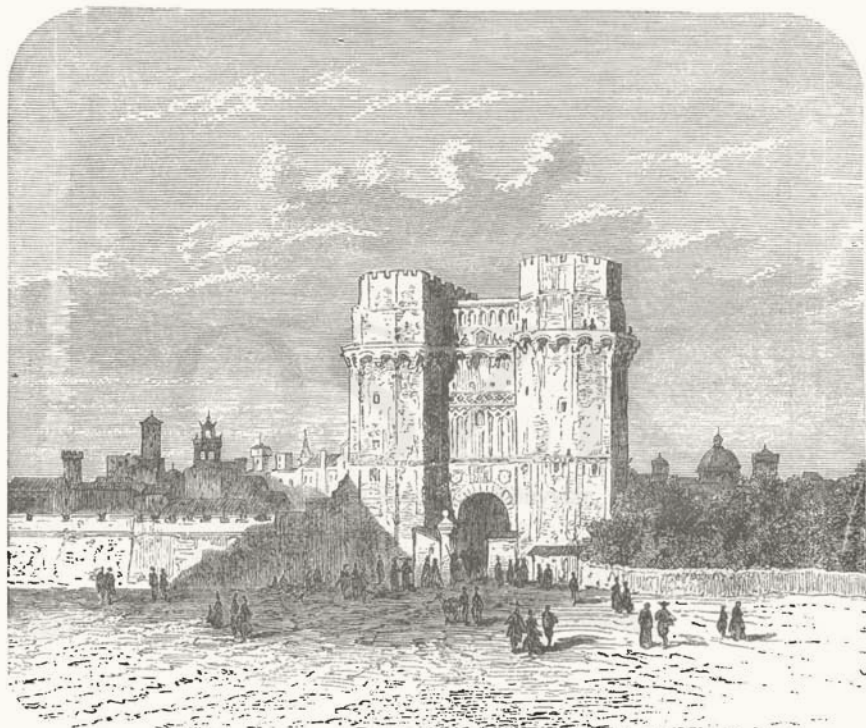
Az újcastiliai fensík nagyban s egészben csaknem oly elszomorító látványt nyújt, mint az ócastiliai. Télen-nyáron minden kopár, rideg, elégett. Lombtalan bokrokkal van telve a Tajo partja s medrében a pizkossárga viz lassan s lomhán foly nyugat felé. Toledo hegyei választják el a fennsíkot két részre, a toledo-i s la mancha-i síkságot. Az egyikben a Tajo, a másikon a Quadiana fut keresztül. Estremadurából a Tajo átmegy Portugaliába, hol Beira és Alemejejo tarto-

Alicante.

mányok között határt képez s Lissabonnál (Lisboa) ömlik a tengerbe valóban gyönyörű vidéken. Ha a Mancha síkról keletre megyünk, az iberi hegyvidékre bukkanunk, melynek keleti részén Valencia és Murcia tartományok terjednek el a Földközi tengerig. Meglehető széles partvidék van itt, egészen áfrikai jelleggel. Sivár, sós pusztaszélén, melyet parti pusztának neveztek el, Alicante kikötője van.

A szép sziklahegyek, gyönyörű színjátékaikkal a szemnek kelle-

Kapu Valenciában.

mes látványt nyújtanak, de még sem örvendeztetők. Nehány fige s datolyafa az egyedüli látható zöld e vidéken s valóban csodálnunk lehet, hogyan élhet meg itt oly sok ember, mert a két tartomány aránylag elég népes. A szántóföldek leginkább a mélységekben vannak s nem látszanak s mivel őszszel gyökerestől fölforgatják a parasztok, az év nagy részében alig lehet létezésüket gyanítani. Néha azonban a kopár, szürke sós növényekkel elborított pusztaságok

MONT-BLANC-RÉSZLET.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Murcia.

egész az országutig terjednek. Minél távolabb megyünk Alicantetól, annál inkább áfrikai lesz a tájék. Az út szélén először pálmacsoportok, majd a hófehér s lapostetejű mezei lakok közt egész pálmaligetek látszanak s hogy még nagyobb legyen a csalódás, a házak (caserio) tetején, mint Marokkóban, félgömb alakú kemenczékét vehetünk észre. A pálmaligetek közt gabona s luczernamezők, olajfa s szentjánosfa ültetvények mutatkoznak s Elche körül gyönyörű pálmaerdő van hosszú, szél által lengetett levelekkel s magas koronákkal, melyek a szemet gyönyörködtetik.

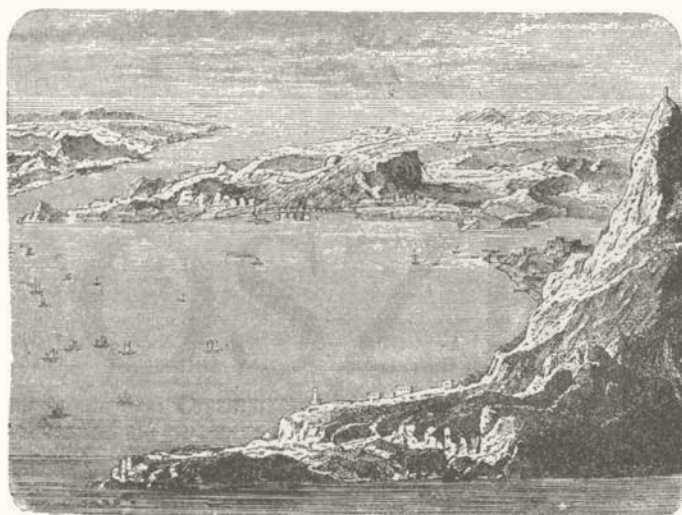
Valencia és Murcia egyes részein a gondos öntözés következtében gyönyörű oázok, a híres huerták, keletkeztek, hol a föld évente 4-5 termést ad; a kaszálókat 9-10-szer vágják le s a tengeri szára 5-8 méter magasra nő. De ez a paradicsom is ideiglenes életű, a lakosok tunyasága miatt sok helyen pusztulásnak indult.

A Mancha síkság s Andaluzia közt vonulnak el az andaluziai vízváltató legnagyobb heglánczának a *Sierra Morena* kopasz s nem épen magas párkányai, melyek elágazva Granada, Andaluzia és Murcia spanyol tartományokat s az Algarbe portugál tartományt behálózzák. A híres Despeñaparos sziklavölgyön ma az a vasút megy keresztül, mely a Guadiana völgyből a Guadalquivirhez vezet. Ez ugyanis Andaluzia főfolyója; partján fekszenek Sevilla s Cordova a hirneves városok; torkolatánál a történeti nevezetességű Xeres de la Frontera és Cadix tengeri erőd. Andaluzia Spanyolország legszebb tartománya s reávonatkoznak nagyrészt az utasok lelkes rajzai, melyek egész Spanyolországra, s így a kopár éjszaki felsíkra is szoktak érteni. Leggyönyörűbb azonban *Granada* völgye, a Sierra Nevada magas partlánczolatánál, hol a természet már februárban csaknem teljesen kifejlődik: hol nyáron át is kellemes szellők lengenek s a tropikus s mérsékelt égélj előnyei egyesülnek.

Az andaluziai vasútvonal egyike a legszebb tájékú pályáknak. Narancs- és fügeerdőket szel át és a vidék emelésére omlatag romok közelében hajló ágakkal pálmafák is szomorkodnak. A levegő átlátszó, a felhők alabástromfehérek s mintha itt készülnének a mindenség villámai, oly delejgazdagok. Itt is vannak kopártetejű bércek, honnan a hegyoldalok, a kövér rétek bújazöldben díszlenek... Erdőket látunk magunk előtt, melyek, mintha pagonyt vágtak volna ki belőle, szép menedékes fasoraikkal lepnek meg. A magasban hatalmas jegenyék, szilfák, platánok, gesztenyék ingatják sudaraikat s habár széles az út, koronáikkal mégis úgy összehajlanak, hogy lombdús

ívezet emelkedik az út felett. Míg ezek oda fenn érthetetlen susogást visznek véghez, az út oldalán, kövecsekkel kirakott medrekben üde forrásvíz locsog, a múlt dicsőségét mesélgetve . . .

A Sierra Nevada hegytetőin, különösen a 3563 méter magas Pic Mulhacen szakgatott és ékmetszetes csúcsán, mely az egész félszigeten legmagasabb, nagy kiterjedésű hómezők vannak, melyek a forró nyári napokon sem olvadnak el. A talaj örökzölddel s ibolyákkal van telve; myrthusok s sötétszínű-rózsák emelkednek mindenütt s itt-ott egy-egy mandulafa pirosvirága látszik: cziprus s czedrus lombok között, narancs, kaktus, aloe, borostyán s pálma aljában szamóczák

Gebel'al Tarik (a gibraltári szoros).

is található. S e gyönyörű vidéken még láthatók az arabok által nagy gonddal épített csatornák. A magas hegység csúcsai különben egészen eltérők Európa más hegységeitől, a mennyiben többnyire domború teknőalakjuk van. Aljaikat gondosan művelik, 400 m. magasságig tölgyes, cserjés, cziprus és fenyő mutatkozik, de csak ritkán, a déli hőségeknek ki nem tett helyeken, úgy hogy tulajdonképeni havasi rengetegekről szó sem lehet. Aztán pedig mindjárt s több 100 méternyi magasságban kopasz barna sziklák következnek, melyeken csak imitt-amott mutatkozik egy árva repkény vagy mohalepel; itt tehát a kopárság uralkodik és a magasságban oly élvezetes havasi legelőknek nyoma sincs.

Még inkább fogy a növényzet s mértföldekre terjed a kopár sziklák sora a hegylánczban ott, hol egész hegyek fénypalából vagy szürke mészkőből állanak. Ilyen az egész hegysor a tenger szélén, a Sierra Nevada második hegyláncza az *Alpujarras*. E hegyláncz kevésbé hozzáférhető s ezért alig látogatott, bár völgyei a legszebb tájak közé tartoznak. Az örök hó szomszédságában nő az illatos kamilla s a legritkább zúzmók, a hegy oldalán éjszakai fái s bokrai, a gesztenyefa, tölgyfa s fenyőfa, kissé lejjebb szőlőtöke s olaj s még beljebb citrom és narancs, sőt banánfa, gyapot, cukornád s más tropikus növény.

A spanyol délvidék meredek partszikláit közt különben a Sierra Nevada csak a legmagasabb s legfontosabb; de vannak még más hegysorok is, köztük a Sierra de Málaga és a Sierra de Ronda, mely utóbbi a híres angol erődig Gibraltár-ig nyúlik, mely erőd barlangokkal telt sziklabérczen egykor Hercules oszlopának neveztetett, míg Tarik arab vezérről, ki ide a 8-ik században várat épített, Tarik sziklája (Gibél'al Tarik, összevonva Gibraltár) nevet vett fel. E vár, továbbá a bortermelésről ismert Malaga s Almaria a legnevezetesebb pontok Spanyolország déli részén.

Földrajzilag Spanyolországhoz tartoznak még s keleti partjához közel fekszenek a valenciai öbölben *pithyusok s a baleári* szigetcsoport. Legnevezetesebbek ezek közt Mallorca és Menorka. Az előbbin van a főváros *Pálma*, mely Európa egyik legrendesebb és legkedvesebb városa s kikötője igen látogatott; az utóbbin Mahon kikötő. A többi szigetek igen kicsinyek. A pithyusok csoportjához tartozik Ibiza s Formentera kis szikla sziget. Az összes szigetek spanyol fenhatóság alatt egy királyságot képeznek, melynek területe 4820 □ kilométer s lakosainak száma mintegy 300,000. Legmagasabb hegycsúcsok a Silla de Torella, mely 1480 méternyire emelkedik. Völgyében különben virágzó gyümölcsstenyészttel foglalkoznak. A szántóföldeknek is a gyümölcsfák nyujtanak árnyékot. A lakosok, kevés mór kivéve, mind spanyolok. Az érdekes szigetcsoportot ujabban Salvator János főherczeg tanulmányozta s egész sorozatát a szépen kiállított monografiáknak adta ki róluk.

A pirenéi félsziget természeti viszonyai a széttagoltságot mozdítják elő. Népének története ennek a tagoltságnak nyilvánulásra jutása. Csaknem minden egyes vidék külön önálló ország volt valamikor s még a jelen korszakban is egészen elkülönítve áll fenn Portugália a félsziget nyugati homlokzatán. Csak egyszer, az ujkor első

napjaiban, melyet több mint hétszázados elkeseredett harcz előzött meg a benlakott mórok ellen, egyesült néhány évtizedre a félsziget összes lakossága s ez a korszak történetének fénypontja volt, midőn egy új világrészszel, nagy költőkkel s művészekkel ajándékozta meg a spanyol nép az emberiséget s midőn egyik fejedelmének kijelentése szerint az első ország lehetett, melynek területén a nap sohasem hunyt le. Volt idő, midőn e nép uralkodott Amerika nagyobb része felett s ővé volt az akkor ismert Afrika nagyobb fele. A XVI-ik és XVII-ik

században gyarmataikból 54 milliárd korona értéket nyertek. Ma már tönkrement a nép s csaknem teljesen elvesztek a gyarmatok. A kis Portugál, melynek 91,760 km² területén nem egészen 5 millió ember él, még nagy, Afrikában két millió klm.² területű gyarmatokat vall a magáénak, de uralma nagyon ingatag alapu s tényleg csak egyes parti városokra terjed; indiai s khinai birtokai pedig parányiak. A sokkal nagyobb Spanyolország, melynek közel

félmillió km² területén 18 millió lakos él s így sokkal néptelenebb, mint hazánk, még többet vesztett, mivel 10 millió lakos felett uralkodott még nem régen is Ázsia és Amerika szigetvilágában; s ma az észak-amerikai Unióval vívott véres küzdelem után, ennek az egy millió km²-t felülhaladó s részben igen becses területnek csak roncsai maradtak meg.

A két ország, melynek lakói közel rokonok s egymást mégis.

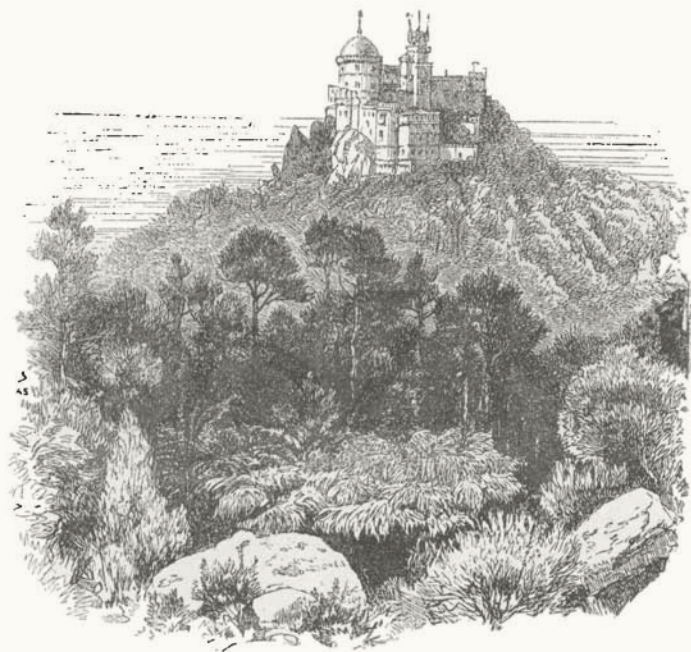
Utcza Lissabonban.

szerfelett gyűlölik, egyszerre nagyot emelkedett s jóformán egyszerre süllyedt alá.

A kisebb Portugal királyság Európa „homlokán“ az atlanti oczean mellett a Minho és Guadiana torkolatai között terjed el. Alkotmánya korlátozott egyeduralom a *Cortes* két kamarájával, u. m. a *Camara dos pares*, melynek tagjait a király élethossziglanra nevezi ki és a *Camara dos deputados*, melynek tagjait a nép választja. Az ország történelmileg két királyságra (Portugal és Algarve) oszlik, kormányzati tekintetben pedig öt tartományra (Minho, Traz os Montes, Beira Estramadura és Alemtejo) s egy kerületre (Faro vagy Algarve = az arabok egykori királysága), melyekben 17 közigazgatási kerület van. Estramagurához tartoznak az Azori és Madeira szigetek.

A kis ország még napjainkban is kevésbé ismert. Utazók is ritkán mennek oda s ha mennek is, megelégesznek azzal, hogy a tartomány fővárosát és környékét megtekintsék; a hazai nyelven írt műveit pedig az idegen alig érti. Pedig *Lisszabon*, (Lisboa) e két halmon épült város, melynek lakossága több mint negyed millió, vegyes nemzetiségű népén kívül természeti fekvése miatt is megérdemli a bámulatot. Konstantinápoly, Nápoly, Budapest s más gyönyörű fekvésű nagy városok megtekintése után is gyönyört talál benne az utazó. Már maga a hatalmas Tejó folyó széles, csaknem tóyszerű torkolatával meglepő látványt nyújt a magaslatokról; magának a tengernek tartanók, ha a partok körvonalai mindenütt nem mutatkoznának és ha a távolban a tenger hullámai meglehetősen élesen el nem különülnének. Partján a dombokat és völgyeket vakító fehérségű háztömegek, kastélyok, kolostorok s székesegyházak veszik körül, mindenütt pompa és fény látszik s az esetleges romok s az elhagyatottság nyomai nem rontják meg a képet, csak keletiesebb jelleget adnak neki, mely jelleget a gyönyörű természet sem hazudtol meg. Valóban gazdag, buja növényzet egészíti ki a képet, mintegy párhuzamosan a folyó torkolatát ellepő tómerdek kisebb-nagyobb vízi járművekkel. A kis csavargózósök a Punta Cacilhas és a kir. sirboltot őrző nagy kolostoráról és szép őrtornyáról híres Belem felé haladnak s a Praça do Commercio kikötője előtt, honnan a hatalmas paloták oszlopsorai a napfényen messze visszatükröződnek. Mindennek háta megett délfelé feltűnnek a Serra d'Arrabida magas csúcsának körvonalai s Palmella város. Ha hajóra szállunk, baloldalt látjuk az apró völgyek által szétdarabolt almadai meredek krétasziklákat, jobboldalra a jeromiták volt gyönyörű zárdáját, Belemenben, mely nem rég —

fájdalom! — nagyrészt elpusztult. A Tejo hullámozó, szélmalomokkal gazdagon megrakott északi partja felett a cintrai csipkézett hegy-csúcsok emelkednek fel egyes várakkal és palotákkal koszorúzva s még ezek tejébe jő a Cruzalta gulahegy s a mór stílusú Pena nevű hatalmas várkastély, mely a Serra egyik legmagasabb csúcsát ékesíti. Lassankint azonban ritkább lesz a hajók sorozata, melyek a kikötőből kiindulásunk alkalmával elkísértek. Visszatekintve még sűrű úrboczerdőt látunk s tul rajta egy nagyszerű háztömeget, mely-

Cintra vára.

nek több mint 300 temploma s palotája közül ide már csak a Sam Jago kastély, a Coração de Jezushoz címzett székesegyház kupolája, a écsillagvizsgáló torony s az Ajuda nevű királyi palota látható.

E szép várost közelebbről megtekintve, hol a Tajo partján mintegy 10 kilomaternyi hosszúságban amphitheatralis lépcsőzetben nem kevesebb, mint negyvenháromezer ház emelkedik, igen sok megtekintésre érdemes dolgot találunk. Nem utolsó ezek között a híres *alcantara* vízvezeték, mely valóban óriások munkájának látszik. E vízvezeték

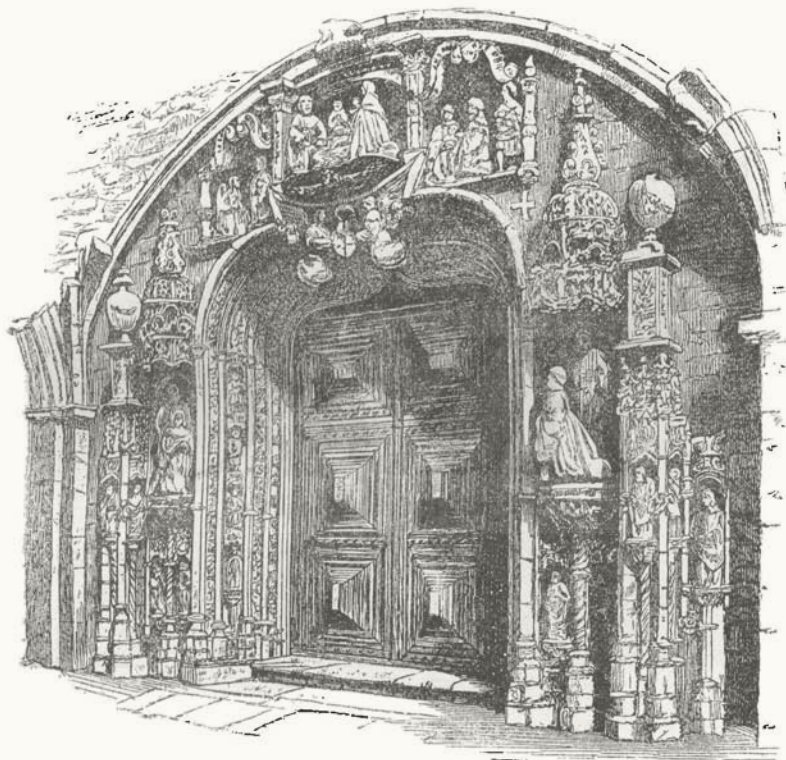
hossza mintegy 2400 láb, az alcantarai völgyön 35 nagy ívben megy át s ezek között a középső oly magas, hogy hadihajók is elmehetnek alatta. Oszlopa 107 láb s magassága 230. Az oszlopokon és íveken fedett csatorna visz el, melynek két oldalán van a valódi vízvezeték s középett gyalog ut, melynek segítségével Lissabonból a szomszéd Bemfica faluba járnak át. A vízvezeték által bevitt víz negyven lábnyi mély bassinba ömlik s innen szétoszolva, többek közt mintegy

Belem kolostor.

20 szökőkutat táplál. E szökőkutak körül tanyáznak az ismert *Gallegok*, kik tüzoltók s egyuttal vízfordók is. Mintegy 30,000-en laknak a lusitan fővárosban, nagyobb része galicziai spanyolok, külön területet képeznek s külön törvények alatt állanak. A város másnemű sajátsága a tömérdek gazdátlan *kutya*, melyek az itteni szokás szerint utczára dobott hulladékokból élösködnek s szomjukat a házak előtt rendőri szabályok szerint kiállított vizes edényekből oltják. Neveze-

tes helyek még az Esztrella-tér, a Passeio publico és több templom. A fővároson kívül, mint már említettük is, igen kevés helyt látogatnak meg az utazók. Valóban sok „látnivaló“ hely Portugáliában nem igen van. Egyes kolostorok Alcobacában vagy Mafra, a portugál Escorial, Basaco, Batalha, Leira s különösen az egyetemi város Coimbra s a híres kereskedelmi hely Oporto, leginkább méltók a megtekintésre. *Coimbra*, a régi Conimbrica, meredek dombblejtőjén

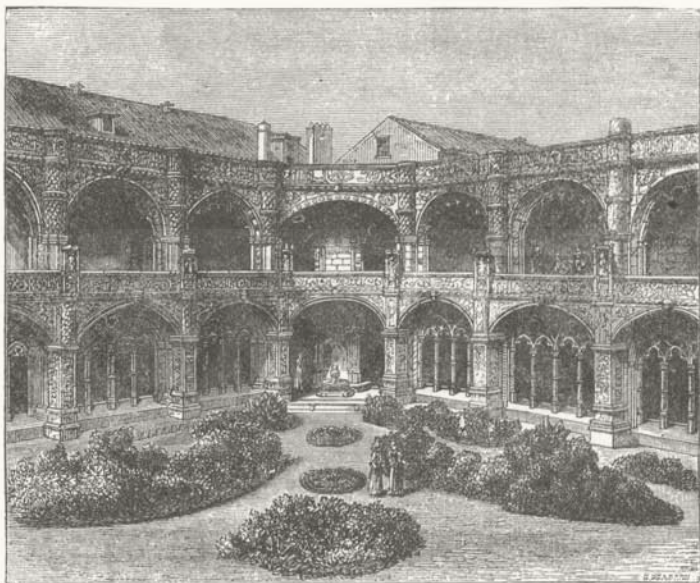

A belemi kolostor kapuja.

amphitheatralis alakban épült, mint Portugalia több nevezetes városa. Palotaszerű háza, hidjának s vasutainak hatalmas boltívei, a környékén elterülő olaj- s narancsligetek s gyönyörű kertek az egészről költői képet nyújtanak. Benn azonban a szűk, tekervényes utcák, a fekete tógában bolyongó tanulók középkori jellegűvé változtatják. E jelleg eltűnik *Oportóban*, a százezret jóval felülhaladó lakosságú nevezetes kereskedelmi városban, mely a Douro mindkét partjának men-

tében két magas halmon fekszik, elannyira, hogy már régi zárda-épületeit sem lehet felismerni s a templomok háttérbe szorulnak a gyárak s raktárak mellett. Kikötőjében évenként több ezer hajó fordul meg, szép közterei, tágas utcái, világhírű hídja s sok mulatóhelye van.

Az ország alantabb fekvő vidékei meglehetősen jól vannak művelve, de egészben véve egyhanguak, bokrok s apróbb erdőség ritkán fordulnak elő, kivéve a folyókat, melyek buja növényzetű partjain a fák is gyakoriak. Vadállatok azonban ritkák s még az inkább elhagyott hegyi vidékeken is igen kevés nagyobb vad létezik. Leg-

A belemi kolostor kertje.

érdekesebb tájai ott vannak, hol a folyók a tengerbe ömlenek. Különösen megragadó szép az atlanti tengernél a naplemente. A nép között él egy rege, mely szerint Noé az özönviz után Portugaliába jött, hogy ezen páratlan szép természeti tüneményben gyönyörködjék s meglátva azt, egészen megvigasztalódva tért vissza kis családjához.

Észak felé, a Spanyol-Galiczia tartomány mellett a Minho a határ folyó. *Tuy* spanyol város csak egy ködobásnyira fekszik *Valença* nevű portugál helytől. De a két város lakossága öltözet, szokások s jellem dolgában legalább is annyira eltérő egymástól,

mint Calais és Dover lakossága. Az erős vám s a nemzetiségi gyűlölet e két rokon faj között nagyobb válaszfalt okozott, mint valamely magas havas. Összeházasodások rendkívül ritkán fordulnak elő. A spanyol lenézi a portugált, mint valami alacsonyabb fajtájú embert, a portugál pedig megmagyarázhatatlan gyűlölettel viseltetik szomszédja iránt. A lenézés azonban nem jogosult. A portugálok közt gyakori a széptermetű, erőteljes ifju s a mandolaszemű éles szemöldökű s ragyogó arczu keleties szépségű nő. Ha mind a mellett a portugál köznépnél nincs oly jó hire, mint megérdemelné, ez onnan magyarázható meg, hogy az utazók a lisszaboni köznépből következtetnek, mely egyáltalán nem tartozik a szebb fajok közé s hanyagmagatartása s izléstelen öltözetével némileg visszaszítóvá válik. Általában az ország lakosai a különböző letelepedések s bevándorlások következtében igen vegyes typust mutatnak s míg az északi vidékek lakói túlnyomólag sötét színezetűek, a hegyi vidékeken nem ritkák az oly szökek is, kiknek hazáját Németországban vagy Angliában gyanítanók.

Tagadhatatlan, hogy a *portugál nép* több tekintetben műveltelebb, mint a spanyol s egy kis nyers modort nem is lehet tőlök eltagadni: de azért kedélye s jelleme kifogástalan és erkölcsi jelleme szebb, különösen becsületessége, jószívűsége és közlékenysége. A dalt kiválóan szeretik s a mezei munkában a távol eső napszámosok s földművesek coupletekben mulattatják egymást. Földművelési eszközeik a lehető legegyszerűbbek. Ökörszekerők a római korszak óta alig változott s ekéjük egyszerű meggörbitett faág, mely a talajt csak megkarcolja s rendszeren vállon is könnyen vihető. Másrészt azonban a móroktól bizonyos műizlést örökölték. Agyagedényeiken szép czifrázatok vannak, az ökrök jármait kétségkívül móreredetű rajzok ékitik. Az arany-diszitmények, melyek a nőknél ünnepi alkalmakkor elengedhetleneknek látszanak és a -- papucskok kétségkívül keleti eredetűek.

A *középosztály* szokásai és jelleme nem ily kedvező. A nagyobb benföldi városokban egész utcák vannak telve uri lakásokkal, melyekben éveken át lézengenek egyes családok, kiknek elegendő tőkájök van, hogy munka nélkül is megélhessenek. Az ily élet itt kevésbe kerül. Egy nagy ház, konyha kerttel, fehérre meszelt falak, szőnyeg nélküli padló, néhány faszék, egy vagy két deszka-asztal: ez a portugál uraság egész birtoka. Sem a lakó, sem a hálószobában nincs kandalló, az ablakokon nincs függöny, az asztalra nem borítanak

kendőket, a falakon nincs kép, sem tükör, hasztalan keresnők a könyveket, ujságokat, folyóiratokat s kézimunkákat, nincsenek virágcserepek, csinos porcellánok, óra vagy kis szobor — nincs semmi, de semmi abból a sok szép apróságból, melyek nálunk a lakások sajátos jellegét képezik s melyek nélkül mi a házi gazdát többé-kevésbé műveletlennek tartanók. Ezen jellemző viszonyoknak megfelelően a portugál *nők* összes foglalatossága varrás, fecsegés, misehallgatás s órákon át tartó bámulás - az ablakon keresztül. A kis templomi uton kívül a portugál nő igen ritkán látható az utcán. A *férfiak* a piacon kóborolnak, rendkívül sok cigarettet elszívnak s a meleg déli órákban pihenőt tartanak. Ha a napfény süt, csoportosan állanak az utcasarkokon, kezökben napernyőkkel, télen pedig vállaikra elég ügyesen háromszög alakban dobott sált hordanak, épen úgy, mint az asszonyok. Így kívánja ott a divat, s ezért mindenki követi, bár a spanyolok eléggé gunyolják ezért őket.

Az ily kis városokban soha sem fordul elő valami újdonság s ezért ha az utcasarkokon azt látjuk, hogy két férfiú látszólag nagy fontosságú tárgyak felett igen élénken vitatkozik, csaknem bizonyosra vehetjük, hogy az a dolog, mely az egyiket kétségbeesésig vitte, vagy megfordítva fellelkesítette, nem lehet más, mint hogy a dohány ára néhány fillérrel emelkedett vagy süllyedt. A divat sem változik, hogy e változás által beszélgetési tárgyat nyujtana: ifju s öreg egyenlően öltözködik s csak a serdülő *ifju* szokott rettenetes szűk csizmákat hordani, hogy lábainak kicsinységét kimutassa, bár a járkálás e miatt rendkívül nehezebbre is esik. E fiatal emberek főfoglalkozása az udvarlás az elképzelhető legártatlanabb módon, a melyet a legszigorubb *gouvernante* sem tilthatna meg. E fiatal urak ugyanis rendes körülmények között akként mutatják meg szívök vonzalmát, hogy az imádott ablaka alatt foglalnak helyet s órákon át lesik az ablakot. Ezzel vége is van az egésznek. Hasonló hidegvérűség található a kereskedőknél is. Ugy tetszik, egészen közönyös előtte, vajjon vásárolnak-e nála vagy nem, de egyuttal bóknak tekinti, ha valaki „Muy fino“-nak nevezi őt, mely szó a szédelgésre való hajlamot jelenti. Nemcsak a hivatásszerű kereskedők, de az ország többi lakosai is általában ravasz üzletemberek; bár udvariasság, kedélyesség, bizonyos lovagiasság mázában szintén feltalálható. A portugál vallásos egész a vakbuzgóságig s babonáig s összes szabadelvűsége abban áll, hogy szűkebb körében a papokat szidja. A nép tudatlanságáról fogalmat nyujthat az, hogy a katonaságból legutóbb 82·4⁰/₁₀ nem tudott írni s olvasni. Utóbbi

években azonban e tekintetben sok üdvös reform történt. Modorában azonban nemcsak idegenekkel szemben, de legszűkebb környezetében is megtartja az udvariassági szabályokat, melyek néha komikus túlzásokba mennek. A koldusoktól, melyek, mintha a koldulás nemzeti nyavalya volna, egész özönével kóborognak, bocsánatot kér, ha nincs nála pénz s az utcán verekedő gyermekek „nagyságnak” s „kegyelmed”-nek czimezik egymást, még akkor is, mikor a legnagyobb gorombaságot mondják egymásnak.

Bizonyos tekintetben mindez csak nyelvi sajáttság, melyet az illetők már öntudatlanul használnak. E nyelv, melyet sokan hibásan csak a spanyol külön dialectusának tartanak, a leginkább hajlítható nyelvek közé tartozik Európában. Nem Lisszabonban, hanem északon beszélnek legtisztábban, de, mint tudva van, más világrészekben sokkal inkább elterjedt, mint Európában. A kis ország hajdani nagyságának jele ez. E nagyságból ma birtokain kívül csupán nagyszerű épületei maradtak még fenn; egyuttal a nép tudatlansága és szegénysége is. Most már kezdenek a viszonyok kedvezőbbben alakulni. Vasutakat és hatalmas gyártelepeket építettek az ország minden részében és különösen a városok közigazgatási viszonyai jelentékenyen javultak. Elszigeteltségében talán sikerül is ez országnak régi sebeit kiheverni s ha nem lesz is többé oly hatalmas, mint hajdan, a felfedezések korszakában: népe bizonynyal boldogabb lehet, mint ama korszak sokszor irigyelt szülőttei.

A pirenéi félsziget nagyobb részét Spanyolország képezi, mely mintegy $5\frac{1}{2}$ -szer oly nagy s 4-szerre népesebb, mint a szomszéd Portugal. Itt is csaknem kizárólag a római kath. hitvallás az uralkodó s az alkotmányforma hasonlóan mérsékelt egyeduralom, melynek részletei azonban a legutóbbi félszázad alatt, midőn Spanyolországban tudvalevőleg csaknem folytonos forradalom volt, nagyon változtak. Köztársasági párt régóta van és néha nagyon erős. A rendes haderő 236,300 főre megy; de a gyarmatokban is jelentékeny mennyiségű katona van.

A spanyol népről, melynek zaklatott közelmúltja egész Európában általános figyelmet keltett, minden művelt magyar külön fogalmat alkotott; de kevesen tudják, hogy e név jóformán csak gyűjtőnév, mely alatt a legeltérőbb *néptörzsek* foglalnak helyet, kiket nagyrészt még a népvándorlás hatalmas hullámai vezettek ide, de a kik még szokásaikban, alakjukban s általában minden tekintetben önálló csoportokat alkotnak, oly önállókat, hogy egyes kis népek p. a kataloniaiak,

kastiliaiak s baszkok nem képesek egymást megérteni. A hosszú arab uralom ezenkívül nemcsak a romokban maradt fenn, de több ezer arab gyökszóban s a számos torokhangban, mely a különben zengzetes spanyol nyelvnek jellemző sajátsága.

A különböző néptörzsek között legkellemesebb s bizonyos tekintetben legsajátságosabb az *andaluziai*. A spanyol népről szárnyra eresztett hírek, hogy mily ravasz, fanatikus, bosszuálló, e törzsnél nem igazolhatók. Az andaluziai néptörzs sokkal vidámabb kedélyű mintsem ravasz, sokkal jobb indulatu, mintsem bosszuálló lehetne s nem is fanatikus, mert hazájában boldognak s elégedettnek érzi magát. S a lakóhelyének gyönyörű vidéke, a déli virágokban s gyümölcsökben gazdag termékeny talaj a Sierra Morena lábainál, a meleg játsziszellők, melyek különösen a Guadalquivir környékén gyakoriak, elősegítik ezt az érzelmet. Ha a boldogság csakugyan a megelégedésben van: boldogabb népet az andaluziainál keresni sem kell. Olyan e nép, mintha minden egyes tagja gyermeki kedélyvel volna felruházva s még büneinek nagy része is ártatlan gyermekies véték. Maga felől mindegyiknek előkelő fogalma van. Szereti csinos alakját díszes öltözetben mutogatni, kaczerkodik a nőekkel, de hiúsága oly naiv, hogy érette haragudnunk nem lehet. Sohasem válik önhitté, ki másokat lenéz, vagy épen durvasággal illet. Ellenkezőleg igyekszik magát már azért is a legkellemesebb oldaláról mutatni be, mivel meg van győződve, hogy ő a legkedvesebb ember az ég alatt. Ezért mindig nyájas, udvarias, apró szolgálatokra kész, kellemel s szeretetreméltósággal beszél s a nők iránt még nagyobb gyöngédséget tanusít, mint maguk a francziák. Vérmes reményei vannak, könnyelmű, de könnyelműsége is vonzó, szeretetreméltó s mindenkor vidám.

E kellemes sajátságok már a külső életben is előtűnnek. Ha a tartomány fővárosába, *Szevillába* jutunk, mindenütt meglepetéssel fogjuk ezt tapasztalni. Szevilla igen egyszerű város, (150,000 lakos), még azokat a pompás palotákat sem találjuk fel benne, melyeket az ismert operák után feltételezünk. De e szerény helyen rögtön észreveszszük, hogy mindenki meg van elégedve magával, vidám vasárnapi hangulat uralkodik a kedélyeken s e hangulat ráragad az idegenre is. Már a házak is sajátságosak s sokkal kellemesebbek, mintha valóban helyükön díszes paloták állanának. Kevés változtatással a régi rómaiak lakóházát találjuk itt. Négyyszögletű kis előcsarnokaik folyton nyitva tartott kapuikkal összeköttetésben állanak az utcákkal; azon tul igen csinos vasrácsok zárják el a szintén négyyszögletű

udvart, mely oszlopcsarnokokkal van körülvéve, ezenkívül narancsfák vagy legalább cserepekben s virágedényekben levő diszes növények s szökőkutak ékitik: a napsugarak ellen vászon fedő védi teljesen. E szép helyen, melybe az utcáról teljesen be lehet látni, van a valóságos szalon, itt társalkodnak a családtagok; itt fogadják az idegeneket s a csinos, rendesen fekete selyembe öltözött, tüzes.

Harangozás a szevillai székesegyházban.

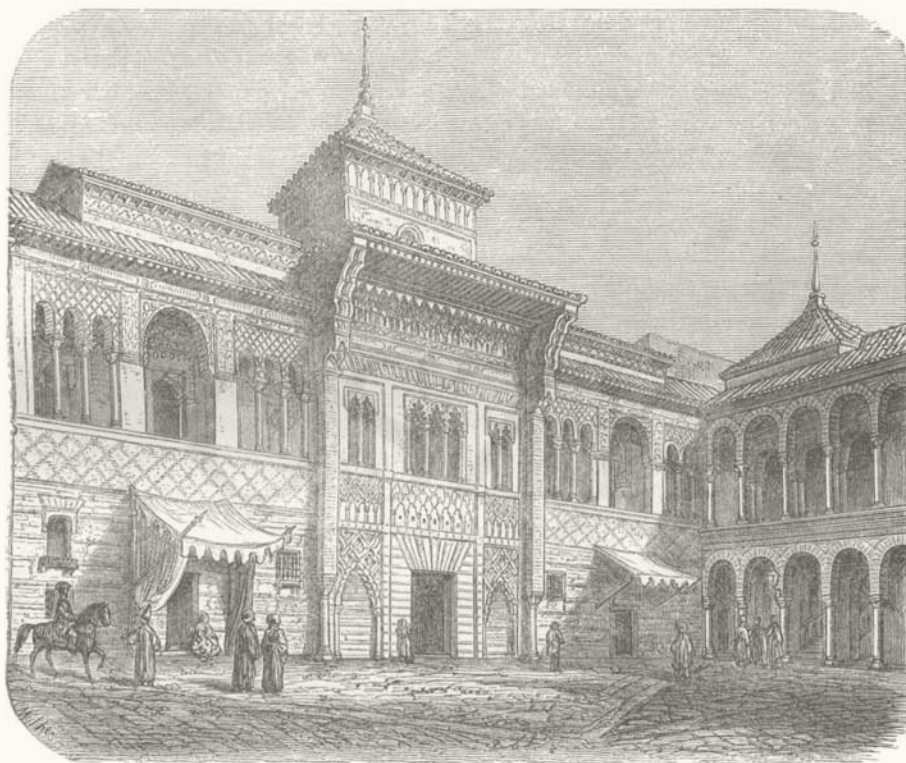
szemü nők előtt kecses helyzetben álló férfiak pengetik a gitárt. De még ezzel sem elégsznek meg a nyilvánosságot szerető spanyolok s minden ablaknál egy-egy balkont állítanak, hol különösen esténként gyűlnek össze s az utcán járókkal kedélyesen társalkodnak. Minden valódi szevillainak házát ennél fogva az utcán járó teljesen átláthatja. Nem feszélyez e körülmény itt senkit, az örökvidám lakók nem törődnek azzal, hogy elpusztíthatlan vidám hangulatu mindennapi élet-

módjukban mások is részt vegyenek. Ha több család lakik egy házban, a mely körülmény azonban csak a szegényeknél fordul elő, mindannyiuk teljes joga van részt venni a közös udvar (patois) kellemében s együtt üldöggélnék a nap nagyobb részében a szökőkutak mellett. A köznép hasonlóképp igyekszik folyton vidám lenni, mint azt harangozási képünk is mutatja.

Érdekes művelődéstörténeti adat, hogy már a római korban Baetica, azaz a mai Anduluzia, lakóit tartották a legjobb tánczosoknak. Ez időben különösen Cadix városának lakói voltak híresek erről, most Szevilla s Malaga vidám ifjúsága nagy sikerrel versenyez velök. *Malaga*, melyet a nép maga az „örök tavasz városá”-nak nevez, kicsisége daczára általában igen veszélyes konkurrensé Szevillának, a mi a lakók kellemét illeti. Az idegen rögtön otthon találja magát e helyen. Egy pár szó, vagy valami futólagos ismerkedés a vasuti kocsikban elegendő, hogy az ujonnan jöttet, kinek viszonyait még nem is ismerik, barátjuknak tekintsék s az egész város intelligentiája körében sorba vezessék s mindezt a legszeretreméltóbb nyájassággal, a nélkül, hogy legkevésbé tolakodók lennének. Aránylag legridegebb még e tartomány városai közt *Granada*, (75.000 l.) hol a Sierra Nevada felől hűs szél fú s mely városnak klasszikus romjait s palotaszzerű épületeit tömérdek idegen szokta látogatni. Néznivaló csakugyan Granadában van legtöbb, de Szevilla s Malaga kétségkívül kellemesebbek.

Az andaluziai gyönyörű éghajlat s vidék, az életvidorság, mely lakosainak ereiben mintegy otthonossá lesz, egyiránt előidézik azt, hogy az andaluziai nem harezias hangulatu s a katonai szolgálatot sem szereti. Sokkal szebb élete van, minthogy oly értéktelennek tartaná, hogy bármely a kormány által helyesnek talált eszméért kockáztassa; az élete sokkal kellemesebb, sem hogy jó szóért meg tudna tőle válni. Elegans, kecses alakja, melylyel a természet az andaluziait több más előnyök mellett kitüntette, különben még kellemesebbé lesz, ha a világhírű tüzes, selyemszőrű andaluziai paripán ül, mely paripát a háboruban is igen jól lehet használni. A harezias jellem hiányával s a vidám életmóddal némileg összekötetésben áll, hogy az andaluziai, ép úgy, mint a nápolyi, elegans testalkata mellett, gyenge testi erővel bír s talán érzi is, hogy a katonák fáradságos gyakorlatait nem képes kellő pontossággal végezni s ez egyik oka, hogy e pályától idegenkedik. A fiatalság különben itt is bátor, sőt bizonyos tekintetben veszedő is, de bár a kést szereti forgatni, igen hamar kibékül s bosszúálló soha sem lesz.

A magasabb osztályokban az udvariasságot bizonyos mértékig túlzásba viszik, másrészt azonban sajátos módon kerülnek a tisztán hízog kifejezéseket s nagy udvariasságnak tartják, ha valaki kizárólag rideg bókot mond s nem burkolja be azt költői kifejezésekbe. A szegényebbek s alsóbbrendűekkel szemben is megtartják az udvariasság jelleget. A gazdag bankárok mellett a munkás egészen fesztele-

Az Alkazar Szevillában.

nül foglal helyet s a nép ezt egészen természetesnek tartja, mivel az egyenlőség érzete mintegy a vérébe ment át. Ennek tulajdonítható, hogy az inas s hordár ura előtt szivarozni szokott, sőt tőle kér tüzet. A szivarozás általában nagyon elterjedt szokás; másodrendű színházakban s bikaviadaloknál általánosan szivaroznak, sőt még a templomok előcsarnokaiban s a hivatalos tárgyalásoknál sem okoz feltűnést, ha valaki cigarettára gyújt.

Spanyolország más néptörzseit legjobban megismerhetjük, ha egyes jellemvonásaikat az andaluziaiakkal ellentétbe állítjuk. A legismertebb törzs a *kastiliai*, melynek főjellemvonását a büszkeség képezi s e tekintetben csaknem ellentéte az andaluzi lakosoknak. A merev, ettiquetteszerű „hidalgo“-k, a szertartásokkal teljes s mégis rest „caballero“, az őseire büszke s azért a legnagyobb nyomorban is munkátlan életet folytató „Ranudo de Colibrados“, mind jól ismert alakok és a kastiliai népeletben igen gyakran feltalálhatók. Az önérzet mutatkozik többé náluk oly szeretetre méltóan, mint az andaluziaiaknál, mert mindegyre imponálni akarnak. Nem a legkedvezőbb, hanem a legnagyobb hatást akarják elérni. Kastiliában találták ki ennél fogva a „grandeza“-t is, hogy az egyén esetleges fogyatkozásai minél szövevényesebb szertartások által pótolassék ki. És minden működésöknek célja a nyugalom, az abszolút nyugalom tétlenséggel párosulva. Andalusia lakosai is szeretik a tétlenséget, de csak azért, hogy az élet kellemeit élvezhessék: a kastiliai ellenben nem epicurista, hanem stoista; zavartalan nyugalmat óhajt s kényelmét csak akkor találja fel, ha senkivel sem kell bajlódni. Épp ezért is szeret hirtelen meggazdagodni, hogy azután a kamatokból élve, édes semmit nem tevésbe süllyedhessen. De e célú ritkán éri el, mert munkájában nem kitartó s mert, ha nyomoruságosan képes valamiképp megélni, egyetlen ujját sem mozditja meg, hogy még többet szerezhessen. A férfiak izmosak, de szikárak, a nők jobbára karcsuk, túlnyomóan barnaszínűek és szeműek. Jellemző méltóságos magatartásuk és erős önérzetük. Őszinte, becsületes, önzetlen nép; de közönyös minden tekintetben s épp ezért újítások iránt alig fogékony. Századokon át változatlanul marad köztök minden, de másrészt a hatóság által behozott reformokhoz, ha azok nagyobb tevékenységet nem igényelnek, könnyen hozzászoknak. Némely helyütt p. Estramadurában a benszülöttek órákig képesek egymás mellett elülni, a nélkül, hogy egy szót szólanának, avagy ajkuk mosolyra nyilnék. Az idegenek iránt azonban mindig udvariasak, habár Ujkastiliában ez irányban is több panasz van, mint Spanyolország más részeiben. A tisztaság sem tartozik erényeik közé. Míg Andalusia egyes helyei igen tiszták s különösen Cadiz nagy része csaknem hollandi tisztasága által tűnik ki.

Nagyobb tevékenységet fejtenek ki az északi part mögött lakó spanyol törzsek: a *galicziaiak*, *aszturok* s *baszkok*. Mind a három törzs emberei igen használhatók, jóllehet különböző módon. A galicziaiak mindennemű szolgálattételre készek, a napszámos, munkás, öszvér-

hajcsár, szolgál s iparos galicziai Spanyolország minden részeiben, sőt Portugáliában s Franciaország déli részén is feltalálható; az

Bikaviadal.

aszturok leginkább szolgálknak állanak be, míg a baszkok, kik épen úgy, mint kastiliaiak, büszkék arra, hogy másoknak állandó szolgálái

legyenek, mint bérlők s földművelők igyekeznek megélni. A baszkok igen megbízhatóak, de makacsok s ezért nehéz velük bánni; az aszturok ellenben a legkönnyebben alkalmazkodnak másokhoz minden spanyol között, s oly családoknál, hol már otthoniasan érzik magukat, egészen megbízhatók.

Legszorgalmasabb faj e három közül a galicziai (gallegos); rendszeren még azután is dolgozik, midőn már megszerezte azt az összeget, melyet óhajtott s csak a honvágy vonja ismét el keresetforrásától. Mivel hazája meglehetősen terméketlen helyen van, rendszeren idegen vidékre vándorol, hogy a megélhetési feltételekről biztosítva legyen, de mindannyiszor visszatér ide, ha már az idegen földön nézete szerint eleget szerzett.

A régi aragoniai királyság lakói általában a legvállalkozóbbak; de egyuttal legönállóbb spanyolok is. A tulajdonképi aragoniaiak, a *cataloniak* és *valenciek* egyenlő mértékben őrizték meg függetlenségüket, habár nem ugyanabban az irányban. A valenciek Spanyolországban igen rossz hírnevűek, mivel sok erőszakoskodás s boszuállítás is fordul elő közöttük, bár tagadhatatlan, hogy heves vérmérsékletük mellett elmések, mulatságkedvelők és szorgalmasak. A regényes „Huerta de Valencia“ nevű sziklás síkság csatornáival, kertjeivel s gyönyörű gyümölcsöseivel Európa legszebb vidékei közé tartozik. Mindez a gazdagság még az arabok idejéből maradt fenn, kik a földművelésre sok gondot fordítottak. Mostani utódaik még öltözeteikben is sokat öröklöttek tőlök. Egyetlen vászondarab képviseli az inget s nadrágot s ezt veres tunika erősíti meg, a négyszegletű köpenyt, melyet a római tógákhoz hasonlóan viselnek, rendszeren vállaikon összetakarva hordják s csak rossz időben terjesztik szét. Bizonyos tekintetben vadjellegűek s az uralkodó hatalommal szemben féltékenyek.

A kataloniaknál is meg van eme féltékenység és csak nagy nehezen hódoltak meg az aragoniai s később a spanyol királyoknak. Minden forradalom alkalmával merev ellentétben állanak szemben a madridi kormánynyal s rendszeren ők folytatják legtovább az ellenségeskedést, habár különben nyugodt a vérmérsékletük, mit tanusít az a körülmény, hogy köztük fordul elő Spanyolországban a kevesebb büntett. Mint katonák, ők a legjobbak e félszigeten, jóllehet tartós fegyelmet felettük sem lehet gyakorolni s ezért inkább guerilla hadjáratokra alkalmasak. Általában a spanyolok nem jó katonák s leginkább csak erődök megvédésénél tüntetik ki magukat.

Külön néptörzseknek kell továbbá számitanunk a vegyes eredetű

lakókat, kik most a *baleari* és *pityuzi* szigeteken tartózkodnak. Nyelvök a valenciekéhez hasonlít leginkább s különös sajátágaik mellett igen csinos önálló költői irodalmuk van, melyet gondosan ápolnak s tovább fejlesztenek. E külön tájszólást tanítják az iskolákban, ezen szónokolnak a papok s így társalognak az előkelő körökben is, noha a hivatalos nyelv a kastiliai, mely minden spanyol tájszólás közt a legváltozatosabb. Még a sziget fővárosa Mahon is sajátos jellegű; a zöld redőkkel ellátott ablakok, a balkon hiánya s más sajátságok

A baszkok.

a déli növényzet ellenére inkább az angolokra emlékeztetnek, mint a spanyol városokra. A lakóknál az önállóság érzete nagy, folytonosan külön királyság alapításáról álmodoznak. Minorca szigetét tartják a világ legszebb s legtökéletesebb pontjának; de ez önhittségen kívül igen barátságosak, nyájasak és annyira becsületesek, hogy a házak ajtóit soha sem zárják be s a lopások a legnagyobb ritkaságok közé tartoznak.

Az előszámlált különböző spanyol népcsoportok egynek kivéte-

lével mind az árja vagy indogermán népcsaládhoz tartoznak. E kivételt a nevezetes *baszk* népcsoport képezi, mely a Pirenéusok két oldalán, részben Spanyol-, részben Franciaországban él s ethnologialag Európa legnevezetesebb népei közé tartozik, mivel a jelenlegi tudományos kutatások szerint, e nép bizonyosan a régi *iberek* utóda, azaz ama nagy ősi törzsé, mely a történelmi korszakot megelőzőleg Nyugot-európában lakott s melyet az árja bevándorlás előcsapatát képező *kelték* innen kiszorítottak. Nagyon valószínű, hogy e nép, melynek a baszkok utódai, egy időben sokkal messzebb is elterjedt, mint Spanyol-Franciaország, hogy Szicília őslakói s még a phoeniciai s római hódítás előtt Északafrikában lakott ősnépek is ugyan e fajhoz tartoztak s az sem lehetetlen, hogy egész Olaszországban hajdan az iberek tartózkodtak s a latinok, a rómaiak ősei, a spanyol iberekkel rokon népet űztek el arról a nevezetes hét halomról, hol később a világváros alakult. Hírneves angol kutatók: Huxley, Davkins s mások azt állítják, hogy a brit szigeteken is baszkok laktak előbb s az őslakosok vére annyira átment a keltákéba, hogy a szigetcsoport némely helyein még ma is világosan meg lehet különböztetni, hol voltak a baszkok tulsúlyban, hol a kelták s a teutonok. Mindebből látszik, hogy e kis nép mily fontos ma az összehasonlító népisme tanulmányozásánál.

Jelenleg négy spanyol s három francia tartomány van, hol a baszkok tömegesebben lagnak, bár itt sem beszélnek mindannyian ősi nyelvükön. E területen kívül még két francia határ-faluban, továbbá Mexico, Montevideo s La Plata egyes helyein értik a baszk szót, hova egykor baszkok telepedtek le. Egészben véve számuk Spanyolországban 660,000-re, Franciaországban 140,000-re megy. Nagyobb részök anyanyelvén kívül még az ország nyelvét is érti. Az ősi nyelv négy tájszólásra oszlik Guipuscoa, Biscaya, Laburdin és Sule vidékein. Navarra különböző vidékein némileg eltérő tájszólások is uralkodnak, azonban e tájszólást irodalmilag soha sem művelték. A tájszólások nemcsak a nyelvtani szerkezetben s kimondásban különböznek egymástól, hanem egyes szavakban is, úgy hogy egymást nagy nehezen tudják megérteni. Nyelvük egyáltalán nem hasonlít semmi más ismert nyelvhez s ezért nem is képesek a nyelvészek azt valamely csoportba beosztani, hanem külön önállóan tárgyalják s csak más nyelvektől eltérő sajátosságait emelik ki. A spanyol baszkok nyelvüket *Euskaranak* nevezik s magukat *Euskaldunak*, azaz oly embereknek, kik az Euskara nyelvet beszélik. Saját tartományok neve *Euskalcaria*. A franciaorszá-

giak baszkoknak nevezik magokat, nyelvöket *basçunsenak* s országukat *Heskualherrriaknak*, azaz baszk birodalomnak. Minden más népet, kik nem baszk nyelven beszélnek, *erdaldunak* névvel illetnek, mely név ujonnan érkezettek jelent, tehát oly embereket, kik csak akkor jöttek Francia- s Spanyolországba, midőn az Euskaldunak már ott lakoztak. E szóban tehát meg van örököltve az indogermán néptörzsek bevándorlása Európába, oly esemény, mely már oly régi mesés időben történt, hogy maguk az indogermán népek is elfeledték s csak is a tudományos kutatások s az összehasonlító nyelvtudomány fedezte fel ezt újabban a traditio segítsége nélkül.

A baszkok már régen keresztyének lettek s ez által igen sok fontos hagyomány és érdekes vallásos szertartás veszett el, mely különben a tudományos világnak több homályos pontra nézve fölvilágosítást s támaszt nyújthatott volna. Csak egy pár dologra nézve maradt fenn némi bizonytalan traditio. Így például tudjuk, hogy egykor a harcok urát, *Jainkoa*-t, tisztelték, mint főszellemet. A sir szerintök „a nagy nyugalom ágya“, a halál ideiglenes alvás, melyből új életre kelünk, melyben a jótetteket megjutalmazzák, a gonosztetteket pedig megbüntetik. Van szó a hagyományokban még *Bassajaon* nevű gonosz istenről, vagyis a vadurról, kit a népköltészet még ma is felhasznál s olyformán rajzol, mint valami erdőben élő elvadult embert.

A baszk nép, úgy látszik, Spanyolországban sokkal tisztábban megőrizte ősei szokásait, öltözetét s nyelvét, mint Franciaországban. A spanyol baszk általában nevezetes conservativ jellegéről. Nem hajol meg semmi előtt, maga felett semmit sem ismer el az ő régi, őseitől öröklött intézményein (fueros) kívül. Ezeknek fentartásáért képes életét áldozni, bennök központosul liberálismusa, ezen szűkkörből ritkán lép ki s ki szabadalmihoz nyúl, azt halálos ellenségének tekinti, mások bajával nem sokat törődik s a forradalmak iránt is csekély rokonszenvet tanusít. Valódi angol modorban küzd otthonának conservativ jellegeért. A spanyol kormány határozatait rendszeren saját gyűléseiken vitatják meg, külön törvényeik s igazságszolgáltatásuk van s a katonasághoz csak toborzás utján járulnak. Nevezetes még az is, hogy egyes helyeken a kormányzat módja más. Vizcaya demokratikus, Guipuzcoa mintegy aristokratikus köztársaság, Alava pedig választási monarchia demokratikus intézményekkel. Igen természetes, hogy a faj, mely önállóságát ily szorosan tudja megőrizni s egészben véve conservativ jellegű, egyuttal igen büszke. Bármily szegény is a baszk, habár csak egyszerű napszámos, ki magát s övét

két keze munkájával keservesen táplálja, oly büszke, mint valami született fejedelem; büszke hazájára, mely örökké zöld: büszke nemzetére, mely ember emlékezete óta szabad volt; büszke eredetére, mert egy talán már olvashatlan okmány kunyhója egyik zugában azt mondja el neki, hogy ősrégi családból származott, mely függetlenségeért, hiteért s otthonáért számtalanszor ontotta vérért. Minden törvényes ágyból született baszk hitők szerint nemes, bármily szegény is. Mindenik tudja, hogy az arabok paripáinak patkói nem taposták lakó-földöket, hogy nincs hitetlenek vére ereiben s hogy ősei az elsők voltak, kik Spanyolországban a keresztyénséget elfogadták s ezért „cristiano viejo“ (régí keresztyén) névvel díszíti fel magát. A büszkeség mellett azonban a baszk barátságos s vendégszerető is. Sapkáját leemelve üdvözlí az idegent s nem szívesen bocsátja el, mielőtt egy pohár almabort (zagardua) vagy könnyű bort (chacoli) nem isznak meg. Sőt a tartósabb mulatozástól s élénkebb társas mulatságoktól sem idegenkedik, habár soha sem lesz részeges, sem könnyelmű. Mint mindenben, ugy vallásos hitében is conservatív, könnyelmű gunyolódásokat a papok ellen, mint Spanyolországban, különben mindenütt szokás, itt nem lehet hallani. Ép oly szigoruak erkölceikben is s nők háziassága s munkakedve messze földön ismeretes.

A világtól elzárt vidéken lakó ősrégi népnél természetesen sok sajátságos vonás található. Az ekét, melyet már a görögök és rómaiak is használtak, a baszkok egy része most sem ismeri; Guipozcoában a mezei munkát általában kapával s egy sajátságos szerszámmal végzik, mely a mi vasvilláinkhoz hasonlít. E primitív eszközök segítségével is kitűnően kezelik a földművelést, mely körülmény annál méltóbb a dicséretre, mivel a talajt nemcsak nehéz művelni, de eredetileg is terméketlen s csak mészoldat által lehet némileg javítani. Ezért minden kunyhó mellett mészgödör is van a szükséges trágya készítésére. Házaik kívül-belől egyaránt rendkívül tiszták s rendesek. Valóságos faluk nincsenek; csak egyes lakóhelyek, melyek néha kissé közelebb állanak egymáshoz s oly helyeken, hol templom is van mellettök. köztársaságoknak neveztetnek. Az ország egyes részein ősrégi, félig összeomlott várakat lehet találni, melyek emberemlékezet óta mindig egy és ugyanazon család tulajdonai s melyeknek birtokosai, a spanyolosan ugynevezett Parientes mayores, a nép előtt tiszteletben állanak. Műveltség tekintetében messze felülhaladják a többi spanyolokat. Népiskolák, melyeknek felállításáról sok spanyol vidéken csak most gondolkoznak, náluk ősrégi időktől fogva főnállanak s kü-

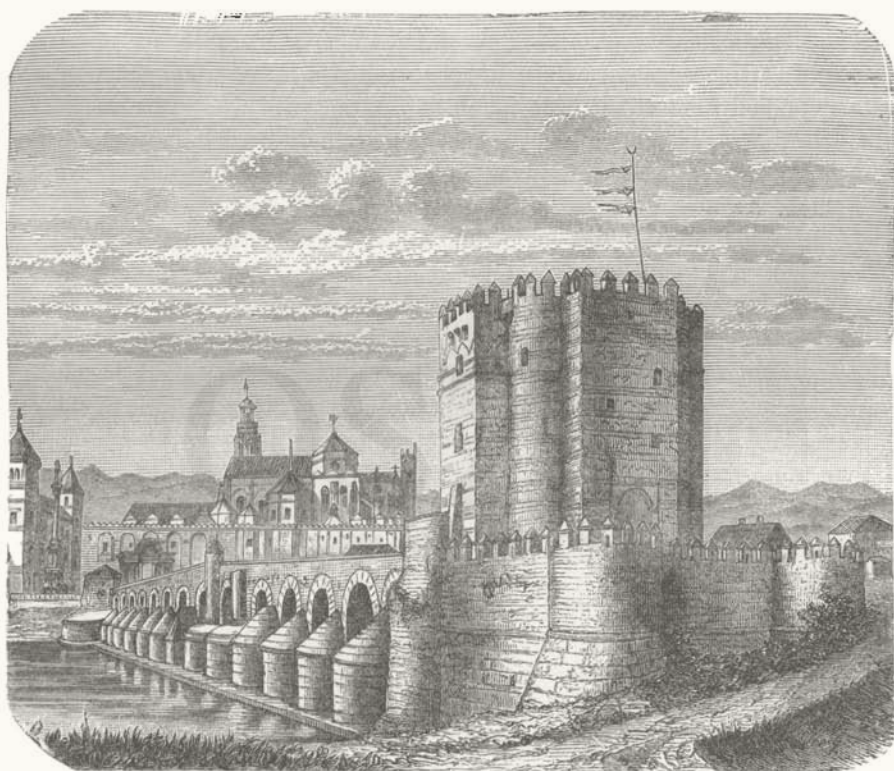

Spanyol cigányok tánca.

lönösen a fiatalabb nemzedék közt alig van egy is, ki írni s olvasni ne tudna. A földművelésen kívül halászat s vadászat, (különösen vadgalambokra) képezik a nép főkereset forrásait. De a kereskedelem és ipar is eléggé virágzik. Biscayaban nagyobb vasgyárak vannak. A kiviteli czikkek: vas, ácsoknak való fa, gyümölcs, csokoládé és bor. Száritott sonkákat is árulnak. Mint vállalkozó hajósok régi idő óta ismeretesek. Ők voltak az elsők, kik a czehalat a jegestengerig üldözték, kik Ujfundlandot felfedezték s onnan különböző állatokat hoztak Európába. Testalkotásuk rendesen sugar és sovány; de e mellett izmos és erőteljes, szürke szemeik s kissé sötét arcbőrük van. Erősségük mellett ügyességük is feltűnő, gyorsan járnak, nézésök biztos; a nélkül, hogy elszédülnének, egyik szikláról a másikra ugranak s a legmagasabb csúcsokra is felhágnek. Különösen jó lövők, ügyes lovasok, fáradhatlan tánczosok s kitűnő uszók. A nők általában véve csinosak, igen szép alaku kezeik s lábaik vannak, maguktartása kecses, szemeik tüzesek s arczélök a görögökére emlékeztet. E mellett élénkek, vidámak s rendkívül erősek, úgy hogy nemcsak a férfiakat segítik minden munkáikban, de sokszor még kitartóbbak is, mint férjeik.

A spanyol néptypusok rajza nem volna teljes, ha legalább néhány sorban nem emlékeznénk meg a *czigányokrol* (gitanos), kik már ősrégi idők óta letelepedtek a déli spanyol városokban, s különösen Szevillában, a régi Hispalisban. E város környékén s különösen a Guadalquivir partján fekvő Triana külvárosban s a mintegy egy órányira fekvő Alcalaban lehet őket legjobban tanulmányozni. Ez utóbbi helyen még most is barlangi életet folytatnak, egy, a város közelében levő óriási szemétdombba vájva fészkeiket. Szevillánál így laktak, míg az 1866-iki cholera után, mely mint legyeket pusztította őket, e lakásokból a hatóság ki nem űzte. Mai, tisztességesebb lakásukban, nem találják jól magukat s nap legnagyobb részét azért az utcán töltik. Itt foltozza egy részük az üstöket, míg a mások a barmokra alkusznak s a nők kiterítik a régi ruhákat s más szöveteket, melyekkel másnap házalni járnak, vagy a legközelebbi vásárt keresik fel. Egyik oldalon egy cigányleányka melabús dalt énekel gitár mellett, a másikon egy csoport gyönyörködik valamely új tarkaruhában vagy csillogó hamis gyöngyben s a harmadik csoport azalatt dal és tapsok között phantastikus tánczra perdül. Úgy látszik, mintha megannyian egy családhoz tartoznának. Mindannyinak kivétel nélkül sötét arcbőre, fekete haja és szeme van, mely merészen, áthatottan tekint a szem-

lélő szemébe; természetök szép karczu. Mondják, hogy úgy szeretik egymást s úgy gondoskodnak egymás jóvoltáról, mintha csakugyan egy család tagjai volnának. Soha sem árulják el egymást s közösen gyakran vesznek részt egyes vállalatokban. Éles elméjük s emberismeretük gyakran veszedelmes eszköz is. Általános vélemény, hogy ravaszok s hazugok s különösen a kártyavető s jövőndölő nőket a köznép

Hidő és mecset Cordovában.

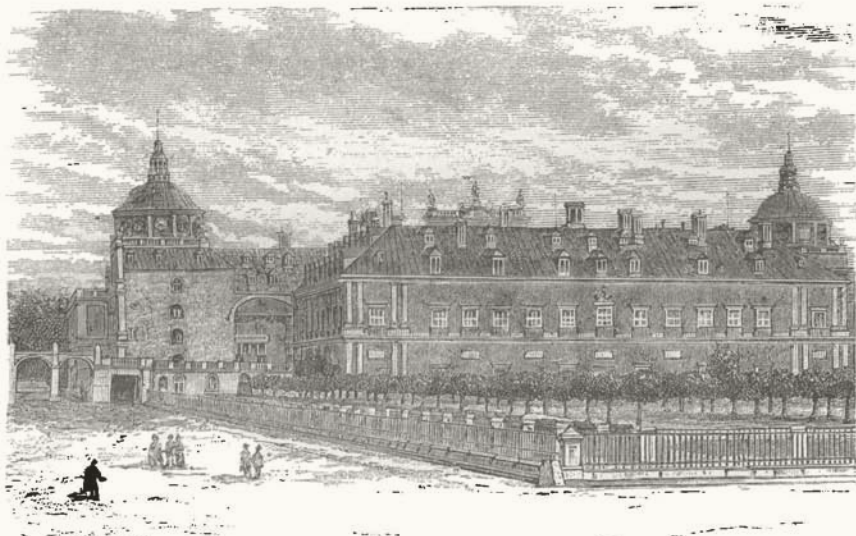
babonás félelemmel szokta tekinteni. Mivel kényszerítvék arra, hogy más emberekkel együtt lakjanak, a városok legtávolabb eső s leginkább elkülönült részeit keresik fel. Bizonyos nemesi osztályt képeznek köztük az úgynevezett „Viandantes“ (kóborlók), kik, mint őseik, még mindig az erdőkben s csalitokban élnek s kik még most is megvetéssel tekintenek le városi rokonaikra s ezek viszont bizonyos babonás tisztelettel viseltetnek irántuk. A cigányoknak már megadták a

spanyol állampolgárok jogait s katonai szolgálatokra is kötelezik őket. Már III. Károly egyenlő jogokat adott nekik, mint ujkastiliaiaknak, a többi spanyolokkal is igyekezett őket a nemzetbe beolvasztani, azonban fáradozásai eredménytelenek maradtak. A szent inquisitio is mindent elkövetett, hogy keresztyén életmódhoz szoktassa őket, sátraikat elégette, kinzás alá vette s III. Fülöp a mórokkal együtt nagy részöket ki is űzte az országból. Ez időben sokan áttértek legalább külsőleg, a keresztyénséghez, — azonban még most is sok pogány szertartás maradt fenn náluk, mi azt bizonyítja, hogy a keresztyénség e népfajnál nem állhat erős lábon.

Valóságos külön néptörzset képviselnek Spanyolországban a *koldusok* is. Valódi életpálya ez, melyet nemzedékről-nemzedékre örökölnek. Az éles világosság következtében igen sok a vak s ezek a koldusoknak legtisztességesebb faját képviselik. Oly átszellemült kedves arcokat lehet látni köztük, mint másutt ritkán. Az utcaszegleteken ülnek imádkozva vagy korhadt gitárt, hárfát pengetve. Falukon, vasuti állomásokon énekelnek is hozzá, állapotjuk, a szánalmas dallam mellett, még szomorubb. Talán minden vak ért a gitárhoz. Némelyek házalók is, gyufát, lapokat s más apróságokat árulnak. Sokkal kevésbé tisztességes nép a többi koldus faj, melylyel ez ország a szó szoros értelmében tömve van. Különösen a templomajtóknál gyűlnek össze és rimánkodásaikkal nagy lármát ütnek. A hol három együtt van, ott, mintha versenyben csinálnák, oly dühvel ragadják meg a közeledőt. Ezernyi hangváltozással rendelkezik a hivatásbeli koldus s rendszerint eltalálja, hogy melyiket kell használnia, a szerint a mint papot, szerzetest, grandot, asszonyt, özvegyet, árvát lát. Arczát, a mint tetszik, majd elragadtatásban levő jámborságra, majd kinzó szenvedésre idomítja, tökéletes színész, ki mindenkit tud utánozni. Számos gyermekét szintén koldulásra tanítja s mivel ezek is annyit szereznek, mint ő maga, sok vagyonos van köztök. Rendes kurjontások: una limosina por el amor de Dios! A katonaság alig tehet valmit ellenök, de egyes kegyes társulatok már is üdvösen működnek, hogy számuk kissé apadjon.

Még a koldusok állapotánál is hasonlíthatlanul szomorubb a Sierra Estrella egyik vidékén Salamancától nem messze fekvő *Hurdesvölgy* lakossága, mely Európában a legnyomorultabb s valódi vad állapotban tengődő néptörzs. A lakosok elzárva a világtól földalatti putrikban laknak, melynek nagysága alig egy pár négyszögül s a család tagjain kívül még a házi állatoknak is lakóhelyül szolgál. A

műveltség legprimitivebb kellékeivel sem bírnak. Istenről, hazáról, időjárásról, hatóságokról fogalmuk sincs, butoraik nincsenek, öltözetük vagy épen nincs, vagy csak egy pár, a szemérmert eltakaró rongydarabból áll s még beszélni sem tudnak, csak egy pár szót. Földművelésről s iparról fogalmuk sincs, egyetlen háziállataik a kecske s egy pár madár. Látszólag a holdat imádják, legalább holdvilágnál s a holdváltások szerint végzik nevezetesebb teendőiket, kötik a házasságot pap nélkül, kiknek a 140 □ kilométerre terjedő s mintegy 4000 lelket számláló területen nyomuk sincs. Jótetteket,

Az aranjuezi kastély.

bűnöket tetszés szerint követnek el, mert fogalmuk sincs a különbségről. A zárt vidékről csak néha-néha nagy inség folytán mennek ki az emberek lakóhelye felé, hogy kolduljanak, vagy raboljanak. Senki sem gondol velök s a kormány érdekekben nem tesz semmit; így mint vadak tengődnek folytonosan. Valószínű, hogy a góthok utódai; de alaposan nem tanulmányozta senki viszonyaikat, bár vidékük mellett művelt nép lakik s a hely, hol tartózkodnak, a természet által kincsekkel bőven van megáldva.

Azok után, a miket az egyes néptörzsek eltérő sajátságairól elmondottunk, csaknem felesleges külön is kiemelnünk, hogy az országnak minden jelentékeny városának szintén önálló, jellemző sajátságos

viszonya van. Maga a történeti fejlődés is bizonyosság erre. A régi 16 királyság és fejedelemség, melyből a mórok meghódítása után a mai Spanyolország alakult, bizonyos tekintetben még most is megtartotta sajátosságos jellegét s különösen a régi fővárosokban, melyek most a 49 tartomány egyik vagy másikának székhelyei. A conservatív jelleget nagyban emelte az a körülmény, hogy nagyobb városok egész napjainkig kőfalakkal körülvett erődök s mindegyik bizonyos tekintetben specialitás. Valóságos falu, a mint azt nálunk Magyarországon értik, Spanyolországban, mint általában Nyugoteurópa nagy részében nincs. Vannak ugyan majorok s tanyák itt is szétszórva; de a hol több ember, községet alkotott, együtt lakik, a helységek mindenütt szűk utcákból állanak s a házak kertek nélkül szorosan egymás mellé vannak építve. A falukat a városoktól rendesen csak azok nagysága, vagy templomainak száma különbözteti meg, valóságos városnak a spanyol különben csak oly községeket nevez, melyek kőfalakkal vannak körülvéve. A rangfokozat körülbelől a következő: aldea = kis falu, templom nélkül; pueblo = nagyobb község templommal, de kőfalak nélkül; villa = község, melyben egy templom (plebania) van s kőfalak veszik körül; ciudad = nagyobb bekerített város több plebániával; capital = egy tartomány székhelye vagy más tekintetben nevezetes központ. Madridnak, mint fővárosnak, külön neve is van, mely más városra nem illik, ez: la Corte.

E főváros, melylyel Spanyolország sok városai közül a legnevezetesebbek sorozatát megkezdjük, *Madrid* az utóbbi években nemcsak jelentékenyen gyarapodott népesség dolgában (jelenleg már félmilliónál több lakosa van), de egyuttal nagyon is megváltozott, még pedig előnyére. Legnevezetesebb piacza a „Puerta del Sol“, hol egy pár évtized előtt még meglehetősen ronda s különböző styben s nagyságban épült házak voltak, most nagy, szabályos négyszegű térré változott, melynek minden oldalán gyönyörű paloták s előkelő vendégfogadók vannak s közepén hatalmas s izléseesen épített kut, honnan nyolcz sugáralakban kinyuló szép utcán lehet végiglátni. A főutcákon új, pompás paloták épültek s fényesen berendezett kávéházak és kereskedések vannak, melyeket este tömérdek gázlámg világít be. Legszebb sétahelye a 2 km. hosszú Prado, melyet fasorok, szökőkutak, szobrok és paloták díszítenek. Legdiszesebb városrész a Salamanca, hol többek közt 10,000 nézőre számított czirkus van bika- viadalok számára, rengeteg ezenkívül a nyaralók és mulatóházak száma. Még szebben alakult át a főváros környéke. A kapuk nagy része

ugyan még fennáll, de a kőfalak eltűntek s míg a 40-es években külváros alig volt, most már 8 van, köztük a Barrios de Salamanca, de los Pozos és de Arguelles nevűekben igen szép széles s fasorokkal diszitett körutak, három-négy emeletes elegáns erkélyekkel ellátott házak, virágcsokrokkal s kutakkal diszitett terek s sajátságos lapos tetejű csinos villák láthatók. Ujabban számos kert, mulatóhely s közintézet is épült a főváros környékén; de a mi különösen nevezetes:

A Puerta Sol Toledóban.

új templomok alig épültek. E rendkívüli átalakulás több más ok miatt részben a három vasuti pályaudvarnak köszönhető, mely a fővárost valóban az ország szívévé tette; részben az Izabella-csatornának, mely igen jó s kitünő vízzel látja el e helyet, mely azelőtt kopár vidékéről s rossz ivóvizéről egyaránt hírhedt lett. Az elözött királynő nevét viselő csatorna a legszebb újabb vízvezetési munkák közé tartozik; 1859-ben fejezték be s 48 millió forintnál többbe került.

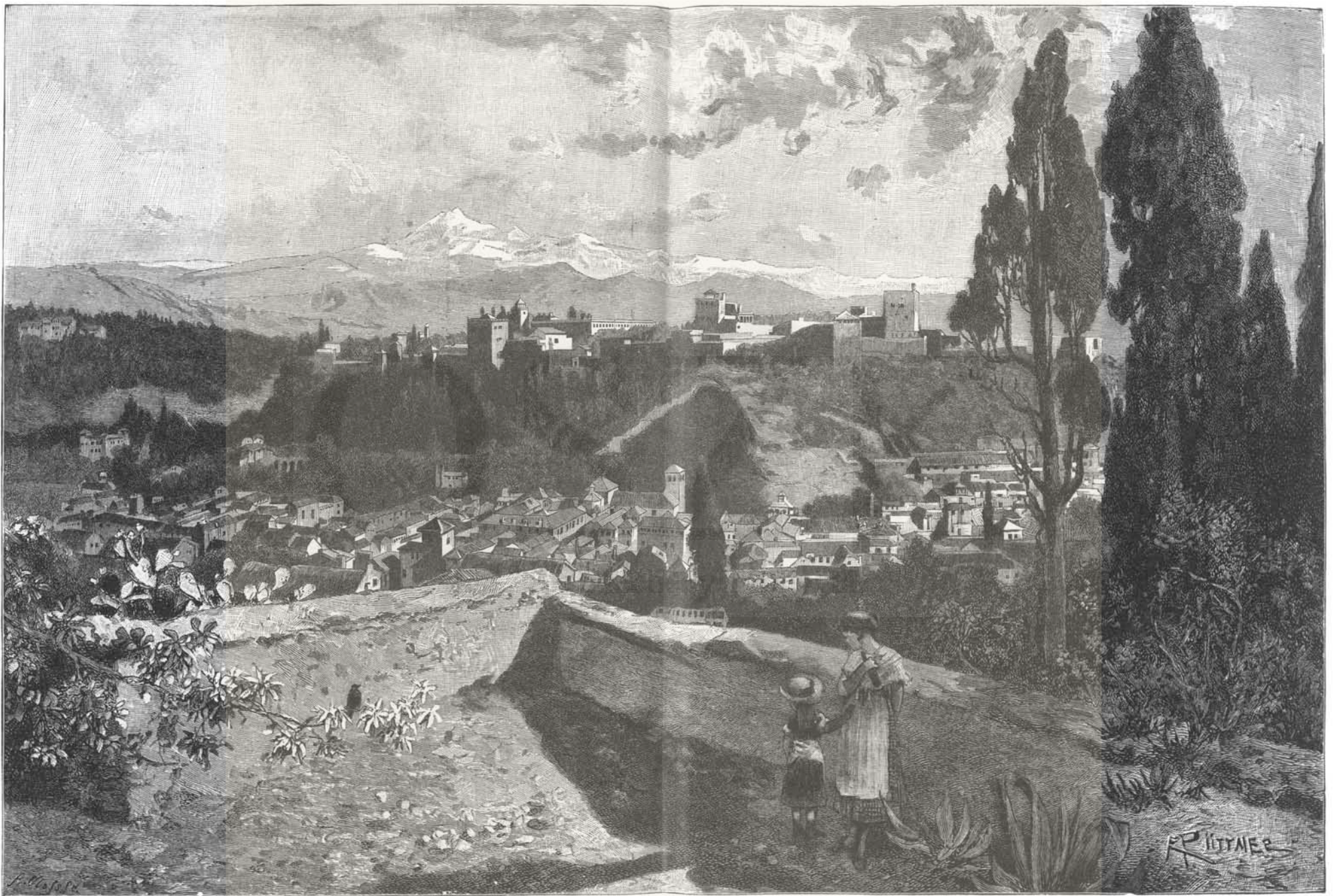
Most azonban Granadát kivéve, Spanyolország összes nagy városai közt Madridban van a legjobb ivóvíz s e mellett a csatorna, mely a Guadarrama hegység aljánál kezdődik s körülbelül 93·6 kilométer hosszú, az egész vidék öntözésére is szolgál s szépségével az egykori kopár földön gyönyörű parkokat és sétahelyeket s magában a városban jó kutakat lehetett készíteni. A nagy víztömeg, melyet e csatorna részben a föld alatt, részben öntött vasból készült hengerek segítségével folyókon s völgyeken át, nagyszerű hidakon keresztül Madridba vezet, az éghajlati viszonyokat is jelentékenyen megváltoztatta; a levegő nem oly száraz többé, mint az előtt volt, a sok új telepítvény ozonnal is ellátta a léget s az egészségi állapot jelentékenyen javult. A város nagyságának megfelelően most már lóvonatu vasutak s más közlekedési eszközök is fejlődtek; egy szóval Madrid egészen európai várossá lett. Hires épületei közt a spanyol műremekekben gazdag képtár (museo real), a szent Jeromosról nevezett góth izlésű templom, a régi Atocha templom, a fűvészkert, a négyszögű nagy várpalota s mások érdemesek az említésre.

Madridtól délre regényes sziklatetőn fekszik *Toledo* városa, a spanyol egyház központja, az érsekprimás székhelye. A terjedelmes tetőn 7 különböző nagyságú domb van s a legmagasabban vannak a mór királyi lak (Alcazar) ma már kopár s ujabban egészen átalakított falai. A szűk utcák hegyen-völgyön keresztül vezetnek, a keresztezéseknél valóságos labirinth támad s néha a házak mintha egymás felett állának. Mindamellett e kedvezőtlen helyen az idők folyamában számos csinos palota s nagy kolostor épült, melyeken a festői mór izlés nyomai még most is láthatók. Egy mélyedésben fut a Tajó, néha lombán, néha magas habokat vetve s itt-ott arab hidivek romjai alatt. A castiliai síkság felé Wamba góth király által emelt falak s monumentális kapuk állanak. A Toledo hegység és Sierra de Quadelupe pompásan körítik be e festői képet. Magában Toledo városában minden lépten-nyomon új szépségeket találunk s a művészet is szintelen alakban mutatkozik. Mindenütt feltalálhatók a patios (oszlopcsarnokokkal zárt udvarok), arab csarnokok, czimerekkel díszített kapuk, kitűnő munkáju vasrostélyok, régies ajtókopogtatók, csinos állatfejek, góth s arab erkélyek, frescok, szobrok stb. A szédítő sötét örvény felett, melyben a Tajó folyik ősi oszlopokkal, két nagyszerű hid emelkedik s egyik a puente de Alcantara, mely egymaga kis erőd; a másik puente de san Martin, melynek főívét messze földön nevezetesnek tartják. Székesegyházában millió értékű kincsek vannak,

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Granada az Alhambrával; háttérben a Sierra-Nevada.

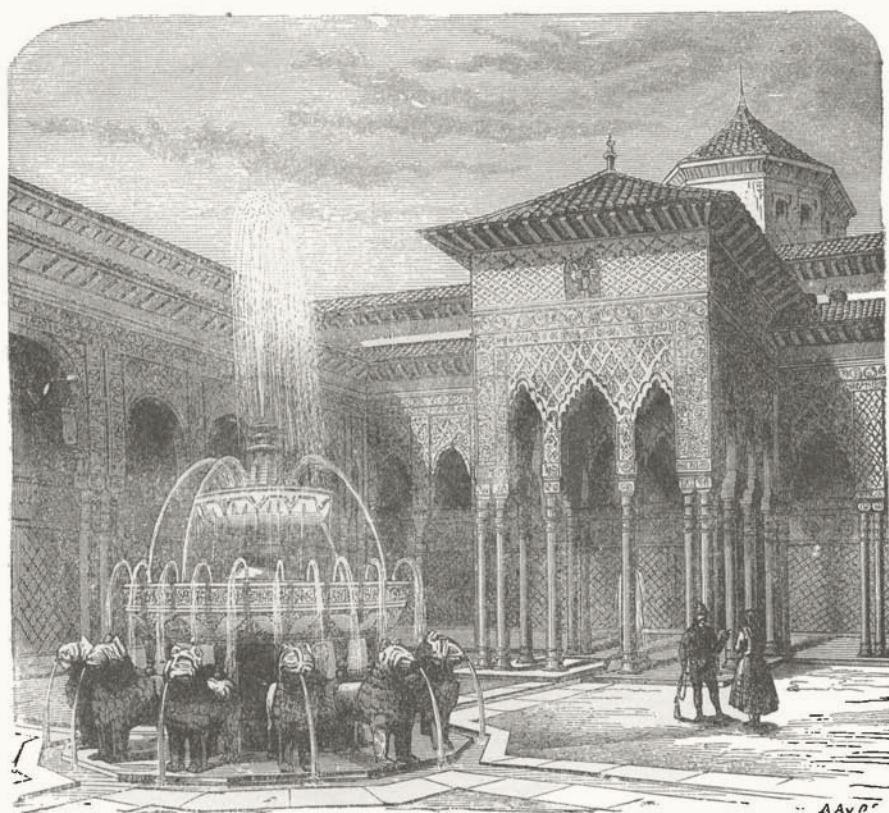
OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

szembe vele egy kis tére tekinthetünk, mely az inquisitio korszakában az eretnekek elégetéséről oly nagy nevezetességű volt. Toledo még ma is papi hely. Érsekének 180 ezer reál jövedelme van, a városban 40 templom s számos zárdát találunk, jóllehet a népesség aránylag csekély.

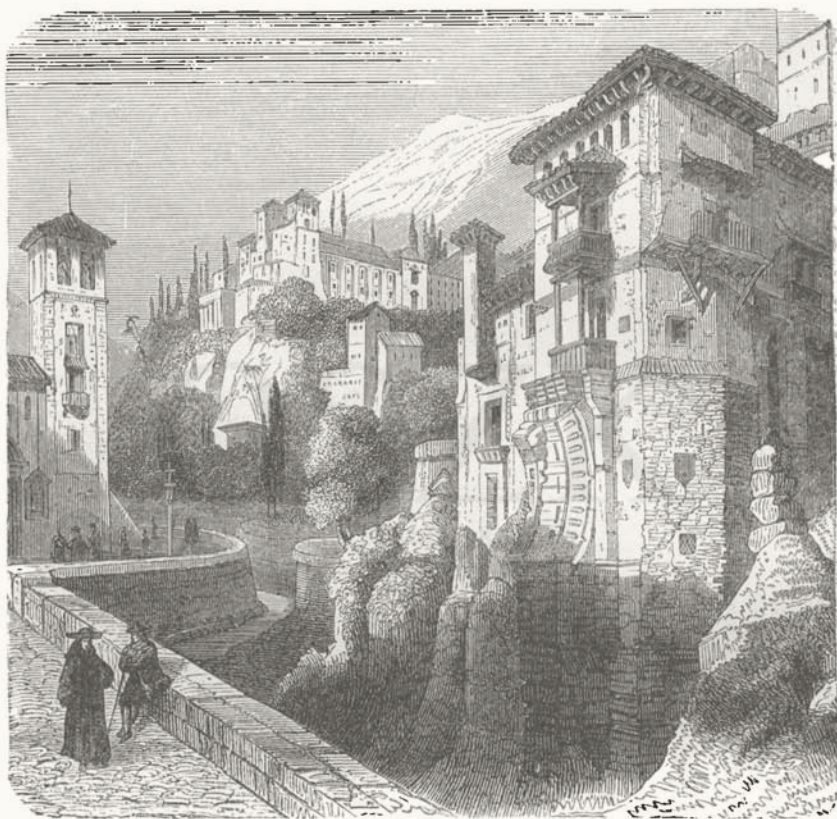
A déli városok közt legnevezetesebb *Granada*, (400.000 l.) a mór királyság egykori fényes székhelye. Részből még ma is fennáll,

Az Oroszlán-udvar az Alhambrában.

s mint írják, omlófélben levő talajon, egykori palotájuk, a világhírű *Alhambra*, egyike azon helyeknek, melynek kedvéért Spanyolországot legtöbben felkeresik. Ezért mondja a spanyol: El que non ha visto Granada, no ha visto nada. (Aki nem látta Granadát, nem látott semmit). Itt a természet bája a művészettel egyesül. Ha valahol megfelel a kikelet ama rajznak, melyet róla az ábrándok költője dalol, Gra-

nadában kétségkívül így van. Madárdal és virágillat teljes mértékben egyesül itt a tiszta kék éggel s az álomba ringató nyájas szellőkkel. April közepétől május végeig az egész város vidéke valódi paradicsom, az Alhambra piros tornyai s tetői mintha rózsaaágyban feküdnének; csalogányok dala hangzik folytonosan parkjában és Darrovölgy bokrai közt, a gránátalmák vérpiros színe, az üdezöld növényzet s a festői

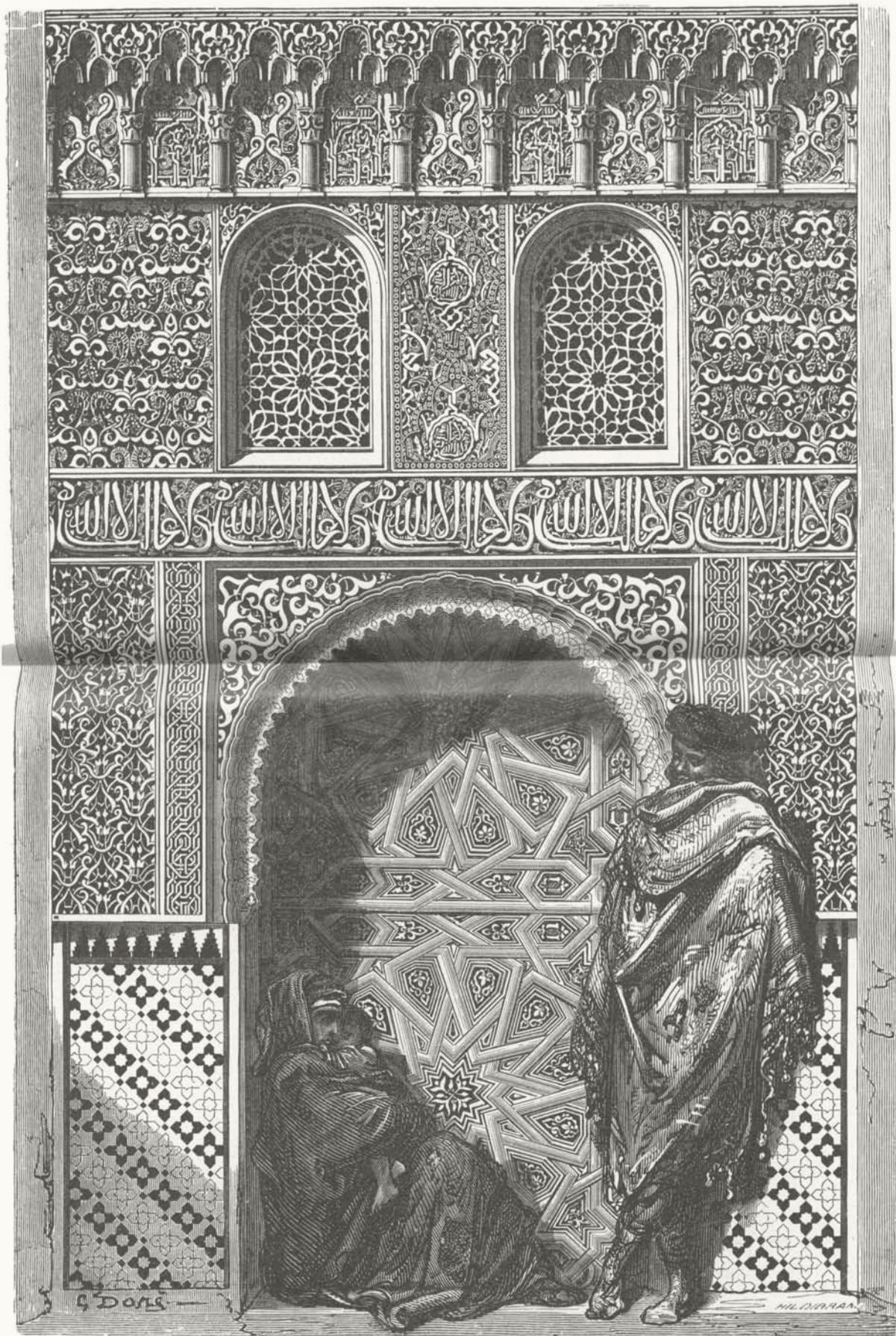
A Generalife Granadában.

vidék, odabilincselik az utazót. Hires sétatér az Alamadán, hol sűrű fák árnyékában 50 kocsi mehet el egymás mellett. Benn a vár fenmaradt s ma nemzeti muzeumként őrzött termeiben márványok, arabeszek, szökőkutak, phantastikus alakokkal s csodaszép díszítésekkel fogadják az idegent, ki, habár leírásokból s rajzokból eléggé ismerte is már a mult e nagyszerű emlékét, kénytelen őszinte bámulatának kifejezést

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Az „infánsnök tornyának“ kapuja az Alhambrában.

adni. Oroszlánudvara, a nővérek terme, a fürdők udvara s más részletei a modern művészek előtt is nagyon becsesek. Különösen bámulatosak a cserép és márvány diszítések, melyek majdnem csipkéknek és himzéseknak látszanak. Nevezetes még Genaralife, a mór királyok

Cordobai mecsset.

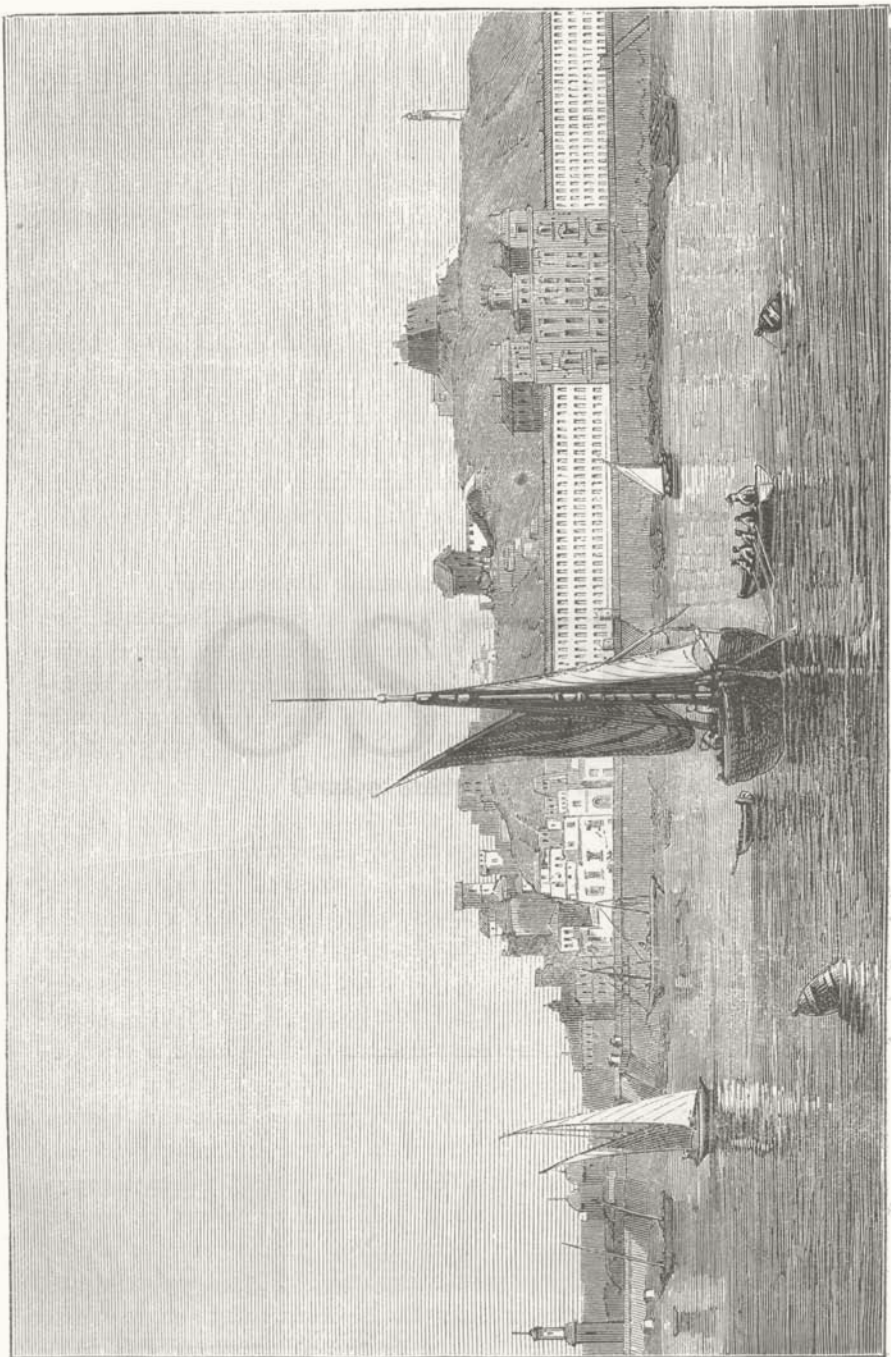
nyaralója, myrtus- és cziprusfákban gazdag park közepette s a nagy székesegyház fejedelmi sírboltokkal. Maga a város zig-zug utcákkal van tele, de épületeiben sok mór-émlék maradt meg s a falakat modern izlés még nem vonta be unalmas egyhangú fehér mészszel, ha-

nem meglátszanak a színes téglák, hatalmas oszlopok és diszes párkányzatok. A nép is megtartotta nagyrészt ősrégi szokásait. A férj nevével, az ur szolgáljával egy lovon mennek a bucsukra, hol részben ősrégi eredetű multságok fordulnak elő. Január 2-án, Granada bevételének napján, az Alhambra harangjait egész napon át fiatal leányok kongatják abban a hitben, hogy így ez évben férjhez mehetnek s este a színházban bizonyos alkalmi darabot adnak elő, telve villámmal, menydörgéssel, csodatörténetekkel s mór varázslatokkal. E nap emlékére az Alhambrában az összes szökőkutakat megindítják.

Közel hozzá a Guadalquivir jobb partján fekszik *Cordoba*, a középkor egyik leghiresebb városa, melyben akkor 30,000 mecset, és egy millió lakos s a leghiresebb könyvtár és egyetem volt. Ma alig 50,000 lélek van a tornyos kőfalak között, a régi paloták helyét többnyire kertek s apró házak foglalják el s a szűk utcák bensejében alig találunk egypár nevezetességet. De megmaradt székesegyházzá alakítva az arabok legszebb mecsetje. A hatalmas épület porfir, jáspis és színes márványból készült 860 oszlopon nyugszik, építője 16 hajóra osztotta s minden oszlopsor végén külön kápolna van. Gyárai, köztök a híres bőrgyárak, ma már nincsenek. Környezete azonban igen kellemes, narancs és olajfaligetekben gazdag.

A tengerparton két nevezetes város van: Gibraltár és Cadix. *Gibraltár*, mely tudvalevőleg az angolok birtoka, mintha a szikla oldalán fészek lenne, rendkívüli erődítésekkel, melyek mind sziklákba vannak vésve. A barlangokban gazdag sziklatömbön, mely egykor önálló kis tengerparti sziget volt, még most is lakik néhány majom, melyek ősei a közhit szerint tenger alatti alaguton jöttek ide Afrikából. Sokkal kellemesebb fekvése van *Cadix*nek, mely különben Spanyolország legkellemesebb helyei közé tartozik, csinos utcákkal, fásorokkal behintett térekkel s a tengerparton elragadó szép sétatérrel (alameda). A házak zöld ablaktábláikkal, gazdag márványékitéseikkel s szép erkélyeikkel keleti pompát mutatnak s a lakosok virágkedvelését tanúsítja a mindenütt illatos virágsokrok s cserepekbe ültetett virágok nagy száma, melyekkel találkozunk. Legnevezetesebb kikötő város *Barcelona* (300,000 l.), mely évről évre szépül s emelkedik.

Madridot és Barcelonát kivéve egyetlen város sem változott meg újabb időben annyira, mint *Szevilla*. Igaz ugyan, hogy a székesegyház hatalmas tornyával, a 20.000 kötetnyi becses Columbus-könyvtár, az alcazar s a nagyértékű képtárak, továbbá az egyetem s közintézetek, Szevilla régi nevezetességei, mind változatlan állapotban maradtak; de

Karthagepá.

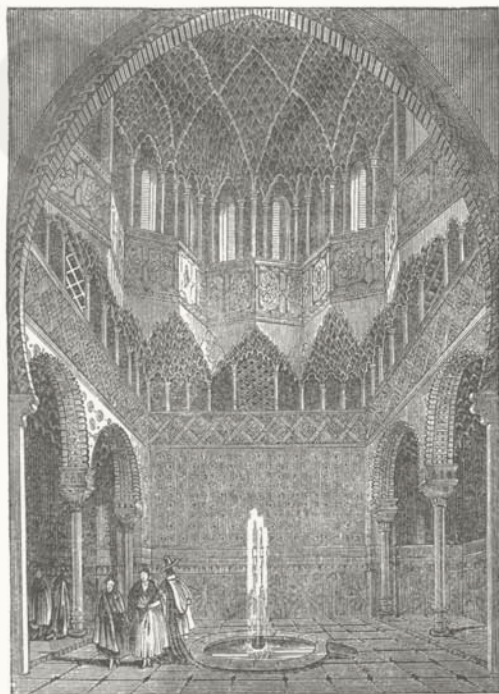
a város szélein a vasutak mellett nagy gyárak s egészen új utcák alakultak, melyek a várost emelik, de a régi kellemes életet, melyről fentebb is szólottunk, mindinkább szűkebb körre szorítják. Ide hozták újabban Amerika felfedezőjének, Kolumbusznak hamvait is, midőn az amerikaiak megfosztották őket legbecsesebb amerikai birtokuktól, Kubától.

Szólhatnánk még Valenciáról, Cid s a datolya-pálma tropikus éghajlatu hazájáról, Zaragosáról (100,000 l.) hajlott tornyával, és a mely a földgömb egyik legnagyobb gránit építménye, a sokat látogatott Escurial palotáról, melyet a spanyol királyok izléstelenül, mesés költséggel építettek, szent Lőrincz rostélyát véve mintául, a hol a legtöbb király sirboltja van, Andaluzia olajfaerdőiről stb.; de tartózkodnunk kell, mivel a spanyol föld s népének ismertetése kimeríthetlen tárgyat képez, ha részletekbe akarunk ereszkedni. Így általánosságban a kép sokkal tisztább marad.

Még csak egy pár szót Spanyolország terményeiről.

Spanyolország természeti gazdagságát rendesen túlbecsülik. Nem szabad ugyanis felednünk, hogy az ország jelentékeny része kopár fensík, melyen alig terem valami. Ezen kívül az éghajlat igen különböző s a partvidéket a száraz kontinentális éghajlattól az ország bensejében igen kis földterület választja el. Azonban több helyen, hol a meleg- és nedvességi viszonyok kedvezőek, nagyon termékeny vidék van s déli növények: gyapot, czukornád stb. elég nagy területen fordulnak elő, sőt Valenciában a datolya-pálma nagy mennyiségben, Elche körül erdőt képezve, tenyészik. Barcelona és Tarragona között feltűnő a mogyoró kiváló tenyésztése, mely az olajfa-erdők s narancskertek közt idegen előtt igen különösnek látszik, de a melyek gyümölcse e vidéken hatalmas kiviteli cikket képez. A középtenger partjai mellett nem egy vidék mintha valóságos kert lenne. Körte-, szilva- s cseresznyefák virítanak, a füge- s gránát-almafák rügyeznek, a citromfák telve vannak aranyos gyümölcscsel s a sötét cziprusfák mögött dúsgazdag gabonatermő szántóföldek terülnek el. Itt a déli hegyek oldalán terem a jó szőlő, s borai közt a xeresi s malagai messze földön ismeretesek. Benn a szárazföldön sok négyszögkilométernyire terjedő területen nincs forrás, nincs erdő s a tenyészet is kopár. Nagy erdők vannak északon és délnyugaton. Délen terem a parafa, a Pirenéusokban fenyő-, jegenye- és puszpángfa. E hegységben vannak egyuttal a legnevezetesebb bányák is. Ólom, ezüst s higany igen sok fordul elő, e mellett vas, kőszén és réz. A tenger vizéből több

helyen sőt főznek. A lakosság egyik megélhetésének főforrását képezi a baromtenyésztés. Őszvérei Európában a legjobbak s általában nagyobb számmal vannak, mint lovai, habár azelőtt az andaluziai lovak igen ismeretesek voltak. Ma már csak a juhtenyésztés virágzik, melyből mintegy 15 millió él ez országban. Leonban s Castiliában, de az ország más helyein is különös gonddal ápolják a *merino-juhokat*, melyek finom selymes gyapjuikért nagyon kerestetnek. Egy-egy pásztorra legalább kétszáz juhot biznak, csak ápriltól júniusig hagyják őket a völgyekben, később a havasokra viszik, hogy mindig friss fűvet legelhessenek. Vándorlásaik külön intézkedésekkel biztosítottak, részben a földművelők rovására. Éjjel s télire mindig fedett helyen vannak. A baromtenyésztésen kívül a halászatot s selyembogár tenyésztést is nagyban üzik. Vadászni inkább csak a pirenei hegyekben szoktak. Itt sok farkas, róka, hiúz, saskeselyű, vaddisznó s zerge van, Asturiában még a vadkecske is előfordul.

Abencerrageok terme.

Bellevue kastély Szegéd mellett.

HARMADIK FEJEZET.

FRANCZIAORSZÁG.

Levasseur: La France avec ses colonies. 1878. — *Dubois*: Geogr. de la France et ses colonies. 1892. — *Hellwald*: Frankreich, das Land und seine Leute. Leipzig. — *Maxime du Camp*: Paris, ses organes, ses fonctions, sa vie. 6 köt. 1888. — *Piguiot de la Force*: Description de la ville de Paris. 10 kötet. 1765. — *Gregorovius*: Corsica. 2 köt. Stuttgart, 1878.

Közel három századon át volt Európa, sőt az egész művelt világ központja Franciaország. XIV. Lajos és I. Napoleon korában politikailag is, de még tovább, mint a művészet és izlés forrása. Voltaire korszakában az emberi nem nevelője, századunkban annak szórakoztatója. Megszokták, hogy „nagy nemzet“-nek hívják. Ma már jelentékenyen apadt a nemzetet kísérő nimbusz, de a francia nevet ismerik mindenütt s fővárosa, Párizs, vetekedik hírnévben a nagymultú Rómával és az óriás Londonnal is. De a mennyire ismeri a közönség magát Párizst, oly kevésbé ismert maga az ország, bár egész sereg helynév hangzik ismerősnek az újságolvasók előtt.

A pirenéi sziklákon és a tengeren kívül nincsenek Franciaországnak természetes határai. Sőt maga a tenger sem volt mindig az. Geologialag szólva, aránylag kevés idővel ezelőtt a brit szigetek még szoros összeköttetésben állottak a francia földdel. Nyugat felé határvonala egészen mesterséges s az idők folyamában változó, legutóbb a nagy francia-német háború következtében Szegéd után szakították el belőle Elzászt és Lotharingiát, a két rajnamenti tar-

tományt, melyek különben régebben is a németeké voltak. Egykor Nagy Napoleon virágkorában még messzebb nyult a határ kelet felé.

A mai Franciaország a távoleső Kórzika szigetét is beszámítva félmilliónál nagyobb területű (536.408 km² 38½ millió lakossal). Az anyaország meglehetősen négyzetelakú, északnyugaton félszigetszerű nyulvánnyal. A nyugati part két egészen különböző részből áll. Délen a Pirenéktől a Garonne folyó torkolatáig a part csaknem teljesen egyenes és monoton s ezen a területen Bordeauxig terjednek el, az oceán partján a hirneves *landeok* s a nagy homok-buczok, Franciaország egyik legnagyobb természeti nevezetessége.

E partvidékre pontos mérések szerint a tenger hullámai évenként mintegy hat millió köbméter homokot hoznak. Igen sok oly buczka van, mely meghaladja a 75 méter magasságot, sőt van köztük egy, a *lascoursi*, melynek a tengerrel párhuzamosan futó hosszú tarkója több helyütt 80 méterre emelkedik, és legmagasabb kupoláját 89 méterre nyújtja fel. Az Alpések és Pireneusok csucaival összehasonlítva e homok-buczok természetesen nagyon silány duzzadékok; de azért mégis valódi hegyek ábrázatát öltik e homokmagaslatok s láncolataik, melyek a parttal párhuzamosan rendezkednek s mint valami óriási hegysorok, teljes orographiai rendszert látszanak képezni. Merész lejtőségek, éles, mintegy ollóvágtá gerinczök, csucai ritmikus alakja, körvonalaik általános öszhangzása, melyet a szél úgy módosít, a hogy kedve tartja: mindez a nagyság meglepő látszatába öltözteti őket. A tengerpart teljesen egyenes talpvonala ellentétességével szintén a képzeletet segíti és hozzájárul a fehérlo halmok fenéséges ábrázatához. Folytonosan hatalmasodván tovább a benső lapályok felé a buczka, minden kemény testet, követ, sziklát, fatörzseket, még emberi lakásokat is elnyel, a nélkül, hogy rombolna; sőt néha egész mocsárokat is elborít s kis időre még el is tünteti azokat lejtőségeinek hajlott talpa alatt. Mikor a szélről hozott homok valamely nyúlós tajtékkal borított holt víz tükrére szabályosan le hull, gyakran vékony leplet alkot, mely teljesen eltakarja a szem elől az alatta levő vizet. Ez a kéreg oly szilárdá válik, hogy egyensúlyban marad akkor is, ha alatta a víz apad s nemsokára napsugaraktól kiszáritott homokszemek el nem árulják többé a rejtett kelepczét. A pásztorok, a csordák, ha rálépnek az ilyen veremre, azonnal beleesnek és a víz körül fogja őket. Leggyakrabban nem éri őket nagyobb baj, mint a megrémülés. Lassankint megülepszik a leomló homok; addig várnak, míg a fenék megszilárdul, azután szép csendesen felemelvén

az egyik lábukat, várakoznak míg valami lépcsőféle támad, s így azután fokról-fokra, mint valami hágcsón, úgy másznak ki.

Míg a homok-buczkák a kis mocsárokat néha látszólag elnyelik, addig a nagyobb víztömegeket, melyek tövükben fekszenek, mind beljebb és beljebb szorítják a szárazföld felé. Az utjokban szakasztott és mocsárokká lett folyók egyaránt kénytelenek visszafolyni és vizüket a tavakkal egyesíteni. A homok-buczkákkal párhuzamos *tavaknak és mocsároknak ily képződése* a francia lande-ok partjainak egyik feltűnőbb vonása. Vagy 200 kilométer területen sorakoznak az alakra és nagyságra nézve különböző tavak, melyek azonban mind majdnem egyenlő távolra esnek a tengertől. Csak egyetlen egy téres öböl t. i. az arcachoni medence, birt jókora összeköttetésben maradni a tengerrel, talán azért, mert a szárazföld felől jókora folyót vesz magába; de a többi víztükör csak kanyargós és sebes erek által közlekedik a tengerrel s jelenleg jóval magasabban fekszik, mint a tenger felszíne. A *cazaui láp*, mely valamennyiök között a legmagasabb s melyet fokunkint a legnagyobb buczkák szorítottak vissza a száraz föld belsejébe, az évszak szerint 19 és 20 méter között ingadozó magasságban terül el. Közepes kiterjedése sincs kevesebb, mint 6000 négyzethektár. Ha az ember valami halom tetejéből nézi, azt hinné, hogy téres tengeröböl, mert az ellenfekvő partok nagy része elmosódik a szeme előtt s az egyes, vagy csoportokban szétszórt fák, melyek a távoli partot jelölik, hajórajhoz hasonlítanak, mely valamely révben horgonyt vetett; fokozza e csalódást az a háromszögletű fehér homokgörgögeteg, melyet a zöldelő homok-buczkák tövében veszünk észre, s a part mellé faroló hajók megannyi vitorlájának tetszik. Különbösen sok jel tanúsítja, hogy e tó hajdanában csakugyan tengeröböl volt s kezdetben a parttól csak keskeny homokszegély választotta el, a milyen az alacsony partokon gyakran támad; később azonban a buczkák párhuzamos barázdái lassankint vissza-vissza nyomták a szárazföld belsejébe. A parányi homokszemek, melyeket a szél maga előtt tologat, az évszázadok hosszú sora alatt falvakat s várakat temettek el, a sósvízű tengeröblöket édesvízű tavakká változtatták s a kontinens belsejébe az atlanti tenger fölé tetemes magasságra szorították. Az eltemetésnek egyes esetei még napjainkban is történtek.

A homokbuczkák mögött terülnek el a *tulajdonképeni lande-ok*, a francia nagy síksági sivatag. Területük nemcsak a róluk elnevezett departement legnagyobb részét foglalja magában, hanem Gironde megye egyik felét, valamint Lot-et-Garonne szélső csúcsát is s így

kiterjedése közel egy millió hectar. Ez az 50—60 méternyi közép-magassággal bíró fensik szelid lejtéssel ereszkedik éjszakkeleten a Gironde és Garonne, nyugaton a tengerparti tavak és délen az Adour folyó felé. E lande-ok nagy fensíkja annyira egyenes, hogy rajta 45 kilométernyi távolságra, vagyis Lamothe és Labonheyre között, a bordeaux-bayonne-i vasut, tökéletesen egyenes vonalban fut. A egész vidék lakatlan s mint a nagy magyar alföld, nagyon egyhangú, mindazáltal van bizonyos nagyszerűségük és különös bájuk azokra nézve, kik a szabad természetet kedvelik. A látás határának egyhangu körzete által szegélyezett körben a hangák és másféle fenyérek ren-

Pásztorok a lande-ok vidékén.

geteg erdőséget látja az ember maga körül, mely növények egy-két méternyi magasak. A virágzás időszakában e növények valami gyöngérózsaszínű vagy zöldes színűek közé; de mindig tömördek lombjavesztett ágak-bogak merednek ki belőlük, melyek oly feketék, mintha tűz által szenesedtek volna meg. Egyebütt a magasabb hárszt lepi el a földet s tölti meg a léget átható illatával. Odább magyal- és rekettyeligeteket következnek, melyek tavasszal egyszerre virágznak s roppant aranyos szőnyeggel borítják be a rónaságot. Az utszéleken mohok, gyepfélék és szeder-cserjék tenyésznek, a tavak iszapos földszinén sásliliomok s egyéb vizinövények hintáznak, a mocsárok közötti szivacsos földet pedig kákabokrok és sások lepik el. Alig lehet megkülönböztetni a látási határ szegélyén azt a kékes-zöld vonalat, mely

egy fenyőerdő szélét jelzi. Itt és ott, mindenkor nagy távolságban, durva épületek láthatók, hogy védelmet nyujtsanak a legelő állatoknak. Mellettök *falábakon járó pásztorok* állanak őrt. Kivülök alig van élő lény e sajtáságos pusztán. Csak néha jő egy ökrökkel vontatott s vászonborítéku szekér lassan, melynek báránybőrbe öltözött cigányos kinézésű kocsisa egykedvűen czammog mellette. Mintha az éjszakamerikai prairieken bolyongó szegény kivándorlókat látnók. Mily nagy meglepetés vár azonban az utasra, ha kissé beljebb hatolva, az apró csillámló tavakat s sűrűn elszórt falukat meglátja. Óriási rétek legelésző barmokkal, mocsárok, melyeknek nádasában bivalyok tartózkodnak s száraz rétek, melyeken egész sereg „vad“ ló száguld, veszik körül halászbárkáival a mosolygó tavat. Ezután a homokbuczkák következnek örökké változó alakjaikkal.

Már az eddigiekből látható, hogy a *Garonne völgye* tulajdonképpen egy, a legujabb geologiai korszakban felemelkedett, tengeröböl, mely a Pireneusok s Franciaország felföldje közt terül el; az őskorban mindkettő sziget volt. A Garonne Toulousetól északnyugati irányban halad Gascogne és Guienne tartományok között s különösen jobb oldalról több tekintélyes folyó ömlik bele. Legjelentékenyebb ezek közt a francia felföldről jövő Dordogne, melylyel egyesülve Bordeauxnál, maga a Garonne is megváltoztatja nevét s még 57 kilométerre terjedő útját Gironde név alatt futja meg s egy tágas mély medenczébe ömlik, melyben a tenger apálya s dagálya tisztán kivehető.

A Gironde torkolatától északra az Atlanti tenger partja egészen más alakot ölt s iránya is megváltozik. Merev északi irány helyett a part most már északnyugatra fordul s több előfok s mindinkább nagyobbodó öböl teszi élénkké. Franciaországban nincs is oly élénken tagozott tengerpart, mint a *Bretagne*. Különösen változatossá teszi e partot a sok közel fekvő sziget: Ile d'Oléron, Ile de Ré, Belle Isle és mások, melyek nagyjából meredek partu, de nem nagyon magas szigetek s mindannyinak ugyanaz a geologiai jellege van, mint az előtök fekvő partoknak. Közvetlenül a Gironde mellett mész, azután fehér, majd barna jura s végre jegeczes ösközetek fordulnak elő, melyek Franciaország egész északnyugati részét elborítják. A Jura- s Kréta-közethez tartozik a Charante, mely a Girondétól északra Oléron szigettel szemben ömlik a tengerbe; a gneisz, granit- és syenit-közetben fekszik a *Vendée*, mely Franciaország legnagyobb folyójának, a Loire-nak, völgyét a Bretagnetól elválasztja. Az egész part hosszában

a Girondétól Finisterre departementig, egészben véve 24,000 hectar területet elborítva, sós mocsárok (marais salant) terjednek, melyek egykor igen jelentékeny gazdasági forrást adtak a köznépek.

A Loire (600 kilom. hosszú,) a Cevennák hegységben a Mont Mezencen (1754 méter) ered s azután észak felé tartva Neversen át Orleánsig megy, itt nyugatra fordul, Tours, Nantes városokat elhagyva Paimboeufnél ömlik az Atlanti oceanba. Franciaország magas részéből először miocen képletekbe megy. Neversnél áttöri a Jurát, azután ismét miocen, majd primär talajon folyik át. Mellékfolyói, ellentétben a Garonneal, inkább a baloldalon vannak; a jobb parton csak a Mayenne s Sarthe érdemesek említésre. Franciaország folyói közt a Loire tűnik ki leginkább folyásának állhatatlansága és hajózható csatornáinak szakadatlan helyváltoztatása által. Igen nagy a különbség a 10,000 köbméternyi víztömeg, melyet a folyó árvizkor hőmpölyget és azon csekély vizerek között, melyek szárazság idején a homokban lassan szivárognak tova. Szabályozására sok költséget fordítottak, ám eddig nem megfelelő sikerrel.

Partjaihoz közel a Monts du Velay domborozat van s azután a Monts du Forez s Lyonnais s keletre tőle Nivernaisban a du Morvan prophyr fensík, mely egész Brestig terjed s több oldalláncz van a folyó fölött, telve erdőségekkel. Clamecy környékén a főhegyláncz több alacsony magaslatba oszlik s csak egy a Loire jobb partján elhuzódó jelentéktelen domborozat köti össze a Morvant Orleáns 170—180 méter magas fensíkjával. Az Orleáns-csatornán túl kezdődik az orleánsi erdő, melyet a fontaineblau-i erdőtől durva, műveletlen talaj választ el. Az orleánsi fensík éjszaknyugatra Etampesig és Chartresig terjed, meredek szélekkel süllyed a Loireig, azután észrevétlenül a Szajnáig s majd az *armorii hegyláncz* csatlakozik, mely nyugati irányban s mintegy 160 méter középmagasságban futja át Normandiát s Bretagnet a Mathien fokig, mely Franciaország leginkább nyugatra fekvő csúcsa.

A bretagnei izolált hegyvidék nagyobb részét gránitból s gneiszből áll s legmagasabb csúcsai a durva, alig 400 méter magas Monts d'Arrée, de Menez s a velök párhuzamosan futó Montagne Noire (326 méter), mely a Menébre hegynél (339 méter) elágazik s Crozon hegyfoknál végződik. A főhegyláncz mindig közelebb jut az éjszaki parthoz, melytől átlag csak 20 kilométer távolságra van. Éjszaki hajlásai ezért rövidek s meredekek, míg a déli elágazások hullámos domborozatban végződnek.

Bretagneon túl, hol a part merev hajlása kelet felé bevégeződik, következik *Normandia*, melyen hasonlóképp éjszak felé irányult félsziget van, habár kevésbé kiképződve. A Bretagne éjszaki s Normandia nyugati partjai által képzett öbölben a csatorna bejáratánál fekszenek a híres *normann* szigetek: Jersey, a festői szépségű Sercq, Quermesey, a nevezetes Alderney vagy Aurigny, melyek azonban a francia part szomszédságában brit birtokok. A normann félszigeten fekszik a hatalmas Cherbourg hadi kikötő s keletre tőle a Carvados zátony a Szajna torkolatához közel. A tengerpartokon vannak Trouville sur mer, Deauville, Etretat s más híres fürdők.

Kétségtelen, hogy a parti szigetek úgy itt, mint Bretagneban egykor összeköttetésben állottak a szárazfölddel; de a tenger s folyóvizek örök romboló munkáján kívül, maga a *föld süllyedése* is elősegítette elválásukat. A X-ik század óta is számos jeleit észlelték e süllyedésnek, mely folytonosan tart. Sok elnyelt erdő és a dagály vize által elöntött több épület bizonyítja, hogy a földszin alábbszállott a jelen korszak alatt. A Cornwallisi fok mellett egy római út megy a tenger felé, sőt bent a vízben megvannak egy római erődnek a romjai is, míg az öböl fenekén, a hagyomány szerint, Is vagy Isis nevű város szendereg. Hajdan Quokelonde nagy erdőségei foglalták el azt a tért, a melyen ma a Saint-Michel elöntött partjai terülnek el s az erdőkön át egy ut haladt egyenesen Avranchesből Kidalet, ma Saint-Servans felé. Az V. és VIII. századok között áthágván a tenger a maga korábbi határait, Saint-Michel és Tombelaine közsiklái apró szigetekké alakította át. A tenger továbbnyomulása még ma is folytatódik, névszerint a Hougue öbölben és Carteret révében. Odább nyugatra Saint-Brieuc öbölben sok római horgonyzó helyet, melynek a nyomai még kivehetők, ma a La-Manche csatorna vizei borítanak. Normandia partfalait, melyek sokkal kevésbé szilárd anyagokból állanak, mint a Bretagne hegyfokai, sokkal könnyebben támadja meg a víz, de a süllyedés mindkét részen világosan észrevehető.

A történelem s költészet oly sokat regélt Normandiáról, hogy az utazó a kétségkívül regényes tengerpartokat kivéve, némileg megcsalvatva érzi magát ha e vidéket megtekinti. A csalódás azonban csak a természeti szépségekre vonatkozik. Normandiában mindenkinek gyönyörködnie kell, kinek érzéke van a nép jóléte iránt. Nincs többé annyi borostyánnal benőtt rom, mint az előtt; de annál több a gyárak száma, Rouenben az orléánsi szűz klasszikus helyén s Elboeufban a hajdani normann hősök hazáiban, kifejtett ipart találunk. A Szajna

által öntözött vidéken nincsenek magasabb hegyek, nincsenek nagy erdőségek; de annál több a gyönyörű kert, a gazdag legelő s a viruló jólétet mutató, csinos falusi ház.

A *Szajna* folyó Franciaország éjszaki s harmadik főfolyam-ágát képezi, mely a Loire és Maas közt terjed el. Egészben véve délkelet felől éjszaknyugatra terjed s a *langresi* fensíkből ered, melyet barna Jura képez, a fejér Jurán s krétán keresztül jő az eocen az oligocen párizsi medencébe. Utja rendkívül kanyargó s medrét igen gyakran változtatja. Jelenleg egész hossza Párizstól Havreig 365 kilométer, a kőkorszak alatt azonban csak 227 kilométer volt.

A szent Trophimno templom és az obelisz Arles piaczán.

A langresi fensík, honnan a Szajna ered, délnyugatról éjszakkeletre nyulik, nyugaton a Szajna, keleten a Maas forrásai határolják s átlag 500 méter magas. Egészben véve kis dombok vannak rajta, melyek éjszakon nagyobbrészt kopárak s terméketlenek, délen azonban folyókban gazdagok. E fensíkhöz csatlakozik keleten a Maas forrásánál a Monts de la Faucille, lapos hullámzó dombvidék, mely délen a Saône mederhez csatlakozik, míg éjszakon a Maas két partján fut végig. Hátgerincze köves ugyan, de nem egészen terméketlen, Mirecourt és Epinal felé erdős. A Monts de la Faucille a később Rhononal egyesülő Saône forrását megkerülve a Mosel forrásainál mintegy 1250 méter magasban bevégződnek s némileg összeköttetést

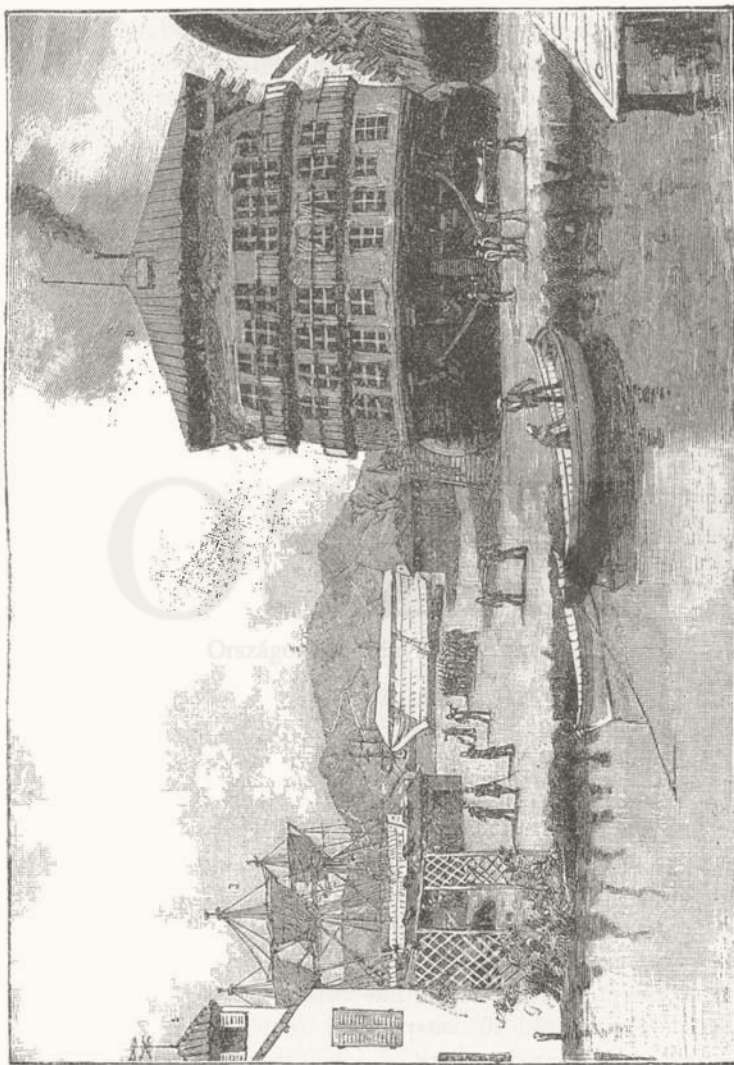
képeznek az Elzászba nyuló Vogezezzel. A Faucille hegy délkeleti alján fekszik a Plombières híres fürdő. A langresi fennsík egyik legéjszakibb csúcsán, a Marne és Maas forrásai közt egy új jelentékeny hegyláncz válik el, mely a Maas balpartján leginkább éjszaki irányban halad; eleinte csak 500 méter magas s nincs különös neve, később a Maas és Aisne (Oise mellékfolyója) közt Argonna erdőknek nevezik s a Champagnet választja el Lothringiától. Legzordonabb a

A pápai palota Avignonban.

hegység Clermont-en-Argonne vidéken; keleti dűlői meredekebbek, mint a nyugatiak, melyek szelíd dombvidékbe végződnek. A langresi fennsík délen a Cevennákkal is összeköttetésben áll a Côte Dore hegységgel. Legnagyobb hegyek itt Mont Moresol, Somberton (560 m.) és Mont Tasselot (980 m.), ez utóbbi a Szajna forrásánál. E hegy a lapos síkságról gyorsan emelkedik s kelet felé erdőkkel

borítva meredeken esik le az Ouche felé, mely a Saône mellékfolyója. A Côte Dore hegyein sok bort természetnek s ez általában igen ter-

Hajókikötő részlet Toulonban.

mény. A Szajna forrásoktól Charolaisig terjedő vidéket, mely a hegyeken kívül egészen quaternär képződésű, *Burgundiának* (Bourgogne) nevezik.

A Saône folyó, mint már említettük is, a *Rhonenal* egyesül s így most áttérhetünk ama nagy meder ismertetésére, mely egyrészt a francia felföld, másrészt a Jura s Alpes hegylánczok között fekszik s Franciaország legnevezetesebb részei közé tartozik. A Rhone tudvalevőleg a svájczai alpokból ered, keresztülfolyik a genfi tavon s azután többnemű kanyargást téve a Jura hegységben, Lyon mellett egyesül a Saónenal s ez egyesülése után oly gyorsan fordul délre, hogy a térképen a Saóne folytatásának, vagyis mellékfolyójának lehet tekinteni. A keleti balparton Valencéig láthatók is a Saóne vidék quarternár nyomai s később Avignontól délre, közel a torkolathoz ismét visszatérnek. Nagy városok egész sorozata fekszik partjai mellett s több jelentékeny folyó ömlik bele, jobbról az Ain, Ardèche, Gardon, balról az Isère, Drome és Durance s végül meglehetősen nagy deltatorkolatot alkotva, ömlik be a Földközi tengerbe.

Az Isère s Durance közt fekszik a *Dauphin*, alpesi föld lépcsőzetes szakaszokban fejlődő völgyekkel s környékén magas hegyekkel, melyek közt a Mont Iseran 1045 méterre emelkedik. Kristályos és mészképződmények felváltva, kiválóan szép festői képeket nyújtanak a vidéknek, de a föld nagyrésze terméketlen, a hegyek kopárak s a lakosság alig képes önmagát fenntartani. Annál termékenyebb a délfelé fekvő *Provence*, melynek „daltelt mezői“-ről Petrarca s Kisfaludy oly szépen daloltak. Itt fekszenek közel a tengerparthoz a szelíd éghajlatáról ismert Iles d'Hyères s mellette Toulon, a legnagyobb hadi kikötő, Marseille, a világhírű kereskedelmi város s Aix a főolajtermő hely. Marseillétől nyugat felé mutatkoznak leginkább a tengerbe ömlő kis folyók partjai között a nevezetes parti tavak (*etrangs*), különösen a 730 □ kilométer terjedelmű Camargue szigeten, melyet a Rhóne két ága képez a tengerrel. A szomszéd s Cevennáktól elborított termékeny Languedoc mellett e teljesen lapos, egyedül baromtenyésztésre alkalmas s Hollandia síkságához hasonló vidékek sajátságos idegenszerű hatást okoznak s mint képzelhető, a nagy folyó torkolatánál folytonos újjáképződésnek vannak kitéve. A Rhóne számítások szerint, évenként mintegy 17 millió köbméter iszapot hoz magával s ezenkívül az újképződésű iszapparton tömérdek úzalék s csiga él, melyeknek maradványai ez iszapot jelentékenyen szaporítják. Kevés folyó van, mely oly sok s termékeny iszapot hordana magával. Öntözési és egészségügyi munkálatokkal a most mocsáros s lakatlan Camargueból egy második alsó Egyiptomot lehetne teremteni, mert a Rhóne deltája nem kevésbbé hasznos, mint a Nilusé.

A francia felföld keleti határát a *Cevennák* hegye képezi, mely dél felé lassankint emelkedik s Haute Loire és Puy de Dôme departementokban éri el legnagyobb magasságát, mint hatalmas háromszögű gránit fensík, minden oldalról jura vagy kevésbé régi kőzetekkel körülvéve. Világos, hogy régen e hatalmas gránitsziget a tengerből is kiemelkedett. Jelenleg a Pireneusok felé van némi összeköttetése a *Montagnes noires* által, de e hegységet tertiär és quaternär síkok választják el a spanyol hegyláncztól. A Cevennák végcsúcsa ez irányban a Mont Mèzanc (1754 méter) s ezentúl apró hegylánczok vonul-

Mont-Dore völgy.

nak el a Rhöne felé. A Cevennák déli lejtője arról nevezetes, hogy ott igen erős szelek fújnak s az eső évi mennyisége nagyobb, mint Franciaország más hegyeinek aljában. Arles fölött az összes csapadék 450 milliméter: míg vagy száz kilométerrel odább, Joyeuse városában, mely az Ardèche völgyben fekszik, 1811-ben egész 1725 milliméternyi volt a csapadék; sőt 1827. okt. 9-én huszonegy óra alatt 792 milliméternyi roppant víztömeg hullott alá: több, mint a mennyi Franciaország földjére közepesen egész esztendő alatt esik. Sőt van a Cevennák e részében olyan vidék, hol az évi eső rendszeren meghaladja az 1800

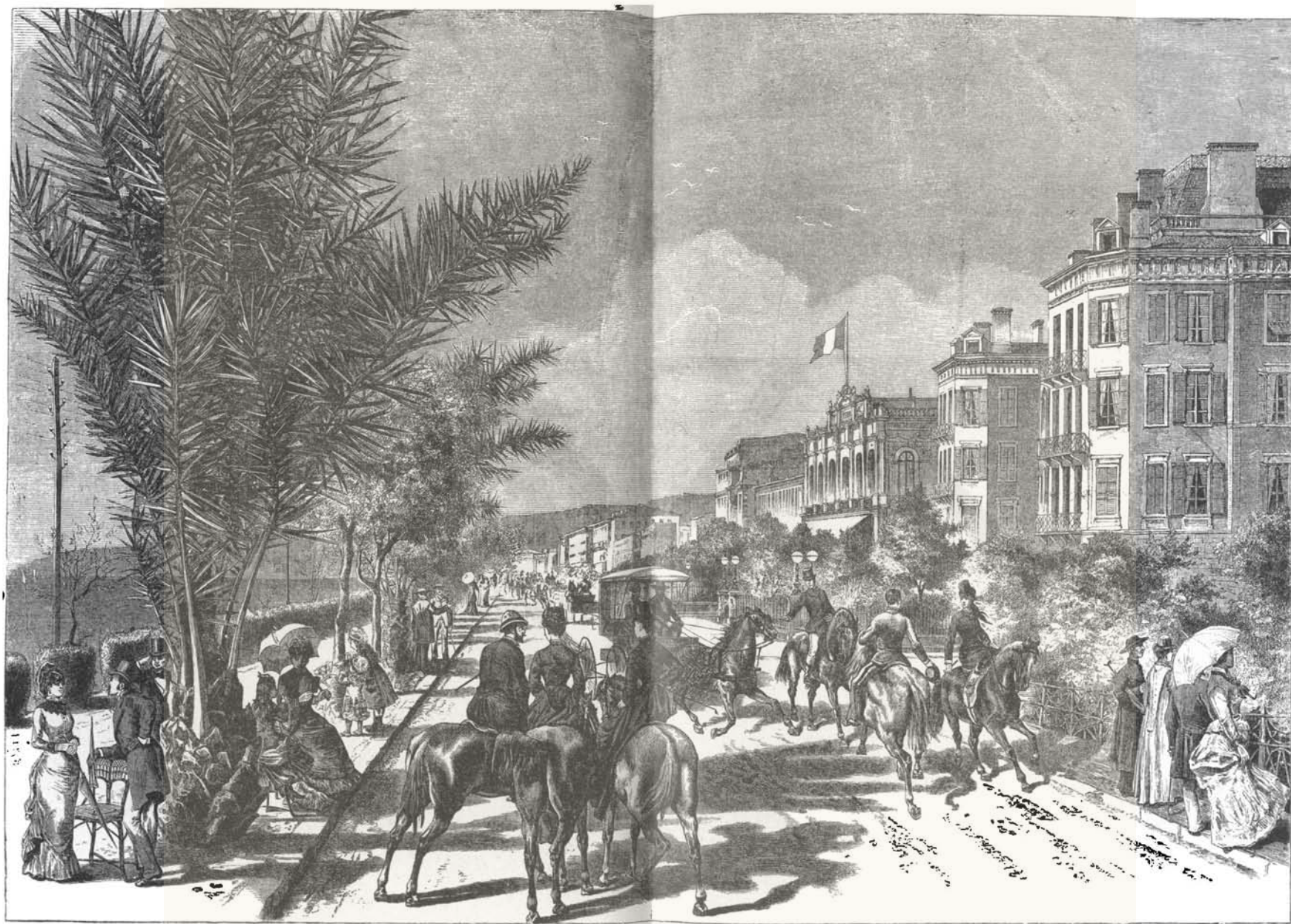
millimétert, míg a szomszéd Rhône völgyben, hol pedig a Földközi tenger szelei szabadon járhatnak, az esőzés sokkal kisebb és sehol sem éri el évenként az egy métert

A Cevennákon kívül a francia felföld nagy hegységei még az *Auvergne*, *Cantal*, *Haute Loire*, *Forez* és *Limousin* s még ezeken kívül éjszakon Burgundia s délen a Pirenéusok felé több hegylánc nyulik el, míg keleten a Rhone s délnyugaton a Gironde völgy felé meglehetősen meredeken végződik. A felföld bensejét két mély völgy osztja szét. Egyik a felső Loire-é, mely a Mont Mézenc déli lejtőjéről eredve, először nyugatra, majd megerősödve éjszakra fordul s a másik az Allier szélesebb völgye, mely a Margeride hegylánc déli részéről, de la Lozère departement La Bastide helyétől eredve, északnyugati irányban halad s a Limagne széles öblébe ömlik. Maga a Limagne, mely Neversnél a Loire-al egyesül, a francia felföld legnagyobb folyója, s nagyobb, mint a Loire, midőn beömlik, úgy hogy elnevezése helytelen. E két folyamvölgy következtében a felföld, mely leginkább gránit, gneisz s csillám-pala kőzetekből áll, három egymástól elkülönített hegytömegre oszlik. A Rhône és Loire közt fekvő hegységben éjszakon van a St. Etienne szételep, délfelé Privas környékén vulkanikus telep van s Le Puytól délre 1774 méter magasra emelkedő trachytkőzetek. A Loire és Allier közt, melyek felső folyásukban mintegy 20 kilométernyire közelednek egymáshoz, de éjszak felé ismét eltávoznak s végül mégis összejönnek, van a kialudt vulkánok egész sorozata Pradellestől Paulhaguét-ig s még inkább éjszakfelé Roanne és Thiers közt a *Puy de Montoncel* (1292 méter) porphyrtömeg emelkedik. Végre nyugatra az Alliertől délfelől a nyugat felé folyó Lot határán van a Margeride hosszan nyuló gránit gerince s nyugatra tőle a Plomb du Cantal (1858 méter) óriási bazalt s trachyt kőzetekből összetett tömege s még inkább éjszakfelé keskeny kopasz gránitrész által elválasztva a *Mont Dore* (1886 m.). Az egyébként gránittalajon emelkedő vulkanikus hegyen, mely a szomszéd hegyekkel együtt a vulkanikus kőzetek összehasonlítására igen sok anyagot ad, kitűnő bor terem. Néha az egyik oldalon messzire nyuló kövecses lejtők terjednek, a mezők terméketlenek s a látás határa egyhangu és változatosság nélküli; a mint azonban a párkányszélre ér az ember, egyszerre csak mélységek fokozatos sora nyílik meg a lábai előtt; a meredekségek s a bomló sziklák falai között katlanok tűnnek elé, melyekbe a vizek össze gyűlnek; alább pedig, a mind ködösebb mélységben, terasszok és fenyvessel koszo-

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Nizai sétány.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

ruzott párkányok mutatkoznak; a hegyfarkok aljában a szurdokok csörgedező pataki csillognak fel s alatt a mélység fenekén, mint valami új világ, a csöndes völgy terül az ő kigyózó folyójával, mezőivel, szőlőivel, ligetei- és vidám városaival.

Még jobban meglátszik a vulkáni eredet a *Puy de Dome* (1465 méter) csúcson, mely a nehézkes folyású, mondhatni térszanemű trachytból alakulva, mint valami híg viasz tömeg, harangalakúvá vált. Hatvan kialudt tűzokádó veszi körül e hegyet s ezek tölcseréi még ma is láthatók. Egy közülök a Denise Puy-on, Veley mellett, teljes működésben volt még abban a korban is, melyben a szomszédos vidékeken már az ember letelepedett, mert kitörése turáiban Gallia

Mentone.

hajnani lakóinak csontvázaira is akadtak. A legtöbb kráterben azonban ma csupán tavak vagy üstök vannak s csak a 800 méter magas vulkáni kőzet s a lávás rapilli hamu bazalt rétegek mutatják, hogy egykor mily hatalmasan működtek. Végül az egész telep legmélyebben fekvő szélén különböző újabbkori kúpok látszanak, melyek azonban az őskori vulkántelephez képest, igen csekélyek.

Franciaországot, mivel három oldalról tengervíz keríti, bizonyos tekintetben még mindig félszigetnek lehet nevezni. Éghajlatára nézve azonban előnyösebb a helyzete, mint általában a félszigeteké.

Egész nyugati és éjszaknyugati felén az a nedves szelid oceáni éghajlat uralkodik, mely a golfáramnak köszönhető ; éjszakkeleten a hegyekben hideg, csaknem éjszakai légkör van s a keleti alpesi részek égalja is hasonlít a szomszéd száraz földéhez ; délre a Loiretól a Földközi tengerig s a pyrenei hegységig kissé déli meleg észlelhető, de nem oly forróság, mint Olasz- s Spanyolország nagy részében ; olaszos, rövid enyhe tél s hosszú nyárral, melyet azonban a hegyek közelléte s a tenger szele mérsékel. Középen az éghajlatnak nincsenek nagy végletei, minthogy az Alpések s az atlanti tenger enyhítik ; s gyakori dús esőzések látogatják e vidéket, úgy hogy az időjárás folytonosan egyenletes s az ég 8 óránál tovább ritkán boros. Párisban 134 esős nap van 23" esővel, míg Bécsben 104 esős nap 20" esővel. Mindenünnen jönnek szelek, melyek légcsapadékkal telvék s e miatt néha árvizet okoznak. Többször történik, hogy két szél is fú s ezek végre forgó viharrá egyesülnek, különösen délen a Mistral és a Galerne, melyek vízi forgatagokat is képeznek s így nagy károkat okoznak. Ezt leszámítva, Franciaország éghajlata kellemesebb, mint bárhol a földön hasonló szélesség alatt s ebben az ország fekvésén kívül a mexicói golfáramlatnak sem kis része van. Déli partvidéke különösen Mentone környéke, eszményi éghajlat.

Az egészben véve termékeny, szép ország, két tengerrel, a nyugtalan, viharos csatornával s kitünő kikötővel, mindenesetre megérdemli a „*la belle France*“ nevet, melyet neki büszke lakosai adtak. De a természet terményekkel is gazdagon megáldotta, különösen növényekben. Egyes vidékeknek jellemző florája van. Így nyugaton a Loire folyó medenczéjében leginkább a gabona különféle nemei (600 millió hectoliter), tengeri, buza, rozs, len, kender, festőnövények, fűszer s konyhanövények termeltetnek ; míg keleten leginkább az erdészetet úzik, továbbá bort, komlót tenyésztenek ; éjszakon bor, dohány, sáfrány, gyümölcs, kereskedelmi s dísznövények teremnek. Leggazdagabb vidék a déli rész, melyben igen sok bor terem. Bor tekintetében általában, különösen a phylloxera-járvány előtt, Franciaország első volt a földön s borának jóságát csak a magyarországi multa felül. Délen még mindennemű déli gyümölcs, narancs, citrom, füge, dió, mandula, gesztenye s kitünő olaj, szarvasgomba, sőt gyapot is természetik. Állatvilága Európa közép s déli tartományaival meg egyezik s csak abban különbözik, hogy az éjszaki részen több szarvasmarha és juh van, mint a déli részen ; farkasok s vaddisznók még vannak s a déli vidéken a méh- s selyembogártenyésztésére nagy

gondot fordítanak. Ásványai között kitünő a vas és szén; aranya és ezüstje azonban kevés. A hegyvidékeken s tengerparton számos ásványvize van, közel ezer fürdőt használnak, melyek között több világhírű is van.

Népe, mely aránylag csekély számu és az utóbbi évtizedekben feltünően kevésbé szaporodik, kisebb mértékben, mint Európa bár-

A saint-denisi diadalkapu.

mely nagy nemzete, anyagi s szellemi tekintetben rendkívüli tevékenységet fejt ki s működése sokkal jelentékenyebb, más nagyobb nemzetekénél is.

A francia nép főjellemvonása az élénk munkaösztön. Azok, kik Párizst látva, vagy az ellenséges német írók rajza után itélik meg a népet, hamis benyomások alapján itélnek. A könnyelműséget s szeles

modort, melyek pedig csak elenyésző s nem is általános jellemvonások, helyezik nála előtérbe, feledvén, hogy a nagy tetteket, melyek örök időre e nép nevéhez fűz a történelem, ily faji tulajdonságok mellett lélektanilag lehetetlen megmagyarázni. Nem vonható kétségbe hogy a francia jellemben van valami gyermeki, a könnyü lelkesedés, vidorság s gyors változást szerető kedély, mely néha gyermekiessé lesz. A francia szereti a mulatságot, a pirenei hegyektől a Rajnáig s Ozeánig dal zeng mindenütt, a táncban ők a legjelesebbek, s a divat hosszú idő óta itt találja otthonát. A francia gyermek abban is, hogy mindent képes utánozni s igen könnyen simul mindenhez, gyakran tréfásan s komoly dolgokkal látszólag felületesen foglalkozik: de a francia a megismert újításokat gyorsan s merészen lépteti életbe. Harag s bosszúállás csak pillanatnyilag mutatkozik nála s másrészt könnyen hívő s naiv, mint a gyermek s ehhez hasonlóan vallásos hitéhez egész babonaságig ragaszkodik, a nélkül, hogy az a mély vallásos érzés megvolna közöttük, mely az angol fajt annyira jellemzi. Mint a gyermek szereti a ragyogót is. A hódító Napoleon, kinek háborui milliókat tettek árvákká, még ma is félisten előttük, irodalmukban a „szellemes“ van folytonosan előtérben. Ez az előszeretet tette a becület és szabadság mellett a dicsőséget (gloire) a harmadik bálványoszloppá; ez okozta, hogy e nép úgy épületeiben s öltözkéiben, mint szellemi alkotásaiban, mindenkor a kiválót, feltűnőt keresi s semmit sem utál úgy, mint az unalmas, a mindennapi dolgot. — Tagadhatlan, mondjuk, hogy e gyermekes kedélyvonások mind megvannak a francia népnél, de oly mély erkölcsi érzéssel párosulva, mint talán egyetlen más népnél sem. A gyakorlati angol s az ábrándozó német hasonlíthatlanabbul önzőbbek, mint a könnyelműnek látszó francia, mely valódi meleg részvétellel viseltetik az emberiség összes szellemi s anyagi érdekei iránt s melynek nagybecsű tudományos s szépirodalmi művei oly komoly erkölcsi irányzatúak, hogy azokat nem is volna hajlandó az francziának tartani, ki csak a párizsi nagy tömeg számára készített, de külföldön általában jobban ismert napi becsű munkákból itéli meg e nemzetet. Különösen jellemző az a körülmény, hogy a francziáknál az egyenlőség érzete sokkal jobban van kifejlődve, mint bár oly országokban hol a valódi demokratia sokkal nagyobb s állandóbb gyökeret vert. A francia könnyen alkot bálványokat, engedi magát egyes kiváló férfiak által vezetetni s e férfiak, még ha nem is koronázott fők, dictátori tekintélyt nyernek a közszabadság rovására, de e tekintélyek uralma a nép önkényétől függ s hatalmuktól maga a nép

könnyen megfosztja őket, ép oly könnyen, mint elkergeti uralkodóit s mindenekfelett e látszólagos függésben is, minden francia megtartja önállóságát s megőrzi emberi méltóságát. Századunkban a forradalmi mozgalmak nagyobb része Franciaországból indult ki; de a forradalmak sehol sem okoztak csekélyebb társadalmi átalakulást, mint Franciaországban. A forradalmak a szomszéd Spanyolországban feldúlták a családi életet, Olaszországban erkölcstelenséget terjesztettek, Németország különböző részeiben az iskolai ködös világot átalakították: de Franciaországban a nép jelleme s erkölcsi élete változatlan maradt, csak egyes szokások s viszonyok változtak meg. A dicsvágy és egyenlőség együtt alkotják a francziáknál a nyilvános élet előszeretetését, mely szeretet nagyobb, mint az ókori népek élete óta bármikor s bárhol.

A nyilvános helyek, hol a társadalom minden rétege egyaránt részt vesz, a politika, mely iránt mindenki érdeklődik, a tömérdék szalonok társasköreikkel, a családi életben tapasztalható szokatlan

Villamos bérkocsi.

udvarias modor, melyet a francia eme nyilvánosságból szerzett, sőt még a fényes kirakatok, utczeni mulatságok s másféle is fényesen tanusítják, hogy a francia a nyilvánosság előtt él. Még a tudós társaságok is rendeznek látványos üléseket s a legalaposabb irók sem mellőzik el néha-néha a tisztességes hatás-vadászatot. Mindamellet a komoly munkát a nyilvánosság nemcsak nem gátolja, hanem valódi komoly versenyt keltve fel, elősegíti. A nagy vállalatokat a nemzet

részvétele teszi lehetővé s az új eszmék sokkal gyorsabban lesznek a társadalom közöstudajdonává, mint más országokban. Így az automobil kocsik és bérkocsik is Párizsban terjedtek el legjobban. Ez egyik oka ama feltűnő nagy anyagi s szellemi haladásnak, mely Franciaországban minden téren mutatkozik s néha pár év alatt csodás változásokat hoz létre.

Nem egységes eredetű a francia nép sem, noha manapság a közös nyelv és a nagy nemzeti érzék a különbségeket jobban elsimította, mint más országokban. Tudjuk, hogy Caesar korában gall, azaz kelta népek laktak ez országban. Egyes részekben, különösen az északnyugati tartományokban, ez őslakosok utódaik még megmaradtak, más helyeken azonban román vagy germán fajok telepedtek le helyökre. Mintegy 20, egymástól nagyon különböző fajt lehet még most is egymástól megkülönböztetni a mai parasztság között is, minők a flamandok, németek, allobrogok, liguriaiak, baszkok, normannok stb. Az egyes fajok sajátosságait, jóllehet nem a nyelvben s nemzetiségi érzésben, mert e tekintetben a francia nemzet egy, még most is meg lehet különböztetni s némely vidékek lakóit ezek szerint is szokták jellemezni. A flamandok például lassúak s phlegmatikusak, de szorgalmasak és gazdagok. A picardi becsületes s őszinte (franc Picard), de kissé nyersmodoru. A normannok szorgalmasok, de perlekedők; ha nem szükséges, alig mondanak más feleletet, mint „igen“ vagy „nem“. A bretagnei becsületes, hű, de makacs. A lothringiai ellenben ravasz, bár tanulékony. Az auvergnati igen takarékos s összetartó: „nem volt ott egy ember sem, csak auvergnatok“ mondják róluk jellemzően egy híres bohózatban. A poitevinekről azt mondják, hogy akadékosak. A provençaliak élénkek, könnyen megsérthetők, de könnyen meg is békíthetők. A gascogneiak szellemesek, de kissé hazugok. Általában két nagy csoportot lehet a francia népesség közt megkülönböztetni. Egyik a Loiretől délre, a másik a Szajnától északra lakik, a köztük lakó népcsoportok már vegyes jellegűek. A déli faj aránylag kistermetű, sötétes haja s kerek koponyája van; mintegy a terület három ötödrészére terjednek el s számok közel 19 millió. Az északi faj magas, világos színű szemekkel, szőke haju s hosszudad koponyájú; mintegy 9 milliányi nép s az ország egy negyedrészt foglalják el. Ez utóbbiak az őskelta lakók utódai, míg a déliek liguriai lakók ivadékai összevegyülve a később bevándorlott árja népekkel. Látható tehát általában, hogy mind őslakosok utódai s így Európában Franciaország lakossága a legrégebb népek közé tartozik.

Nevezetesebb e nép jellemzésére, hogy az jelenleg Európában a leggazdagabb nemzet, mivel az egyetlen államban, mely vele diadalmasan versenyezhetnék, Angliában a vagyon nincs a különböző társadalmi rétegekben oly egyenlő mértékben megoszolva. De különben is Angliában sem növekedett a jólét oly rohamosan az utóbbi évtizedek alatt, mint Franciaországban. Nemcsak hires hadiköltségeit fizette ki az így összegyűjtött pénzből, de tömérdek hasznos befektetést is tett vasutakban, kikötőkben, a nagy városok ujjaépítésében, a szántóföld s *egészségi állapotok javításában.*

Hogy a legutóbb említett érdekes tárgyról egy pár szót szóljunk, legelőször is meg kell említenünk, hogy Franciaország népessége feltűnően lassan halad előre; sőt egyes helyeken apadás is mutatkozik; de az egyesek átlagos élettartama folytonosan gyarapodik, e század alatt közel *három* évvel növekedett. A gyermekek nagy halandósága mellett tehát az erőteljes férfiak száma is folytonosan gyarapodik s talán egyetlen civilizált állam sincs, hol oly sok egészséges s életvidor férfiú volna, mint Franciaországban. Ujabbán a viszonyok még kedvezőbbé váltottak s pedig öntudatos munka segítségével. Sehol sincsenek oly kitűnő kutak, vízvezetékek s oly tökéletes csatornarend-

Arlesi nők.

szer, mint Franciaország nagyobb városaiban. A homokot erdőkkel megkötik, a mocsárokat kiszáritották, Párizs ürülékeit nagyszerű készülékekkel trágyának használják fel, kitűnő csatornahálózatot biztosítottak s a meterologiai s egészségügyi tanulmányokra nagy, de már is dúsan kamatozó összegeket fektetnek be.

Az ily erőteljes faj működése természetesen nagyszerű lehet. S az *anyag*i téren valóban már csodákkal találkozunk. Az utóbbi népszámlálások szerint a lakosságnak több mint 6 $\frac{1}{2}$,-a, azaz két milliónál több, kizárólag kész iövedelméből él, a mi a közvagyonosodásnak már

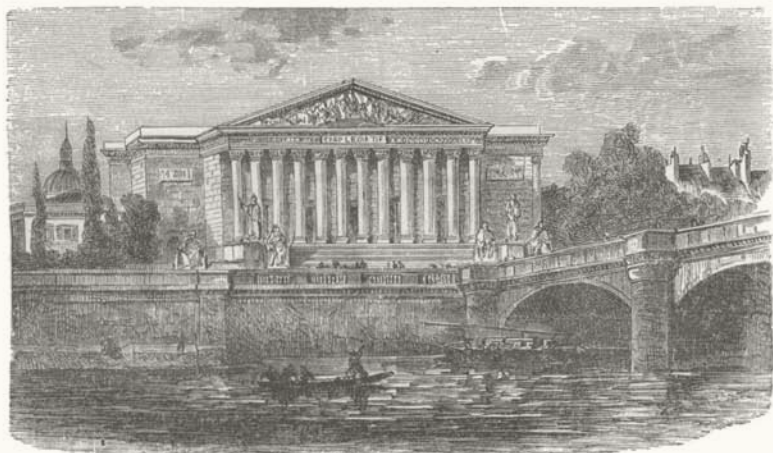
is biztató jele. Még tanuságosabb, hogy takarékoság folytán Franciaországban évenként a különböző részvény-vállalatokban, hitel- s pénzüzetekben egyesek legalább 500 millió frankot tesznek félre s ezek közt mintegy 10 millió munkás, kisbirtokos vagy más hasonló állású egyén van, úgy hogy tényleg, legalább minden *harmadik* francia, természetesen némi fokozatokban, tőkepénzesnek mondható. Így történt, hogy midőn 1871-ben a francia kormány az $5\frac{1}{2}$ milliárd frankot tevő hadi sarcz hátramaradt 3 milliárd részét ki akarta fizetni

Savojárd fiu.

s erre az ország lakosait aláírásokra felhívta, a 3 milliárd helyett 42 milliárdot ajánlottak fel, oly összeget, mely mintegy tizszer mulja felül az egész világon akkor található vert pénz értékét s melynek nagyságáról csak hosszabb gondolkozás után szerezhetünk magunknak tiszta fogalmat. Később azonban még nagyobb ajánlatok is történtek. 1875-ben Párizs városa 220 millió frank kölcsönt akart felvenni, ez összeget nem kevesebb, mint 40-szer jegyezték tul. Marseille város 1877-ben 89 millióra bocsátott ki aláírást s ezt 65-ször jegyezték tul.

Mily mesés összegű tőkének kell ott készletben lenni, hol idegen segítség nélkül ily pénzműveletek történhetnek. Leroy Beaulieu számítása szerint a francia nemzet évi jövedelme 25 milliárd s. ebből évenként 1.200,000 millió frankot takarítanak meg. Annyi tény, hogy az óriási hadi sarcz Franciaország lakóinak kárt nem tett, sem pedig a rossz aratások, melyek a mult évtizedek alatt egymásután következtek, s melyek gabonaneműekben, borban, czukorrépában és selyemben nagyobb veszteséget okoztak az országnak, mint a mennyit hadikárpótlásokra fizetett. Sőt az adók azóta óriásit növekedtek, a nélkül, hogy azok terhelőbbek lettek volna. Az összes állami bevétel 1898-ban 3362 millió frankot tett ki s ebből esik az egyenes adókra 522:

Párizs: Képviseelőház.

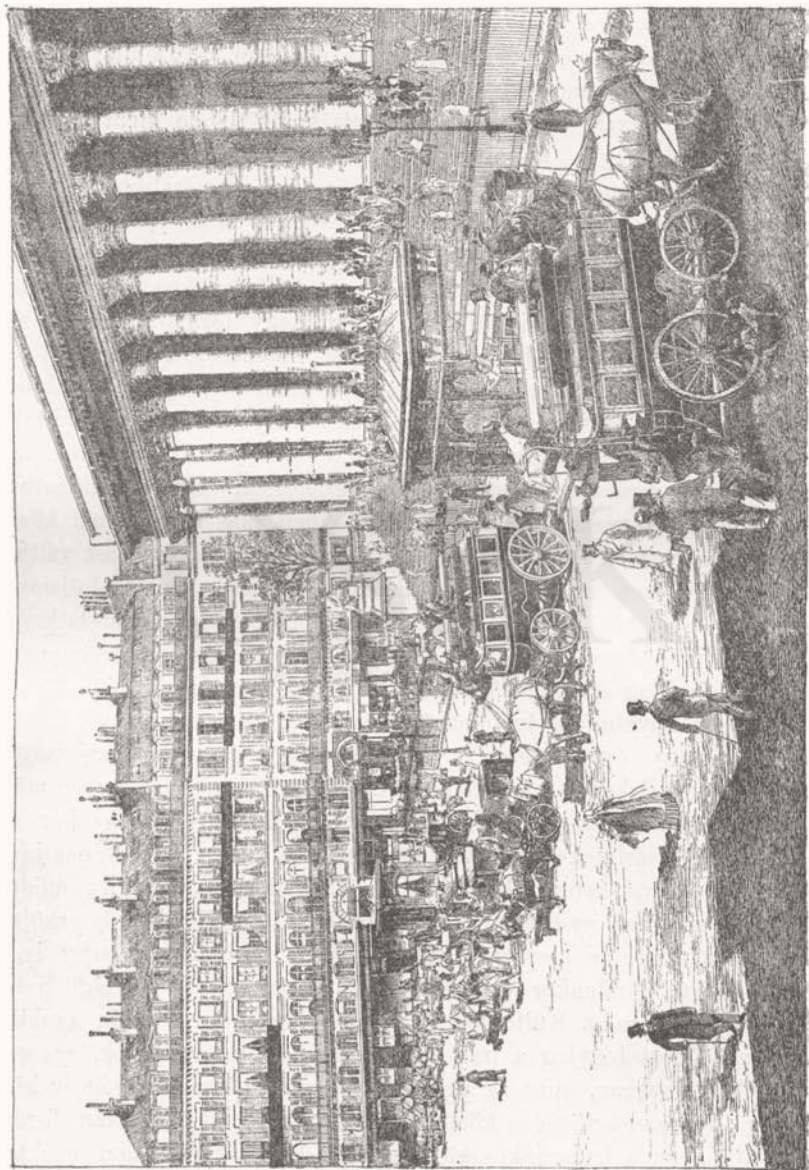
millió, jövedelmi adóra 67 millió. Most tehát legalább is egy milliárddal több adó van, mint három évtized előtt, midőn Franciaország még Elzászt s Lothringiát el nem veszttette s más csapások sem érték. Pedig talán egy európai országban sem fizetik az adót oly könnyen és oly pontosan, mint itt s egész Európában ez országból vándorol ki legkevesebb ember. Az idegen is aránylag olcsóbban élhet itt, mint más országokban, mivel a kifejlődött munkafelosztás következtében, mindent olcsó áron lehet szerezni s a francia gyárosok évről-évre nagyobbodó kivitele lehetővé teszi, hogy nemcsak otthon, de több más országban is tőkéiket a nagyipar szolgálatába adják s domináljanak.

Különösen a nagy német-francia háboru óta mutatkozik ez az óriási haladás. Ugy látszik, mintha azóta a francziák nagyon megkomolyodtak volna. A fényűzés tulzásai megszüntek mindenütt, komolyság és határozottság található, a nép nagy többsége gondolkodva dolgozik. Egészségtelen ember alig van más, mint a koldus s ezek sem oly rongyos, a nyomortól elcsigázott emberek, mint más országokban. A pénzüzetek s kereskedők bukásai már is ritkák, a tolvajlások száma apadt s a fogházak, dolgozóházak népessége mindinkább kevesebb. A francziáknál megvan a csendes családi élet is, melyre pedig a felületes szemlélők képtelennek tartják s ennek egyik eklatans bizonyítéka, hogy oly nagy városokban is, mint Lyon, Bordeaux és Marseille, a nyilvános mulatóhelyek száma hasonlíthatatlanul kevesebb s nem is oly jól látogatott, mint a német vagy magyar városokban.

Franciaország *ipara* már régi idők óta nevezetes. Európában csak Angolország mulja felül, bár nem minőség, hanem csak mennyiség tekintetében. Némely iparágakat kitűnően művelnek és pedig, a mi jellemző, mind belérték, mind külsin tekintetében. Az ország terményei az országban dolgoztatnak fel, sőt nagy mennyiségű nyers terményt visznek be. Párizs és egyptár nagy város, csaknem mindenben előljár, ezenkívül leginkább az északi megyék tűnnek ki. Fő-tárgyak: a gyapot-ipar, főkép Normandiában s Picardiában s a Vogesek közt; a lenipar Flandriában, Normandiában s Bretagneban; a gyapjuipar szintén északon; a selyemipar, a legtökéletesebb a világon, főként Lyon környékén; a csipkeipar Valenciennes, Alençon, Caen vidékén; továbbá a bőr- s kesztyüipar. Ez utóbbiból évenként közel 3 millió tuczatot készítenek, melynek nagy része külföldre megy. Nevezetes még a papir- s üveggyártás, melynek, valamint a ruháztatnak ezernyi változatos alakjaival az egész föld kerekességét ellepik. A textiliparhoz tartozó gyárak száma az 5000-et meghaladja. Hiresek még szesz italai, luxus tárgyai, tudományos műszerei stb., melyek főkép Párizs lakosságát foglalkoztatják.

Igen magas fokon áll ez országban a *kereskedelem* is. 1896-ban a behozatal 4929, a kivitel 4594 millió frank volt. Legnevezetesebb kereskedelmi kiviteli cikkek: selyem, gyapot, bor, gyapju, kőszén, divatcikkek, pamut, nyersbőrök, állatok, fa stb.

A *közlekedési viszonyok* Franciaországban igen tökéletesek s különösen csatornarendszere, a legjobb egész Európában. Jelenleg több mint 100 kisebb-nagyobb *csatorna* van ez országban, melyek

Párizs : Tőzsdetér.

hossza közel 5000 km. Némely csatornák egyes folyók könnyebb hajókázhatására szolgálnak, mások azonban különböző folyamrendszereket kötnek össze. Legnevezetesebb a Canal du Midi, vagy az úgynevezett királycsatorna, mely az atlanti tengert a földközivel köti össze s már kétszáz évvel ezelőtt építették (1681-ben ment át rajta az első hajó egyik tengerből a másikba). Jelenleg ujjaépítését tervezik. Hossza mintegy 260 kilom. Hasonlóul nagyszabású a *vasuti hálózat*, mely különösen az utóbbi évtized alatt, jelentékenyen emelkedett s már 1896-ban 41,173 km. hosszúságú volt s azóta igen jelentékenyen gyarapodott. A legtöbb vasut centralikus irányú, főleg Párizs felé. A *posta* szintén igen jelentékeny forgalommal bír s a *távíró huzal* 1896-ban 318 ezer kilométer hosszúságra terjedt.

A francziák szellemi élete szélsőségekben csapong. Valóban feltűnő ama sok ellenmondás és ingadozás, melyet a francziáknál találunk, valóságos néplélektani rejtély. Néha rendkívül örvendeznek, más alkalommal csakhamar ezután kétségbeesnek. Egyik pillanatban szenvedélyesen vesznek részt a közügyekben, más alkalommal közönyösek. Nagyszerű önfeláldozás és önző visszavonulás, egymást váltják fel történetekben is, hol a forradalmak, hol pedig az absolutismus, igen rövid időközökben váltakoznak. Hasonló tünemény mutatkozik a szellemi élet más terén is. Babona és hitetlenség, erkölcstelenség és családi boldogság egymást váltják fel; az a francia, ki a közügyekben a legkönnyelműbb tulzó párt vezér-férfia, magánviszonyai között gyakran nagy óvatosságot és takarékoságot tanusít. E sajtáságos tünemény egyik kulcsa a rationalismus, mely a francia szellemenben mély gyökeret vert s részint rombolólag, részint fejlesztő hatást gyakorolva folyvást új kísérleteket tesz ugy magán, mint állami helyzetének javítására. A reform-nemzet törekvése a társadalmi életben ily módon különféle alakban nyilatkozhatik, habár alapját mindig komoly erkölcsi erő képezi. Értelmi alapon nyugszik a francia *családi viszony* is, a házasságokat mindenkor vagyoni szerződések kísérik s világi hatóságok erősítik meg. Külföldön e viszonyt gyakran durván szokták felfogni, holott tényleg a francia házasságok szerencsések, szerencsésebbek gyakran, mint az úgynevezett romantikus házasságok; hűtlenség és házasságtörés a középosztályoknál rendkívül ritkán fordul elő. Általában a francziák erkölcsiségéről hibás fogalmakat szoktak alkotni. A rendszeret kiváló jellemvonása a francziának; háza és öltözete mindenkor rendben van. Még a nagyvárosokban is, hol az érzéki szerelem oly feltűnő módon uralkodik, a francia tud mértéket

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

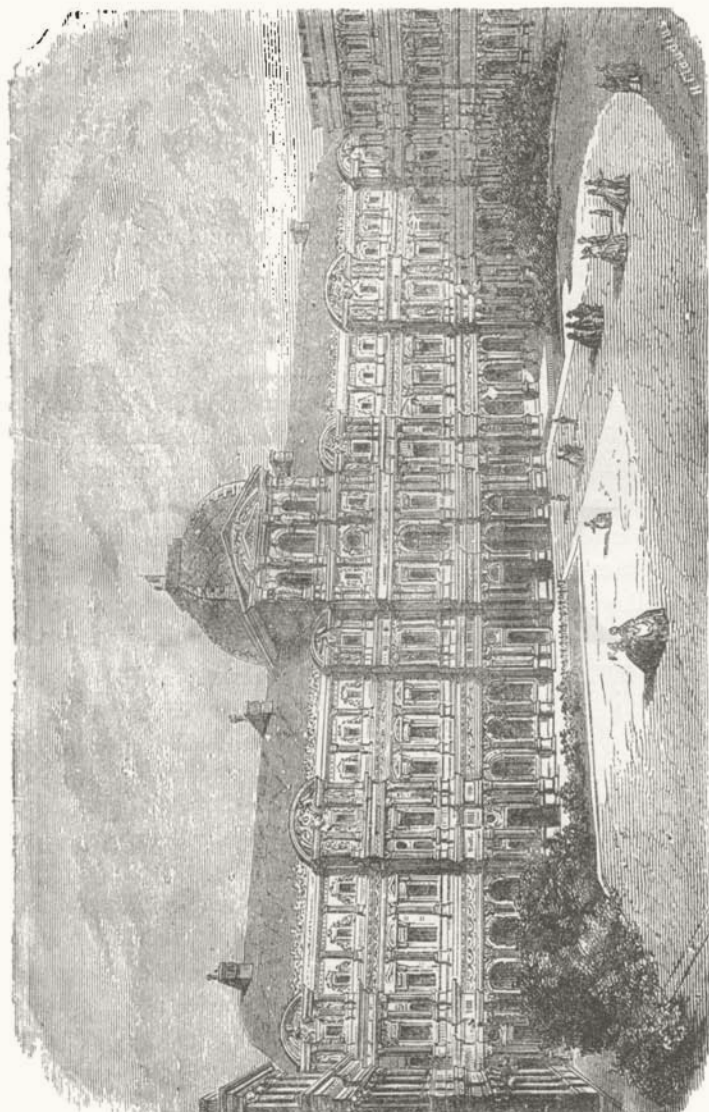
A „Közársaság tere“ Párisban.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

tartani s óvakodik a botránytól. A vallásosságban is feltalálható a francia jelleg. Vallásossága is értelmi dolog, külsőleg megteszi a

A Louvre.

szükséges szertartásokat, ha jónak látja, épen úgy mint az erkölcsi világban helyes életmódra törekszik. A természet és műveltség a francziából a legtökéletesebb társaslényt alkották e világon. A ter-

mészet vidámságot és élczet, könnyüséget és finomságot s azt az óhaját adta neki, hogy másoknak tessenek s e mellett bizonyos fokú egoizmust, mely nélkül a társadalmi élet szükségkép durva, alkalmazatlan vagy mogorva. Rendkívüli éles észszel rendezte be ezenkívül a francia társadalmi viszonyokat oly módon, hogy mind e sajátságoknak szabad terök legyen, a nélkül, hogy egymásba ütköznének. Különösen kiemelendő a társas tulajdonságok között a kölcsönös szolgálatkészség, mely az életet a francziák között oly kellemessé teszi.

Az értelmi fejlődés egyik legjelentékenyebb mozzanata most napjainkban történt meg Franciaországban, midőn a *közoktatásügyet* végleg kivették a szerzetesrendek kezéből, kik azt csaknem monopolizálták és pedig oly módon, hogy 1872-ben a nemzetnek egyharmad része, különösen a nyugati vidékeken, a szó szoros értelmében műveletlenül nőtt fel. Azóta a művelődés-történelemben csaknem páratlan buzgalommal láttak a közoktatásügy reformjához. 1896-ban már a lakoságnak csak 5·3⁰/₁₀₀-a nem tudott olvasni és írni. Egész sereg törvény s rendelet jött létre, melyek nemcsak a kor színvonalán állanak, de melyekben a francziák a többi nemzeteket jelentékenyen fölülhaladják. S hogy e törvények csakugyan testet fognak ölteni, arról kezeskedik ama nagy társadalmi mozgalom is, mely különösen a népnevelés ügyének felkarolását tűzte ki feladatául. Iskolák s humanisztikus intézetek évenként százával alakulnak, az iskolai könyvtárak s takarékpénztárak száma rohamosan emelkedik s mindez részben magánosak adományaiából, noha maga az állam 70.145 iskolát tart fenn. Különösen sokat tesznek a népnevelési egyesületek, melyek közelebb hatalmas szövetséget is alkottak. A közép- és felső-oktatás különben régebben sem állott rossz helyzetben Franciaországban. Már régóta egész sereg felső-szakiskola s Párizsban jelentékeny egyetem állott fenn. Még jelentékenyebbek voltak ennél a nagyszerű gyűjtemények, köztük a világhírű Louvre. Egynémelyikkel kapcsolatban a felnőttek által látogatott népszerű tudományos előadási cyclusokat rendeztek s a könyvtárak, melyeket bárki könnyen s kényelmének megfelelően használhatott. A népies irodaloms általában a nép művelődésére szükséges eszközök nem oly tökéletesek ugyan, mint Angliában; mindenesetre nagyszabásúak s hatásuk a városi nép értelmi fejlődésére igen nagy.

Que dit Paris, dit toute la France, szokták mondani nemcsak a hangadó francia írók, de a legtöbb külföldi is, habár nem helyesen, mert a francia vidéki városok élete egészen különböző a párizsiétől

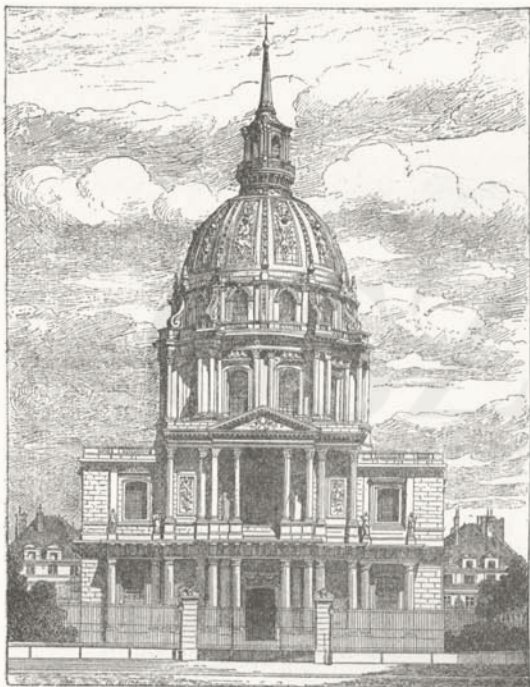
s ismét az egyes vidékeké is eltérő egymástól, úgy hogy mindenik külön tanulmányozást igényelhetne. Az egyes vidékeknek főbb székhelyei: Lyon, Marseille, Bordeaux, Nantes, helyzetök, nagyságuk kereskedelmi jelentőségük s műveltségi fokuk következtében mintegy versenytársai is lettek a Szajna partján fekvő fővárosnak s kétségkívül megérdemlik a felemlítést. De másrészt tény, hogy Párizst minden más előnye mellett, bizonyos varázs veszi körül, mely őt a világon csaknem egyedüli városnak, oly *urbis*-nak mutatja, minő egykor a rómaiak birodalmában az örök-város volt s az is tény, hogy maguk a francia városok is érzik e varázs hatását, s lakosaik minden localpatriotismus mellett rajonganak a tündérszép főváros iránt. Nem egyszer történt meg, hogy vagyontalan ifjak önmagukat valamely Párizsban elkövetett bűnnel vádolták, csak azért, hogy az utat a fővárosba megtehessek. Jellemző az a körülmény is, hogy még a nagyobb vidéki városokban is alig lehet találni más lapokat, mint párizsiakat; a külföldről e város lakosai csak Párizs

Ujságárulók a boulevardon.

utján nyernek tudomást s a fővárosban történt nagyobb eseményeket itt is igen részletesen beszélnek meg, sokkal részletesebben, mint helyi ügyeiket. A hivatalnoki kar erős centralisatiója, melynek következtében, hogy csak egy példát említsünk fel, még a helyi vidéki kiállítások programját is Párizsban állapítják meg, igen nagy hatást gyakorolt a főváros ez uralmára, még lényegesebb volt azonban a

történeti fejlődés, mert Franciaország tényleg Párizs környékén kezdődött s lassankint terjedt szét innen minden irányban. Ma a vasutak s más közlekedési eszközök központja itt van, az óriási város népességénél fogva is felülmulja a többi helyeket s így nem csoda, hogy a történelmileg kifejlődött függés ma sokkal erősebb, mint régente volt. Évtizedek telnek el, míg a művészet vagy tudomány terén a vidéken „egy csillag” tűnik fel s ha igen, az rögtön siet Párizsba s élete fagytaig itt marad. A ki Párizsban diadalt aratott,

Párizs: A rokkantak-temploma.

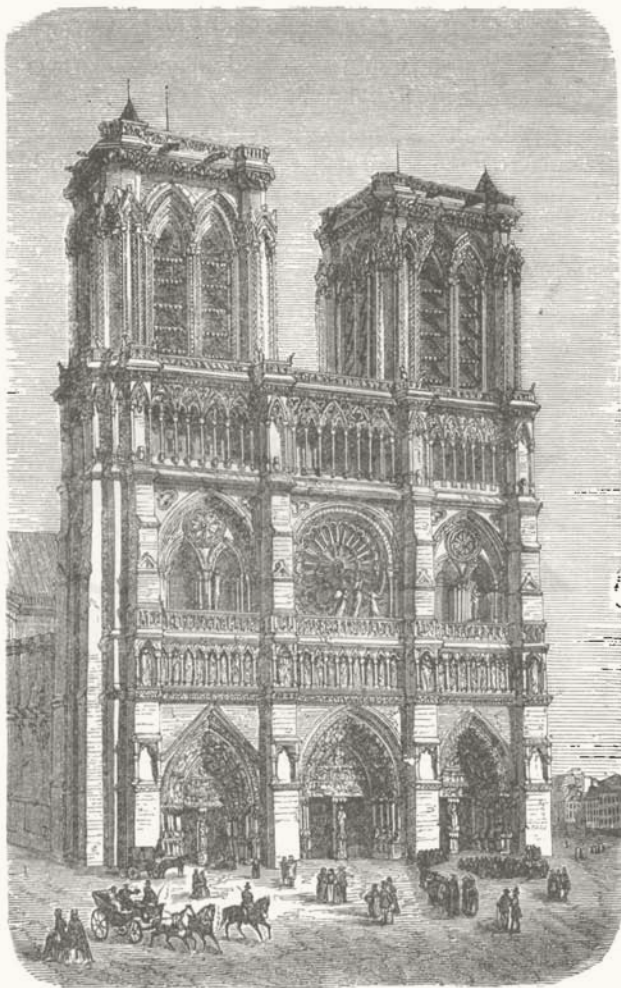
történetirók a világtörténelem legújabb korszakát e nép műve után, a nagy francia forradalomtól kezdik számítani.

E hatalmas s gyönyörű város széles völgyben fekszik, melyen a Szajna foly keresztül. A völgy környezetét alacsony dombok környezik, de elég magasak arra, hogy a nagy háztengerre szép kilátást nyújtsanak. A nagy tömegből a sok kupola s templomtorony között különösen kettő tűnik fel: a hatalmas „rokkantak palotája”, (Hotel

nem csak Franciaországban, de az egész világon ismert nevű ember lesz: a vidékiek működéséről alig tud valaki valamit.

Valóban Párizs nem csak Franciaország fővárosa, de valódi világváros, a szó szoros értelmében. Két milliót meghaladó lakosságában (jelenleg az utóbbi népszámlálás szerint 2.537 ezer) nem csak a föld összes nemzetei vannak képviselve, de nagyon sokan vannak köztük olyanok is, kik a történelem alkotásában szerepet játszanak. A párizsi nép, mint tömeg, valódi történeti alak, s a komoly törté-

des Invalides), melynek kupolája a világon a legmagasabbra nyúló épületek közé tartozik s melynek kápolnájában I. Napoleon hamvai nyugosznak; továbbá a szép „*Notre Dame*“ templom a 12-ik század-

Notre-Dame.

ból eredő festői góth tornyaival s 320 mázsás haranggal. Nagyságra vetekedik velök még Sz. Genovéva temploma, s a *Pantheon*, hol francia tudósok, költők s hadvezérek emléksobrai s nagyszerű

könyvtár vannak. Mindezeket túlszárnyalja a világhírt Eiffel torony, a legmagasabb épület a földgömbön.

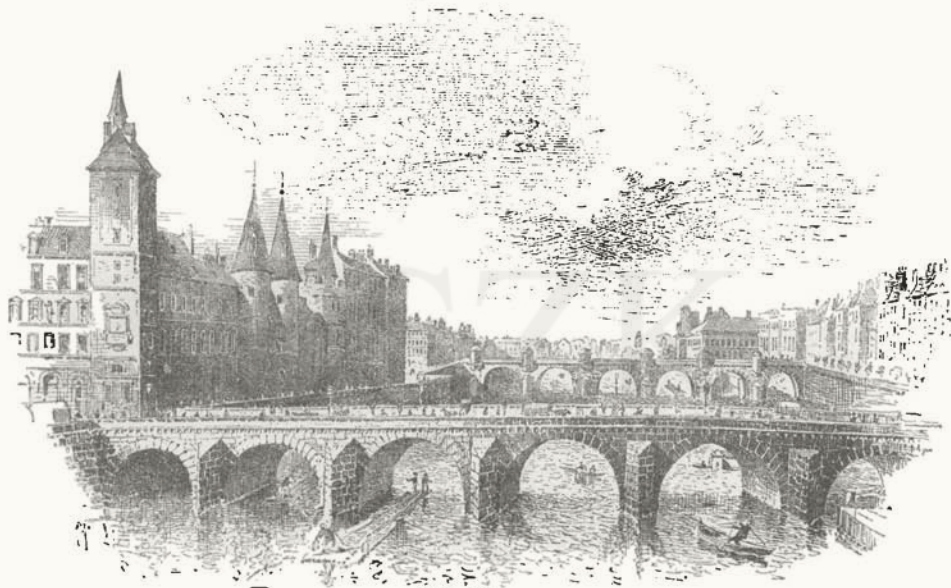
Nyugat felől közeledve a városhoz, közvetlen az előtt találjuk a kellemes *boulognei erdőt*, a párizsiak városligetét, telve mesterséges tavakkal, állatkertekkel s mulatóhelyekkel, melyeken a szép nyári napokon tömérdek nép tolong. Tovább haladva egyenes, széles s gyönyörű útra érünk, melynek végéig sem látszik. Nyaralók hosszú sora között menvén, észre sem vesszük, midőn egy hatalmas diadaliven (Arc de l'Étoile) már a város közepébe jutottunk. Ennek

A Concordia-híd Párizsban.

középen park van, az ugynevezett *elysei mezők*, a gyermekek kedvenc mulatóhelye; de egyuttal ez a hely, melynek kaleidoskopszerű alakjaiban a népeletet jobban lehet tanulmányozni, mint akár a világhírű novgorodi vásárokon. A multságokban s csoportosításokban a legleleményesebb elme sem volna képes ügyesebb dolgokat összeállítani, mint a mik itt maguktól jönnek elő, vagy nyereségyvágyból alakittatnak. A bámuló idegen itt tölti délutáni óráit, a munkás idejő napi fáradalmi után s az előkelők is előszeretettel keresik fel e kedves helyet. Az elysei mezők lenyulnak egész a *Tuileriákig*, hol egykor királyok lakoztak s a melylyel összeköttetésben álló *Louvre*-ban a

világ egyik legbecsesebb műgyűjteménye van. A hajdani királyi paloták (Luxenburg, Bourbon, Palais d'Elysee stb.), ma többnyire középületek s ezek közt legnevezetesebb a Palais Royal, melyben a legkedveltebb kávéházak s éttermek vannak. Innen túl már valódi palotasorok közt s gyönyörű körutakon haladunk. Négy-öt emeletes házak emelkednek s csak kivételes a háromemeletes épület, alattuk a kövezetet fasorok s csinos árubódék ékesítik s a tündéres fényű kirakatok az utczai változatos étellel csinos vonzóképet alkotnak. A Szajna másik oldalán, hova gyönyörű s kényelmesen épített hidak

Conciergerie.

vezetnek, ismét szép paloták vannak, köztök a klasszikus stylon épített *képviselőház* (Palais du Corps legislativ), melynek rajzát bemutatjuk, s a pénzverőintézet Ezen túl kissé keletre nyulik el a híres „Quartier latin,” a tanuló ifjuság mozgalmasszékhelye.

Párizs valamennyi nevezetes épületeit előszámlálni nincs elegendő helyünk. Felemlítjük még *templomai* közül a görög stylon, 13 millió frank költséggel épült Madelainet, a régi St. Germain de Prest, a montmartei székesegyházat; középületei közül a városházát, a főtörvényszék palotáját, a Conciergerie fogházát, a kiállításokban szereplő Trocadero palotát, a világhírű „Hotel Dieu” kórházat, s a „Morgue“-t,

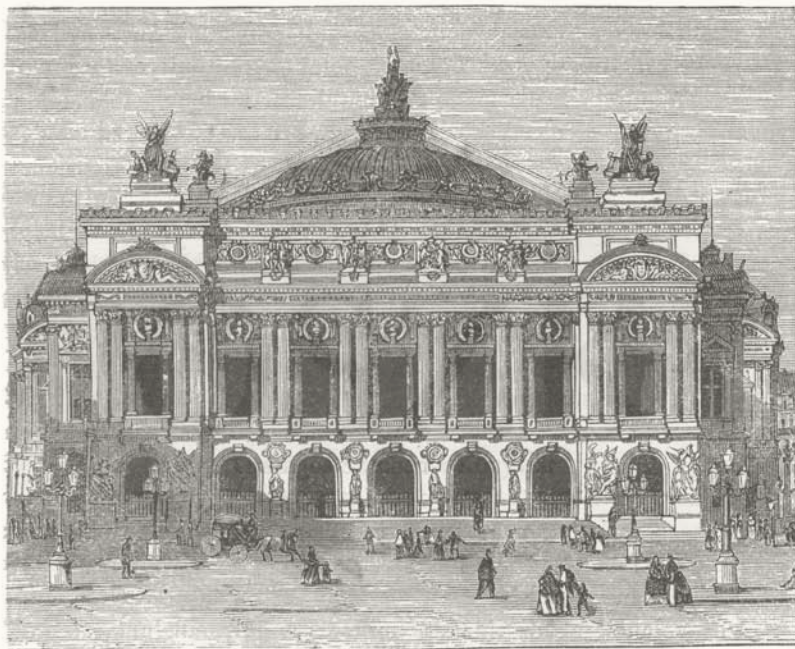
hol a szerencsétlenül jártak holttesteit állítják ki közszemlére, a nagy nemzeti könyvtárt, melyben két millió kötet könyvnél több van; a híres csillagvizsgáló tornyot, a nagy „Jardin des plantes“ nevű tudományos s mulató rendeltetésű kertet stb. Az utczákon igen sok szobor s szép oszlop van s tömérdek híres mulatóhelyeken kívül mintegy 50 színházban naponta játszanak, melyek közt az 1874-ben bevégzett

Pantheon Párizsban.

„Grand opera“ a világ legjelesebb hasonnemű épületei közé tartozik és a hol, valamint a „Théâtre Française“-ban korunk legjelesebb művészei tartják állandóan előadásait. Nevezetesen még a vasból készült piacok s árucarnokok, valamint a rengeteg nagyságu börtönök is. A városban több mint 150,000 különböző jármű közvetíti a forgalmat, köztök tömérdek automobil, nem számítva a biciklik ezreit, táviró- s telephonhálózat vonul el a föld felett s a föld alatt, csator-

nák (8175 kilométer hosszúságban) s folyosók serege van s ezenfelől még a híres, de ma már nagyrészt járhatlan katakombák, egykori temetkezési helyek. A mai temetők közt legnevezetesebb a *Père la Chaise*, melynek csak 44 hektár területű térségére naponként 40—50 új állandó lakót visznek ki, úgy hogy a legtöbb sirt 10 év múlva ismét kénytelenek felásni. E sirkertben nyugsznak Abelard s Heloise-tól maig Franciaország híres férfainak nagy része, köztök Molière, La Place, Bellini s mások. A sirkert valóságos kertalaku. Az a kis

A párizsi operaház.

sírhely mely a híres emberek porait takarja, sokkal drágább itt, mint a legrágább városi lakás, két négyszögméter helyért 500 frankot is elkérnek; de a büszkeség, hogy e nevezetes helyen nyugodjék, sok hiu embert csábit nagy áldozatra s van eset, hogy egyszerű iparosok leendő nyugvó helyeikért ezreket fizetnek. A halottak városa méltó is a megtekintésre. Görög s keleti síremlékek s a nyugati építészet számos faja változatos tarka képet nyújt s bizonyos tekintetben a középkor derekától kezdve maig, minden időszakot visszatükröztet.

A legnevezetesebb azonban e világvárosban kétségkívül a lakók folytonos mozgékonyága. Mióta III. Napoleon óriási költséggel lebontatta a régi zugutczákat s palotasorokat emeltetett, ez örökös sürgésforgás főképp a szép nagy boulevard sorozatra szorítkozik, mely a Madelainetól félkörben terjed a hajdani Bastilleról nevezett térig, de azért minden városrésznek megvan saját gócpontja, hol kora reggeltől késő estig mindig népes az utca, de különösen az esti órákban, midőn a mulatságok kezdődnek. A párisi emberek, még a napszámosok is, este nem szívesen dolgoznak, ám éjjelig nem is ülnek otthon (mert előbb csak a falusiak s betegek fekszenek le) és a nyilvános helyeket keresik fel. E szükségletnek felel meg a tömérdek színházon s café chantanton kívül a sok mulató- s kirándulási hely, mely mindannyi gyors s olcsó közlekedéssel van a fővárossal kapcsolatban.

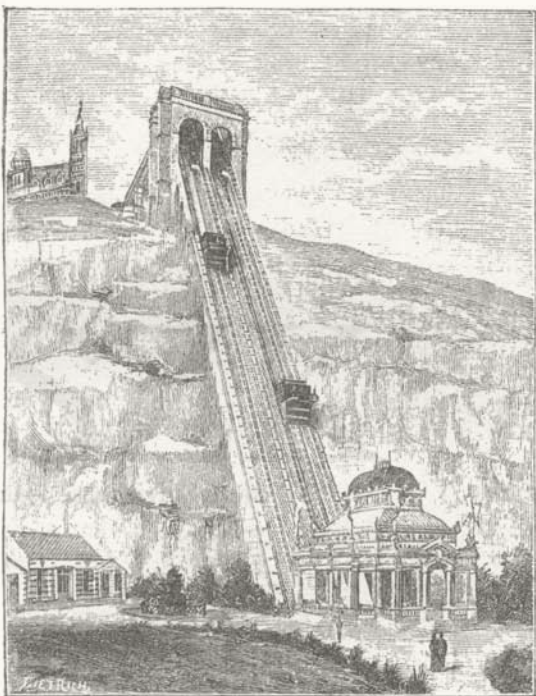
E kirándulási helyek közt nevezetesek *St. Denis*, a régi francia királyok sírját magában foglaló apátsággal, *St. Cloud*, melynek leégett palotája helyén most kristálypalota épült, *Fontainebleau*, hajdan szintén királyi vár, kellemes szép erdővel, melyet a francia festők seregétől keresnek fel s *Versailles*, egykor a francia királyok állandó tartózkodó s a francia törvényhozó testület tanácskozó helye, telve Vernet hatalmas csataképeivel. A város körül egész egy óra távolságig mintegy 20 kis erőd van, köztük a legmagasabban fekvő s legjelentékenyebb a *Mont Valerien* (190 méter magas). A város s e védművek között ligetek s terjedelmes rétek által környezve, számos apró község fekszik, melyek nyaralókkal telvék s itt-ott egy-egy középület is emelkedik ki belőlük. Minden 20—30 kilométer távolságra a főváros szolgálatában áll s annak kiegészítő részét képezi.

A távolabb fekvő vidéket, minél tovább haladunk, bármely irányban, bizonyos egyhangúság jellemzi, mely azonban nem élettelenség, hanem a mindennapi munkával való elfoglaltatás ellentétben a fővárosnak tulnyomólag városi színezetével. Csak a nagy városokban van még némi élénkség. A legjelentékenyebb köztük *Lyon*, félmillió lakossal a Saône és Rhône összefolyásánál. Szép utczái vannak, telve szobrokkal s nevezetes épületekkel, melyek közt sok a humanistikus czélu intézet. A nép főképp selyemtermeléssel foglalkozik. A szövőszékek számát 65,000-re lehet tenni 150,000 munkással, kiket 500 gyáros foglalkoztat. Különösen híres egészséges fekvéséről s kitünő ivóvizéről. Jelentékeny hely továbbá *Bordeaux*, nem messze a Garonne torkolatától, festői szép fekvéssel, több mint 250.000

lakossal. E helyen van a bortermelésnek székhelye, melyből innen a phylloxera pusztítása előtt évenként 60 millió litert vittek külföldre. Székesegyháza, hatalmas kupolájú börszéje, az érseki palota s számos tudományos gyűjteménye, megtekintésre méltók. Hajózási és élelmezési gyárai nagyhirűek, kikötőiben évente 10 ezernél több hajó fordul meg. A harmadik kiválóan érdekes jellegű nagy város *Marseille*, a Rhône torkolatánál (442,000 l.), melynek szép új tengeri kikötőjébe

évenként sok ezer hajó jut a Fekete tengernek minden részéből, sőt Kelet-ázsiaiából is. Ma a Földközi tenger kereskedő városai között ez az első, de ipara is jelentékeny. Már mint görög gyarmat (Massália) híres volt. Az egész város körül van kerítve nyaralókkal (bastide), nagy része meredek, kopár sziklákra építve, hogy kellemes kilátást nyújtson. Számukat mintegy 16 ezerre teszik s valóban teljesen ellepik e környékét. De nemcsak Marseille környékén van ez így, hanem egész déli Franciaországban s különösen a tengerparton, hol többek közt a híres *Nizza* tengerifürdő is van rendkívül

szelid éghajlatával. Dél-Franciaországban a nap fénye egész más, mint nálunk. Magasan tűz le a tündöklő nap a sötétkék égboltozatról, felhő s köd nem gátolja meg, hogy forró sugarait le ne küldje. Ápril vége felé már oly nagy forróság van, mint nálunk nyár derekán s májusban a jártabb utcákon a nagy városokban vászonlepedő árnyékot csinálnak. A ki csak teheti, kerüli a nappali munkát s szívesebben marad ébren éjszaka, midőn a tiszta, csaknem feketekék égről a hold

Marseillei gözsikló.

és csillagok pompásan csillognak s a tündérszép éjszaka enyhülést nyújt.

A gyönyörű vidéken, hol a tél alig egy pár hétig tart, már a rómaiak hatalmas telepeket létesítettek, Arlesben s Nimesben hatalmas színházak s vízvezetékek romjai jelzik a római kulturát s e vízvezetékek egy része, a Pont du Gard három emeletes bolthajtás sorozatával s az óriási vízvezető-csővel, melyben felnőtt ember is végigmehet, ha fejét kissé meghajtja, a legbecsesebb ókori emlékek közé tartozik. A középkorból itt maradt nevezetes emlékek közt első *Avignon*, a pápák egykori lakhelye, óriási vastag kőfalával s az inquisitio nyomaival,

melyhez közel Petrarca Laurájának sirja fekszik. Különösen kellemes a Sorgne forrása Vaocluse sziklavölgyében s Hyères és Cannes illatos déli fákkal telt kert alaku vidéke, melynek éghajlata Nizzáéval versenyez.

Római színház Arlesben.

lyének környéke, hol többek közt a „hét alvó“ barlangja látható, az északi s nyugati partvidék, hatalmas erősített városaival s a Loire partján *Orleans* környéke, mely maga is régi nevezetességekben gazdag hely. Egyike a legrégebbi helyeknek *Bourges*, gyönyörű goth székesegyházával.

Az egész Franciaország jelenleg 87 megyére (departement) van felosztva, melyek elnevezése kizárólag geographiai, leginkább a folyók s hegyek szerint; míg régebben 38 tartományt különböztettek meg a régi, ma is még jobban ismert apró fejedelemségek elnevezése után. Minden departement élén egy préfet áll s a fővárosok (chef-lieux) a

A pirenei gyönyörű hegylánczolat alján festői vidéken van a lourdesi bucsujáró hely, a Cave de Pau pompás vizesései s egyes virágzó kis városok. Benn az ország közepén s az északi részen az egyes városok már modern jellegűek s csak történeti nevezetességű romjaik keltik fel a turisták figyelmét. Gazdag ezekben *Tours*, a magyarországi eredetű sz. Márton püspök ismert székhelye.

közigazgatási hivatalokat összesen egyesítik. Általában a centralisatio Franciaországban igen nagy s a köztársasági jelleg inkább csak a legfőbb hivataloknál mutatkozik. A törvényhozó testület, mely két kamarából áll oly módon, hogy a felső ház (a senatus) tagjait is választják és nem nevezik ki, — képviseli a parlamenti rendszert. Hét évre választott elnök s általa kinevezett felelős miniszterium végzi a kormányzást. A katonaság, mivel ujabbban az általános védkötelezettséget is behozták, igen nagy erővel rendelkezik. Minden francia hadkötelezettsége 20 évig tart és pedig 3 évig a sorszolgálatban. Ily módon

Napoleon szülőháza Ajaccióban.

a hadi erő béke idején is 521.000 főből áll, míg háboru idején két milliónál több. A hadi szolgálatra álló várak száma a 80-at meghaladja s van köztök több kitünő erejű is. Legnagyobb szerűek Párizs, Belfort, Lille s a hadi kikötők közül Cherbourg (melynek építése 400 millió franknál többbe került), Brest s Toulon. A hajóhad több mint 500 darabból áll 4105 ágyúval, köztük van 54 páncélos hajó; a tengeri haderő 44,000 fő.

A departementek közé számítják, jóllehet geographiailag az ország határán kívül esik, *Korszika* szigetét is, mely 1768. óta van a francziák birtokában. A sziklás, erdőkben és érczekben gazdag szigeten igen

kevés jelentékeny hely van. Összes népessége 289 ezer. Legnevezetesebb helye *Ajaccio* (14,558), Napoleon születési helye szép kikötővel s arzenállal, továbbá *Bastia* és *Corte* (6108), ez utóbbi a sziget közepén sziklás talajon épült hely. A nép nyelve olasz, de a francia uralom alatt annyira átalakult, hogy a szemközt eső partokon, már alig értik meg őket; maguk a lakosok valóban szeretettel ragaszkodnak Franciaországhoz. A sziget bensejében, melynek egyes völgyei határozottan hozzáférhetlenek, a korzok akként élnek, hogy min-

Corte.

den család magának készíti lakását, házi eszközeit és ruházatát. Iparuk tisztán háziipar. A szegény nép rajongó szeretettel csügg hazáján s nemcsak előszeretettel keresi fel azt újból, ha viszonyai más vidékre viszik, de áldozatkészséget s hősiességet is gyakran tanusít annak érdekében. Másik szép erényük a családi vonzalom, mely valódi rajongásig megy s egyik elfajulása a hírhedt *vérboszu* (vendetta), mely arra kötelezi erkölcsileg a család tagjait, hogy megölt rokonaikért a gyilkoson, vagy annak rokonságán, véres boszut álljanak. E kötelesség erkölcsi kényszer, maguk a nők s

a közvélemény sürgeti ezt s ép azért elkerülhetlen; sőt sokszor való-
ságos kis családi háborukra adnak okot, melyek évtizedeken át tartanak.
Nem használ ez ellen semmi óvakodás. Volt eset reá, hogy a gyilkos tiz,
sőt tizenöt éven át bezárkózott lakásába, a vérboszútól félve, s midőn
ily hosszú idő után már biztosnak érezte magát, kiment és azonnal
meggyilkoltatott. Növeli a bajt, hogy a korzok mind fegyveresen

Monaco.

járnak, így az összezörrenés könnyen halálos lehet s hogy továbbá a
menekülő gyilkos a hegyek között egyenesen rabló életre van kár-
hozthatva. Tizezer lakosra évenként 20, olykor egész 80 gyilkosság
esik így s köztük a nagyobb rész a vérboszu eredménye. A nők a
legvérszomjasabbak s az általok költött, boszura gyujtó dalok e
korzikai népköltészet javát teszik. Ujabban sok idegen, különösen tüdő-
beteg keresi fel Korzikát, mint kiváló klimatikus gyógyhelyet.

Két kis önálló állam van Franciaország felsősége alatt. Egyik a 6 kataloniai községből álló *Andora* köztársaság, melyben az urgoli spanyol püspök osztja meg Franciaországgal a felügyeletet. A másik *Monaco* hercegség, *Monte-Carloi* híres kártyabarlangjával, melynek dúsjövedelméből a fejedelem pazar fényvel látja el székvárosát. A fejedelemség egykor nagyobb terjedelmű volt, azonban egyes községeket a fejedelem a francia kormánynak készpénzen eladott. Jelenleg alig egy félnégyzetögmértföldre terjed, egyetlen városa van s népessége mintegy 50,000; és e szám is nagyon változik, mivel a lakosság legnagyobb része idegen.

Franciaország külföldi birtokai nagyok és tekintélyesek s mind a négy világrészen elterjednek. Legnagyobb birtokaik vannak Afrika északi részén, Algirtól a Kongóig. Amerikában s Ausztráliában számos sziget, Ázsiában a szigeteken kívül Hátsóindia nagy része áll Franciaország hatósága alatt. E gyarmatok s védállamok területe hatszor nagyobb az anyaország kiterjedésénél s lakosainak száma meghaladja a 35 milliót.

Francia bucsújárók.

A Tower.

NEGYEDIK FEJEZET.

NAGYBRITANNIA.

Latimer E. W.: England in the nineteenth century. Boston, 1894. — *Cunningham*: The growth of english industry and commerce. 2 köt. London, 1890-92 — *Booth C.*: Life and labour of the people in London. 9 köt. — *Ravenstein*: Das britische Reich. 1862.

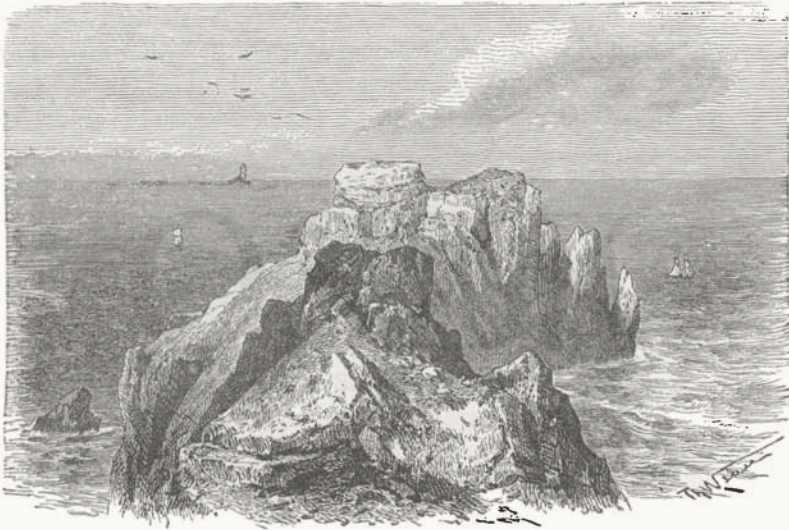
A FÖLDGÖMB legnagyobb állama jelenleg Anglia, melyet más néven Nagybritanniának s hivatalosan Egyesült királyságnak hívnak. Hajói az összes világtengereken uralkodnak. Népe mind az öt földrészen igen jelentékeny területeket mond magáénak, s alattvalója az emberi nem egy ötödrésze s a többi jó nagy mértékben hódol meg páratlanul kifejlődött irodalma, ipara és mindenekfelett kereskedelme előtt.

Európa legnagyobb szigetcsoportja ennek a hatalmas népnek anyahazája. Körülbelül oly nagy terület ez, mint a szent István koronája alá tartozó országoké, maga a kettős nagysziget több 300 ezer km²-nél s ehhez még ezernél több más apró sziget járul, bár nagyobb-részt parányiságok, félredobott roncsok abból az időből, midőn a tenger vize az egész szigetcsoportot mesterségesen választotta el Európa szárazföldjétől. Ott, a hol a calaisi csatorna képződött, többnyire mészkő hegyek vannak, mint Franciaországban, de nyugatra s Írlandban is őshegységek, részben vulkáni képződések mutatkoznak. A keleti, újabb-kori része Nagybritannia alacsonyabb s csak dombsorai vannak, mig

nyugaton már nagyobb hegyek is láthatók, melyek Skótországban legmagasabbra emelkednek. Az alföld (160 méterig a tenger színe fölött) Angliában a talaj kétharmadát, Skóthonban felét, Irlandban ellenben hét nyolczad részét teszi. Nincsenek e szigeteken rendkívüli szép pontok, de kevés oly része van Európának, hol a talaj ily nagy s kellemes festői változatosságot mutatna. Tiszta zöld síkságok terjednek szét itt-ott a szemlélő előtt, patakok, csatornák metszik át s számtalan barom legelészik rajta; az enyhén emelkedő dombok s kigyósan kanyargó völgyek vidékén szintén nagy a termékenység s a változatosság, a golf-áram által hozott meleg s a tenger nedvessége a fákat s füveket oly bújja gazdaságúvá teszi, mely összhangzatban van a brit szigetek hatalmas urainak kényelmes életével. Némely tájékok még regényesebbek s erősebbek: magas hegyek, vad sziklák, mély völgyek, szorosok s zúgó patakok, minden meg van kicsinyben, mint az Alpeseken, sőt megvan még az ellentét is: a fekete kellemetlen mocsárok s a messzeterjedő élettelen puszták. De az angol tájak kiváló szépsége: a terebélyes, búján tenyésző fák s erdők nagy tömege, a skót felföldön már elvész. Nagyrészt kopár puszták nyúlnak el e vidéken, melyeken sem fa, sem bokrok nincsenek, hanem jobbára s a hegyeken szétvált kősziklák terülnek el rajtuk. Bármily kopár legyen is különben e vidék, a légkör mindig illatos, kékes, félig ködös s termékenyítő.

A délkeleti rész hullámzó síkság, dombsorozattal a Themze partján, mely egész Londonig vonul. A nyugati és éjszaki részeken azonban túlnyomólag hegységek vannak s ezek közt a legközelebbi az ásványokban gazdag, de faszegény Cornwalli hegység vagy corni hegyvidék. Ez a zord, növényzetben szegény gránithegyláncz, melynek legmagasabb pontja a 427 méter magas Brown Willy, a Bristol-csatornától a *Landsend* fokig s Lizardig terjed, melyek Angliának nyugat s délfelé leginkább kinyuló csúcsai. A hegység Cornwall, Devonshire s részben Somerset megyék területén vonul el, ón, ólom s réz nagy mennyiségben fordulnak elő e hegyekben s a Landsend fok mellett levő apró Scilly szigeteken (140 darab) már a phoeniciaiak ólmot kerestek. A corni hegyvidék keleti folytatását három domb-lánczolat képezi, melyek a Bristol-csatorna déli részén kezdődnek s Anglia keleti síkságán mennek át. A legéjszakibb Lincoln Hights-al a Humber folyó által képezett torkolatánál végződik. A középső hegyláncz a homokzátonyai miatt veszélyes Wash öböl déli végéhez, keletéjszakkélet felé húzódik. Ezen megy keresztül a *Themse*, Anglia legnagyobb folyója, mely a Bristol-csatorna mellett elhúzódo

wold Hillsnél ered. A középső dombsorozaton túl a Wash öböl körül fekszik Anglia keleti részének mocsáros vidéke, a Then, melyet azonban a csatornák hálózata már részben kiszárított. Ma buja legelők terjednek itt s rajtuk szerteszéjjel szélmalomok tarkítják zöld egyhangúságukat. A leginkább délre fekvő lánczot North Downs s South Downsnek nevezik. Az előbbi Kent félsziget keleti végeig hatol s itt képezi Dover jól ismert kréta hegyét. Az utóbbi a tengerpart mellett nyulik el a southamptoni öbölig, melylyel szemben fekszik a szép kis *Wight* sziget. A tájék nem nagyszerű, de határozottan festői; alacsony dombok telve villákkal, gyönyörű parkokkal, a leggondo-

Landsend.

sabban művelt szántóföldek s gyönyörű erdők váltják fel egymást. A síkok iszaptorlódásokból állanak, melyekből a sziklás talaj gyakran rögtön lép elő s körülöleli a tenger s folyók partjait s így a vidék nagyon változatosnak tűnik fel. Még inkább emeli e festői jelleget az a körülmény, hogy az egyes birtokrészeket sövényekkel kerítik körül s a táj mindenütt kertnek látszik.

Nagybritannia folyóinak legnagyobb része, a tengerbe ömölve, mély öblöt képez. Különösen a keleti részen látható ez a Forth torkolatánál Skótországból s kevésbé kifejlődve a Humbernél. A Themse torkolata, mely mindig nyílt, mindeniket felülmulja. E folyó ugyanis

igen kevés iszapot hord magával s így a torkolatot be nem töltheti. Iszapszegénységét eléggé megmagyarázza, hogy vízterülete mészhegyekben van, melyek alkatrészeit a víz vegytanilag felbontja. Sokkal hatalmasabb torkolata van nyugaton a *Severn*-nek, mely a walesi hegyekből ered s nagyobb részét nyugati irányban folyván, magába veszi balról az *Avon*, jobbról a *Wye* nevű folyókat s a bristoli csatornába ömlik. E csatornától, melyet tengeröbölnek is lehetne nevezni, éjszakfelé emelkedik a walesi fennsík, mely három oldalról a tenger s keletfelől a *Severn* völgy által van körülveve. Kőszén, anthracit, vas, arany s pala nagy mértékben fordulnak itt elő.

Kopár hegytetők, zordon szaggatott domborozatok s keletfelé síkság, vagy vonzó dombvidék, a walesi tartomány jellemző sajátása. A walesi s cambrian hegyek csaknem az egész tartományt elborítják. Az utóbbi három párhuzamos hegyláncból áll több oldalágazással. Éjszakon van a legnagyobb hegység, s ebben *Snowdon* (1094 méter), Wales legmagasabb csúcsa. Novembertől áprilig hó borítja el e hegység magasabb csúcsait, melyek közé számítható még az 1044 méter magas *Cairn David*. A hegység keleti határa a *Dee* folyam, a mely szintén hatalmas öblöt alkot az ir tenger partján és keresztülmegy a *Llangollen* völgyön, Wales egyik legszebb vidékén. Ugyanezen hegység másik ága *Montgomeryn* megy át s a *Biga* hegységgel egyesül, mely a *Severn* közép folyása mellett vonul el. Az említett hegyek legéjszakibb láncolata *Carnarvon* délnyugoti csúcsánál jó össze az ir tengerrel. E tartományyal szemben van a lapos, homokos *Anglesea* sziget fontos réz- és kőszénbányákkal. E szigetet a szárazfölddel a 180 méter széles *Menay* csatornán keresztül óriási lánczhid s egy vascóhid köti össze, melyen a vasutvonal közlekedik. A középső főhegylánc a *Severn* és *Wye* forrásainál ered s több ágra szakadva a déli és délyugati tengerpart felé siet, hol több foka van. Legnagyobb csúcsa a *Plynlimmon* (756 m.), hol a *Severn* ered. — A harmadik hegylánc, melyet *Black Mountains* névvel is jelölnek, nyugaton a *Flothok Hills* dombokkal kezdődik s a *Severn* alsó folyón s különböző elágazásokkal a bristoli csatorna felé fut.

Angliának éjszaki részéből a középpont felé húzódik a *Peak* hegység, melynek legmagasabb csúcsai a *Wharnside* (726 m.) és az *Ingleborough* (723 m.). A hegység *Nottingham* és *Derby* környékén kezdődik kopasz, meredeken emelkedő sziklatömeeggel, mely *Westminsteren* át *Cumberlandba* húzódik, itt kettészakadva e vidék délnyugati s éjszakeleti részét zord kopasz hegyekkel borítja el. *Wharnsidedetől*

a sziget keleti részén alacsony dombok kötik össze az úgynevezett York Wolds-sal. A nyugati oldalon a Peak-hegység zord, többnyire kopár és szoros völgyek, zakoták által meg-megszaggatott porphyrs gránittömegű; déli részén a körvonalak enyhébbek s a hegyoldalak részben erdők is. Cumberlandban e hegység délnyugati ága csaknem izolált. Csúcokban gazdag csoport a *Cambrian Mountains*, mely arról nevezetes, hogy számos tava van s azért a tavak hazájának („Country of the lakes“) is nevezik. A tulajdonképeni Angliában kevés tó van; de Cumberlandban és Westmoreban igen

Wight sziget.

nagy számmal fordulnak elő. Legnagyobb közöttük a $10\frac{1}{3}$ □ kilométernyi *Winandertó*, melynek bájos szépségű partjain és szigetein számos szép nyári lak emelkedik. A cumbriai hegységekben igen gazdag kőszén, vas, ólom stb. telepek vannak. Leds és Nottingham környéke délre, Derham s Northumberland keletre s éjszakra, Lancashire nyugatra, szintén gazdag vas- és kőszéntelepekkel bírnak, úgy hogy elmondhatni, hogy főképp ez a vidék Anglia gazdagságának forrása. A cumbriai hegyekben talált kőszén 400 évig és tovább is pótolná Anglia rendkívül nagy szükségletét. Vastermelése harmadrészt teszi az összes vasmennyiségnek, melyet az egész világon bányásznak.

Köszénteletet az *alsó skót hegyvidéken* is találunk. Ennek délen két jelentékeny hegysége emelkedik: a Chevoit és a Pentland. A Chevoit hegység ormán és az éjszaki tengerbe ömlő Tweed folyónál van Anglia s Skótország határa. Skótország a nagy brit szigetnek kisebb, de igen élénken tagozott része. A föld kevés pontján van part vidéken nagyobb változatosság, mint a skót nyugati parton, úgy hogy ennek leírása csaknem lehetetlenség, de mindenesetre felesleges is, mert csak szorgalmas tanulmányozás után lehetne a részleteket emlékezetben tartani. Mintha az őskorban egész sziklasorok omlottak volna be a tengerbe, vagy bazalt-oszlopok emelkedtek volna fel a mélységből: úgy váltakoznak itt a szigetek s félszigetek, s közben a tenger vize polypszerűen nyulik be a szárazföldbe, regényes alaku fjordokat alkotva. Tul a mélységből fénylő fekete partok emelkednek fel, mintha valamely óriási sziklahíd lett volna valaha, mely Skóciát Irlanddal egykor összekapcsolta. Nem csoda, ha e természeti viszonyok, a csodás szigetek és rejtélyes barlangok az őslakók figyelmét is felkeltették s a regék sorozatán kívül Ossian tündéri dalai is megszülettek.

Skócia déli részén terjed el az alsó skót hegység s különösen a Chevoit nyulványai, melyek Broad Lawban jelentős magasságra (835 méter) emelkednek. A dombokon túl éjszak felé kezdődik az áldott *skót alföld* (Lowlands), mely a Clyde és Forth két torkolata között terül el. E hullámos síkságon fekszenek az ország legjelentékenyebb városai, Edinburgh és Glasgow. Túl rajtuk emelkedik meredeken s gyorsan a zig-zugos, aszóokban s tavakban gazdag *skót felföld*, mely ismét két főrésze oszlik; délen van a magasabb *Grampian hegység* a Loch-Tay mellett a Ben Lavers (1214 méter) s éjszak felé a Cairn Celar (1021 méter), Ben Nevis (1343 m.) és Ben Macdui (1309 m.) s másrészt északfelé van a durva *éjszakkaledoniai felföld*, melynek számos magas csúcsa van. Délnyugatról északkeletre vonul el Fort Williamtól Inverneszig a 101¹/₂ kilométer hosszú nagy kaledoniai csatorna, mely a két hegytömeget elválasztja, de a tengerpartokat s egyuttal a közbeeső tavakat összeköti.*)

*) A „Ben“ név mindig önálló nagy hegyet jelent, „lien“ a vizesést. A gaelyelvben a völgyet két módon jelölik. *Glen* a neve a kopár szoros völgyeknek, *Strath* azoknak, hol a művelésnek van valami nyoma. A tavak neve „Loch“, ugyan így nevezik a fjordöket is. „Dun“ alatt valamely kisebb hegyet értenek, hol egykor vár volt. *Bal* = körülárkolt hely; *rosz* = a tengerbe nyuló földnyelv; *tober* = forrás. *Aber* és *Inver*, melyek főképp városnevekben fordulnak elő és torkolatot jelentenek.

A skót felföld hegyei rendszeren ridegek s szaggatottak, az erdő csak a hegyek lábáig terül el s azonfelül legfelebb apró bokrok vannak. A hegyi tavak nyújtanak azonban a vidéknek különös érdeket. Legnagyobb s egyik legszebb köztök a *Loch Lomond*, melyet a skótok éjszaki Lago Maggiorenak neveztek el. $116\frac{1}{2}$ □ kilométerre terjed s 30 kis zöld sziget van benne, nagy részén gyönyörű villákkal. Nevezetesek még éjszak felé a Loch Lochy és Loch Mess, Loch Tay stb. A felföld kezdetén, a Garry völgyében, mely a Perthnél saját öblébe ömlő Tay mellékfolyója, fekszik az ismert Killiecrankia szoros. A déli grampiakon áthágva, *Dee* völgybe érkezünk, hol Balmoral híres királyi palota fek-

Loch Lomond tó.

szik. E helyen a kopasz hegyhátak helyett, melyeken kevés fű terem, szép fenyőerdőségeket s nyírfaligeteket találunk s a magas kék hegyek alján Braemer csinos házai látszanak. Ez azonban csak kivétel, Skóthon éjszaki és éjszakkéleti részén a kopasz hegyek s lakatlan völgyek uralkodók és jellemzők. A legtöbb utazó, ki csak Glasgow és Edinburgh vidékét ismeri, csak az áldott alföldről s legfeljebb a gyönyörű hegyi tavakról vesz tudomást s ezért hajlandó Skóthont a legszebb és legjobban megművelt országok közé számítani, fogalma azonban egészen megváltozik, ha az éjszaki kopár völgyeket keresi föl, hol néha valóban kétségbe esik: vajon laknak-e e környéken emberek s a terméketlen vidéken hogyan tudják kenyerüket megkeresni?

Az egész skót föld különben *emelkedő*; meredek partjain a hullámok által vájt egyközű színvonalak, melyeken a szomszédos tengerek kagylói nagy számmal fordulnak elő, a földképződés nyílt lapjait tárják elénk. Valószínű, hogy a föld emelkedése egészen szabályszerű, legalább a régi partfokokban a vízszintnek legcsekélyebb hajladoxását sem lehet észrevenni. Az emelkedési mozgás folyton tart; kimutatták, hogy a Forth, a Tay és Clyde ármedenczéi fölött fekvő régi tengerpartok nemcsak újabbkoru szerves maradványokat, hanem római eredetű fazekas műveket is rejtenek. Alaterva (Cramond) hajdani római kikötő, melynek rakodó partjai még ma is láthatók, jelenleg már jókora távolságban van a tengertől s az alját képező talaj legalább nyolczadfél méternyire emelkedett. Másutt a partra kivetődött töredékek mutatják, hogy a partmellék körülbelül nyolcz méternyire magasodott. Nevezetes összetalálkozás, hogy Antonius régi kőfala, mely a rómaiak korában védőfalul szolgált a piktek ellen, szintén épen nyolcz méternyire van a dagály felszine fölött. A vidék általános emelkedését ennél fogva évenként 5 milliméterre tehetjük; azonban 1810 óta ez a mozgás, mint Leith kikötő dagálymérője mutatja, gyorsabbá lett; jelenleg ugyanis évenként körülbelül 14 milliméternyi.

Nyugat s éjszak felől Skótország *szigetekkel* van körülvéve. Ezek közt legnagyobb számmal fordulnak elő a nyugati oldalon a *hebrid szigetek* meredek partokkal s néhol jelentékeny emelkedéssel. Különösen érdekesek köztük *Staffa* karcsu bazalt-oszlopokból álló szigete, mely világhírűvé lett az Ossian által megénekelt Fingalbarlangról, melynek bazalt-oszlopait s gyönyörű bensejét a tenger árja folytonosan mossa. A többi szigetek is nagyobb részét bazalt-kövekből, quarczból, gneisz s krétavegyületből állanak. Fa itt alig van, mert az erős s csaknem folytonos szél és az atlanti tengernek viharai a tenyészetre nem kedvezőek. A szigetek száma mintegy 300 s közel kétszázon emberek is laknak, kik halászáttal, madarászattal, baromtenyésztéssel, só készitással, néhol bányászattal és földműveléssel foglalkoznak. Némely sziget egészen a part mellett fekszik s mindeniken világosan észrevehető, hogy egykor azzal összeköttetésben volt. Kissé távolabb a szárazföldtől, szelid ívalakban csoportosulva, éjszak felé hosszú sor sziget vonul, melyeket közösen „Long Island“-nak neveznek. E szigetcsoportban a legéjszakibb Lewis, a legnagyobbak, s a legdélibb Bernera, mely a legkisebbek közé tartozik. A Long Island szigetcsoporttól nyugatra mintegy 20

mértföldnyi távolban, magánosan fekszik Szt. Kilda, melynek kis területén körülbelül 100 ember él romlatlan, egyszerű életet. Főfoglalkozásuk, hogy az itt nagy számmal tenyésző tengeri madaraknak tojását és tollát gyűjtik egybe. Mily parányi e nyugati szigetek nagy részének területe, mutatja, hogy összes területük csak 8100 □ kilométer s abból is háromnak együttvéve 5070 □ km. a területe. A többi szigetek így a nagy tengerben valóban csak kiemelkedő fölöttébb apró földterületek. Skótországtól éjszak felé még két szigetcsoport van. Egyik a keskeny Pentland szorostól elválasztott *Orkney* s Orkandszigetek. 77 ily sziget van, köztük 29-en mintegy 32000 ember lakik s összes területük csak 1150 □ kmr. A szárazföldről tekintve e szigetek kék hegyei mint a Caithnessz talajából kiemelkedő dombok látszanak. Némelyiknek azonban eléggé látogatott kikötője van. Még távolabb s inkább elkülönítve van a *Shetland* csoport, mely 117 szigetből áll, összesen 150 □ km. területtel. E szigetek közül csak 30 népes, de nagy részük jól művelt s különösen alacsony pony lovaik s juhtenyésztésük híres.

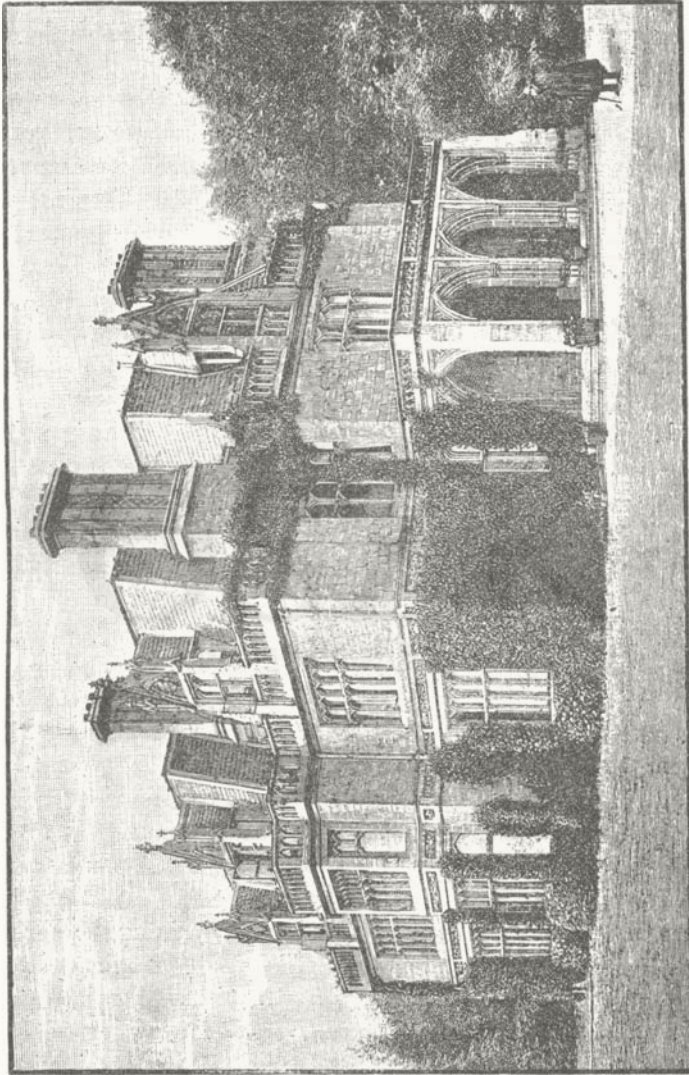
A nagybritanniai szigetcsoport második főszigete *Irland*, melyet a benszülöttek „Erin“-nek neveznek s a mely hajdan szép rétjei s még télen is lombos erdői miatt „Zöld sziget“ vagy „Smaragd-sziget“ nevet viselt. A főkép lakóinak nyomorult viszonyairól s az e miatt támadt forrongásokról ismert tartomány természeti viszonyait néhány szóval igen könnyen vázolhatjuk. Nagybritanniától nyugatra fekszik, és a kettő között az ir tenger van, melynek a legkisebb szélessége $2\frac{1}{6}$, a legnagyobb $11\frac{1}{2}$ mértföld. A sziget partvonalai nem oly mélyen tagozottak, de ép oly változatosak, mint Skóthonban s különösen gyakoriak a merev, félig összerombolt sziklafalak. Benseje ellenben tulnyomólag alacsony, hullámzó s mocsáros síkság, telve rétekkal s tavakkal. Hegyek csak itt-ott, a partok felé vannak, azok is elkülönülve és nem nyulnak fel nagy magasságra; a legmagasabb csúcs a Macgillycuddys Reek sem éri el az egyezer métert. Több apró folyó mellett legnagyobb a *Shanon*, mely három tavon megy keresztül, az atlanti tengerbe ömlik s torkolatánál szép öböllé szélesedett. Említésre méltók még a Barrow, mely Dublin közelében ered s délfelé folyik, a Blackwater, Boyne s Liffey, melyek nagyobb része torkolatuknál szintén öblöt alkotnak, ezekben a tenger apálya s dagálya is érezhető. Üde zöld színén kívül az ország földjének igen kevés szép s megkapó vidéke van, legszebb a délnyugati részen fekvő három, szigetekben gazdag, *Killarney* tó, hol a buja növényzetet kecses idomú hegyek hullámosan veszik körül. A legnagyobb tó

Irlandban az északkeleten fekvő s csaknem négyszögű *Lough Neagh* (409 □ km.), mely egészen vulkanikus terület központján fekszik. A sziget északi részén bazalt fensíkok vannak az Autrim tartománytól északfelé a hebridák s Faröer szigeteken át vulkanikus kőzetek láncolata nyulik el.

A brit szigetek általában, mint említettük is, rendkívül szelid éghajlatuak s a hőmérsékletben való szélsőségek csak kivételesen fordulnak elő. Télen a hideg 2–3 (ritkán 10–12) foknyi; nyáron pedig a meleg oly mérsékelt, hogy ritka évben emelkedik 18°-nál fölebb. Legfelebb Skócia északi részén, hol a meredek, kopár hegyek csúcsain az örök hó is előfordul, mutatkozik nagyobb hideg; de a sziget túlnyomólag nagy részén melegebb a tél, mint Franciaország nagyobb részében s nem hidegebb, mint Lombardiában. A nyár pedig hűvösebb, mint Svédországban. A golfáram s a tenger közelléte e mellett bizonyos egyenlőséget ad az egész sziget éghajlatának. Edinburghban alig van nagyobb hideg mint Londonban. Legkellemesebb — Nizzához hasonló — éghajlat van Wight szigetén, hol szabadon nő a figefákat, babért, örökzöld tölgyet (*Quercus ilex*) s olajfákat is láthatunk, melyek más helyütt nem fordulnak elő. Mondják ugyan sokan, hogy a nagy gyáripar folytán létrejött alakulások s talajváltozások következtében Anglia éghajlata kezd megváltozni s gyakran hidegnek tapasztalják, midőn meleget várhatnának s megfordítva. Különösen a gyümölcstermelők kárára újabb időben gyakoriabbak lettek a késő tavaszi fagyok, azonban ennek a változásnak állandó jellege még nincs kellően bebizonyítva.

A föld terményeiről már részben szólottunk s különösen kiemeltük ásványokban való gazdagságát. Az állatországból különösen megemlítendő a háziállatok, melyek nemesítés folytán a lehető legjelesebbekké váltak, például a ló (az arabs után legszebb a világon), szarvasmarha, juh, sertés (főképp Irlandban), baromfi (kiválólag a lud), galamb stb. A lakosok nagyban üzik a halászatot, főképp pedig a hering-, szardella-, osztriga-, czet- és tőkehalfogást. A vadakat nagyobbrészt kiirtották, csak nyul, róka s néhány kisebb vad maradt meg a vadászok zsákmányául. A növényvilágból kiváltképp a gabnaneműek, gyümölcs, hüvelyes vetemények és zöldség, burgonya (Irlandban), len és kender (Skóthonban), repce és komló emelendők ki. Az angol gazdálkodás általában a legmagasabb fokon áll, azonban mivel a gyáripar s kereskedelem aránylag nagyon sok munkást von el a földmiveléstől s

a népesség sűrű, igen nagy a termények és élelmiszerek külföldről való behozatala. Az angol éghajlaton a déli gyümölcsök, sőt a dinnye és

Tennyson aldworthi kastélya, a hol meghalt.

szőlő sem teremnek meg, noha régebben még szőlőt is tenyésztettek. Az ország legnagyobb gazdagsága, mint említettük is, a föld gyomrában van. A vas s kőszén mellett, melyek óriási mértékben ásatnak

van kevés arany és ezüst, sok réz, ón és ólom, félnemes kövek, irla, só stb. Az ásványgazdagság egyik főtényezője, hogy Angliában az ipar oly óriási fokra emelkedett.

Kevés ország van, hol az emberi munka és ízlés annyira átalakítaná a környező természetet, mint Angliában. Az angol sehol sem elégszik meg magával a természet alkotásával s másrészt mindenütt azt lehetőleg utánozni igyekszik. Nagy városaiban mindenütt virágzó parkokat állít fel, utczákon s kopár vidékeken lombos tájékat teremt. A sok gyár némely helyen egészen kipusztította az erdőket, de újakat teremtenek és a homokos talajon nagy költséggel parkokat állítanak föl, melyekben őzek s más vadak legelnek. A házikertek egy részét vadon erdővé, más részét erdei rétté alakítják át. Különösen nem tudnak víz nélkül el lenni. Nem alkotnak mesterséges vizeseket és szökőkutakat, de annál több kanyargó patakot s tavat, habár csatornákból. Anglia síkjain s dombos vidékein így sűrűn akadunk kertekre és minden fordulatnál csinos kilátás, vonzó tájkép lep meg s a szép részleteknél gyakran feledjük, hogy egykoron az egész mily üres volt.

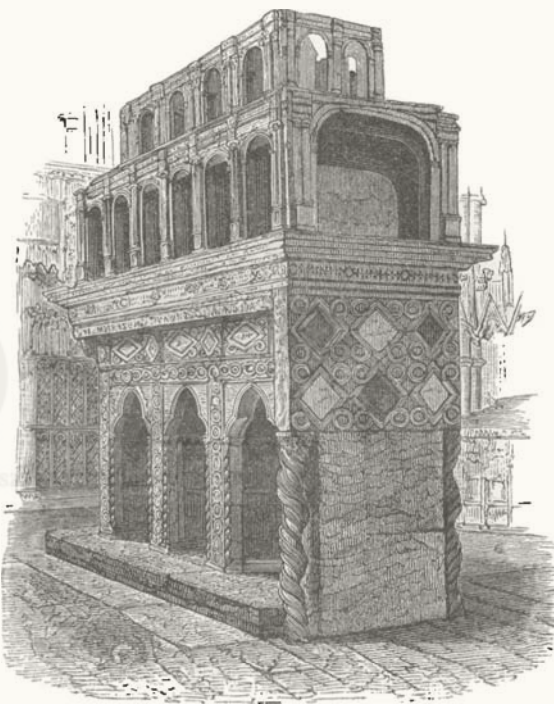
Ezen a földön lakik az angol-szász nép, mely néhány század alatt olyan nagy néppé növekedett, minőhöz hasonlót a világtörténelem nem mutat fel.

Mióta a természeti viszonyok hatását az emberi művelődésre különös tanulmány tárgyává tették, a legkedveltebb thémák közé tartozott a történelemben nagy szerepet játszó nemzetek nagyságát mindig a lakóföldek kedvező viszonyaiból magyarázni. Görögországon kívül különösen Angliát illetőleg sikerült az legjobban, mivel ez elszigetelt s több tekintetben kedvező fekvésű országban kétség kívül a geographiai viszonyok is jelentékeny tényezők voltak, noha nem kell felednünk soha, hogy a fejlődés első feltétele mindenütt a nép jelleme s a társadalmi szervezet. A talaj-viszonyok hatását kissé tulozva, Ritter így elmélkedik: „Anglia tengeri helyzete, szelid éghajlata, nedves légköre, forrásokban való gazdagsága, talajának termékenysége, folyamvidékeinek iránya s kikötőkben gazdag partjának szerencsés alakulása az első physikai tényezők népének önálló s általános fejlődésére, politikai, sőt kosmopolitikus helyzetének megalkotására. Hajóhadának kifejlődésével, mely csak ily feltételek között történhetett, az összes világtengereken s minden éghajlat alatt, gyarmatosított az egész földgömbön; ezzel a kis Anglia kezdetben igen szűk határát

rendkívül kitágította. Minden gyarmatnak és államrésznek központja maga az anyaállam, Anglia; ide gyűl össze a gyarmatok összes terménye, nem azért, hogy itt összehalmoztassék, hanem hogy ipara által feldolgoztatván, tiszteres értékben minden irányban ismét széttöcsátassék. A gyarmatosításból eredő minden hatalom és gazdagság, mint közös forrásba, ismét ide ömlik vissza.“ Ismételjük, hogy e kép, melyet a hajdankor Rómájáról is hasonlóan irtak meg, tulzott és Angolország jelen kimondhatatlan nagy hatalmát s uralkodását a történelmi tényezők bizonynyal jobban s alaposabban megmagyarazzák, ám legjobban maga a nép, melynek jelleme és társadalmi viszonyai oly szilárd egyéni vonásokkal bírnak, mint a világon kevés más népe.

Az angol népet rendszeren angol-szász fajnak nevezik s a germán népcsaládhoz számítják. Nyelve határozottan e csoportra utal. De a legújabb anthropologiai és kapcsolatban ethnographiai tanulmányok a nép történetéből eléggé ismert adatokkal, azt látszanak bizonyítani, hogy a

germán elem ezen a szigetcsoporton még mindig csak a kisebbség, míg a többség, noha nyelvében nem is, a keltacsoporthoz tartozik, mely csoportból Európa más részében igen kis töredék maradt meg, míg itt, egyes helyeken, eredeti alakjaikban is feltalálhatók. Ilyenek Wales herczegségben a wallisok, Skóthonban s Irlandban a gälek s Cornwallisban (már nagyrészt kipusztulva) és Armo-ricában a britonok vagy kymriek. Igen valószínű, hogy e népfajok, mint a brit szigetek ősi lakossága, a jelenlegi lakosoknak is ősei,

Hítvalló Eduard sírja a Westminsterben.

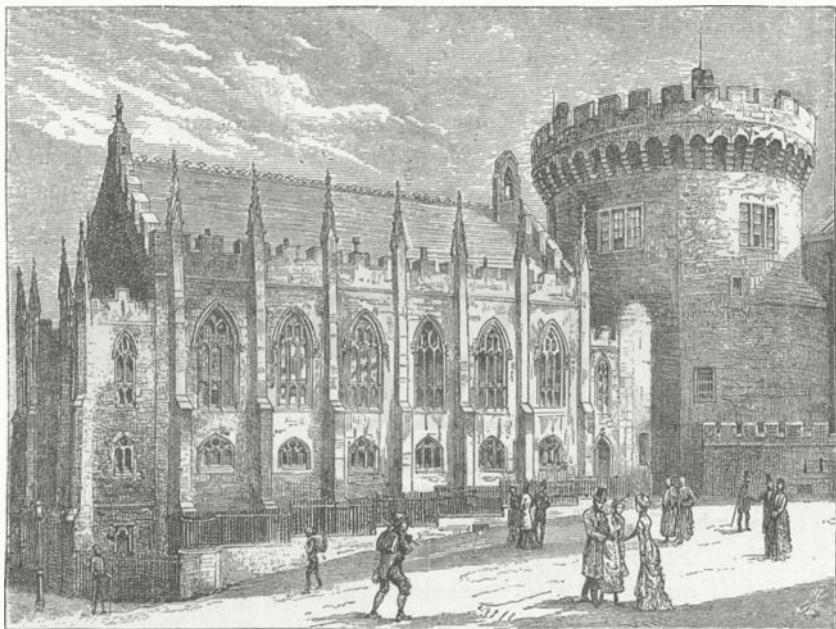
mivel a bevándorlott szászok s normannok száma aránylag csekély volt s nők tudvalevőleg alig jöttek be velök. Igaz ugyan, hogy különösen újabban a még fenmaradt kelta törzsekből azok, kik némi műveltségre vagy vagyponra tettek szert, könnyen megtagadják rokonaikat s utódaik már az uralkodó faj közé számítják magukat; de hogy magában a szorosabb értelemben vett Angliában is sok kelta eredetű ember van, mutatja az a körülmény, hogy a sötét haj és fekete szemek a köznépnél, különösen a nőknél, nagyobb számmal fordulnak elő, mint a germán eredetű tanusító szőke, vagy vörös haj. A sziget-csoport más részeiben pedig e viszony általában elismert és köztudomású.

Miként a brit szigetcsoportnak önálló világa van egymagában is, ép oly határozott egyéni jellege van a népének, úgy hogy az angolt (az uralkodó fajt értjük) a világ minden részeiben s bármely nemzetiség között is könnyű felismerni. Nincs állam Európában, hol a polgár annyira érezné politikai jelentőségét s hatalmát, mint Angliában. Minden angol lakos háza, mint mondani szokták, egy-egy várkastély, hova a tulajdonos engedelmével a törvényes hatalom is csak rendkívül ritka esetekben hatolhat be; minden állampolgár életéért s becsületeért az egész állam felelős s Anglia csakugyan képes költséges háborút indítani, ha alattvalóit bárhol megsértik. Az önállóság egyik kiváló jele továbbá az is, hogy az angol nyelvben a tulajdonneveken kívül csak egyetlen szót írnak nagybetűvel s ez az „I” = én.

De sehol sincs annyira kifejlődve a közérzék, az államintézményekhez való ragaszkodás s a tisztelet a törvény iránt, mint Angliában. E közérzület, párosulva az angolok kiváló tehetségeivel és szorgalmával, tette nagygyá az országot és önérzetessé népét.

Az *angol népjellemet* Európa két más kiváló nemzetével, a francziával és némettel, összehasonlítva, mindeddig legszemlelőbb utirajzírónk, *Szemere Bertalan* így rajzolja: „Az angolt rendesen hideg gépnek tartják, mely mozog élet, cselekszik érzés nélkül. Van egy példabeszéd, mely szerint az angol hidegvér, a franczia lobbanás. Nem csoda. Az angolt főképp a külföldön utazókból ismerik, hol minden angol igyekszik, hogy nemzetét előnyös fényben tüntesse fel s másokat bizonyos tekintetben hajlandó lenézni. De ez a indiferentismus csak felszín, mely vulcant fődöz s miben könnyen hévhez juthatni. Okosság s bizonyos bizalmatlanság az idegenek iránt, mely a kereskedő népnek második természete lett, hozzá e viszonyt létre s némi-

leg a kevélység is; de ha egyszer bizalmára méltatta az embert, ha nem üzleti világban, hanem családja körében találkozik az idegennel, a jégkéreg elolvad s az angol szeretetreméltó bizalmas barát lesz... Anglia szelleme bámulatos; minden, mit alkot, két bélyeget hord, nagyságot és erőt, innen még kis műve is bizonyos nagyság jegyét viseli s még a finom is tömeget mutat. Jelleme cselekvés, hasonlóan a rómaiéhoz, komoly, nyers, szilárd, roppant; míg Franciaország szelleme Athenéjéhez hasonló, finom, hajlékony s ragyogó.

Dublini királyi palota.

Lehet, hogy sorsuk is egyenlő lesz. Anglia, mint Róma, szörnyű nagysága s terhe alatt fog összeomlani; Franciaország, mint Athene erkölcsromlásnak s fattyuműveltségének lesz áldozata. Az angol mértékes, imperator arczczal bir s rajta, mint márványfőn nyugalom uralkodik. A francia nő szeretőnek, az angol feleségnek s házi aszszonynak való. A francia egy epigramm, minden tüzet, fényt, ragyogót felhasznál, hogy hasson úgy a magánéletben, mint a nyilvánosságban, de inkább óhajtja, hogy fénye vakító, mint tenyésztő legyen. Liberté, egalité, gloire örök jelzői e népek és talán dicsőség nélkül

a szabadságot, hír nélkül a becsületet, diadal nélkül a győzelmet sem kívánná. Az angol ellenben egy elégia, mely a külvilágtól hidegen megválva, magába vonul s a belső körben hév életet alkot. Ne legyen bár szép öltözéke, de jó és kényelmes: a szabadságot azért szereti, mert boldogul akar élni. Comfort, Wealth, Freedom (kényelem, gazdagság, szabadság) e nemzet kedves szava s ennek felel meg társadalmi élete is. Politikában nem a hiúság vezeti, mint a francziát, hanem az értelem, bár áldozni csak úgy tud, mint amaz. A francia világosan ír, mihez sokszor felületesség járul, a német mélyen, mit gyakran homály kísér, az angol józanon, mivel ritkán jár ihlet. A francia zene könnyű, kellemes; a németé ábrándozó, az angolé komoly, leginkább templomi ének. Az angol lakása kényelmes s célszerű, a francziáé magas s utczai része, kirakatai fényesek. A francia az elmélet, a német a metaphisika, az angol a praxis népe. A francziában legtöbb szellem van, a németben legtöbb érzelem, az angolban legtöbb ész s szellemi erő. A francia hiu s fellobbanó, a német magábavonult s töprenkedő, az angol hideg és kevély; a francia mind politikai vezérférfit, a német mind új tudományrendszer alkotója, az angol mind egyesület-alapító s feltaláló akar lenni. A német az iskolákkal, az angol az iparral s általában közélettel, a francia magával bajlódik. Az angol tapad a multhoz, a francia a elennel foglalkozik, a német a jövődön függ. Az angol tűzhelye mellett, a német rokonai közt, a francia társaságban leli a boldogságot. Az angol jelszava szabadság, a francziáé dicsőség, a németé boldogság.“

Maga Szemere megjegyzi e sorok után, hogy „midőn a népeket axiomákba ráházzuk, vizet markolunk; több kifoly, mint bennmarad.“ Valóban ez általános vonásokhoz sokat kellene még hozzáadnunk az angolok társaséletéből, családi otthonából, vallásos és politikai világából, hogy a kép tiszta legyen. Azonban megelégszünk azzal, hogy két sajátos jellemvonását még különösen kiemeljünk. Egyik, hogy az angol túlnyomólag *conservatív* faj. Ebben az országban, hol a társadalmi s gazdasági szabad versenynek a legtágabb tere van, melynek politikai szabad intézményeit más nemzetek mintaképpül használták fel, csodálatos nagy hatalma van az ősi szokásoknak és a régi szertartásoknak. A bírák még mindig parókákban járnak, a parlament megnyitása, a lord-mayor beigtatása furcsa elavult szertartások szerint történik, főiskoláik szerkezete egészen középkori jellegű, ősrégi babonás szokásaikat folyvást megtartották stb. Legsajátosabb jele a *conservatív* jellemnek

azonban az, hogy Angliában a törvény ritkán alkot új intézményeket előbb, a meddig az a közvéleményben erős gyökeret nem vert, de az is hagyományaihoz való szívós ragaszkodását bizonyítja, hogy a régi feudális rendszer, a szabad politikai intézményekkel együtt, életben maradt s bizonyos tekintetben egymást gyámolítja. A másik kevésbé ismert jellem a *nyersség*. Az angol rendes körülmények között, ha érdekei másként nem kívánják, kegyetlenül bánik alattvalóival. Chinával

Legrégibb tőzsde Londonban.

háborút kezdett, hogy opiumának piacot szerezzen, Irland lakóit koldussá teszi, mert nem képes beolvasztani magába. India s más országok tudatlan népét saját érdekében halomszámra löveti össze. A köznépek kedvencz mulatsága a boxirozás, kakas-viadal, patkányüzés; az előkelőbbeknek a lóverseny, galamblovészet s más szelidebb barbárságok. Saját népének nyomorát enyhíteni sok áldozatra kész, de csak úgy, ha azok hite s gondolkozásmódja az övével megegyezik s ha érdekei

nincsenek ellene. Különben engedi a nyomort szomszédságában is halatlan fokra emelkedni. Nagy birodalmat alkotott, iparának adófizetőjévé tette az egész világot s hódításaival, mint a római is, tömérdek hasznot hajtott a civilizációnak, de mindezt értelmi eszközökkel érte el. Irodalma is magas fokra emelkedett, de ez irodalom nem annyira a kedély, mint az ész országa, még regényeiben is a jellemfestések s költői műveiben a leírások s dramatikai mozzanatok a legerősebbek. A kedély hiányát e nagy népnél kitűnően jellemezte a „Times“, midőn egyik nagy férfiú halálakor kiemelte, mily kegyeletteljes s áldozatkész az angol nép, ime a temetés alatt a Cityben egy óráig minden bolt zárva volt s ez a forgalomban ennyi s ennyi százezer forintot képvisel.

Hibái s hiányai daczára elvitathatlanul nagy nemzet az angol, talán legnagyobb mindazok között, melyek jelenleg a földön élnek s az emberiségnek a francziákkal együtt kimondhatatlan szolgálatokat tett. Ázsia bensejébe, a csendestenger partjaira s különösen Afrikába ez a nép vitte el a civilizációt; a nagy francia forradalom alatt, óriási anyagi áldozatokkal egy maga gátolta meg Európa leigáztatását s a tudomány és ipar terén a legjelentékenyebb reformok innen származnak. A nép közt ijesztő mértékben elterjedt a pauperismus, a birtokviszonyok középkori rendszere s más bajok okozzák azt, hogy különösen Ledru Rollin 1850-ben megjelent „La décadence l'Angleterre“ czimű röpirata óta sokan hangsúlyozzák már hanyatlását; de ennek még kevés nyoma van, s ha be kell is következni, hogy a tengeren tuli tartományai az amerikai Egyesült-Államokhoz hasonlóan idővel önállókká legyenek, ma Anglia még folyton emelkedik.

Mindenekelőtt a *népesség* száma épen az utolsó évtizedekben szaporodott jelentékenyen, úgy hogy jelenleg csaknem háromszor annyi, mint a század elején volt, habár Irlandból több mint 4 millió ember vándorolt ki. Jelenleg az 1891. végén eszközölt népszámlálás szerint Nagybritánia s Irland összes lakossága 39.824,563 (1871-ben 32.737,405). Ebből Angliára esik 29, Skótiára 4, Irlandra 4·7 millió s a többi a szigetekre s a katonaságra. A kivándorlók száma igen nagy, bár ujabban apadt. E nagy népességgel karöltve még feltűnőbb s az angol nemzet szívósságát kiválóan jellemzi, hogy a *halandóság folytonosan apad*. Az egészségügyi hivatal (Board of Health), mely intézmény a praktikus angol nemzet egyik dicsősége, azt az eredményt derítette ki, hogy a halandóság a városokban kevésbé függ össze a földrajzi helyzettel vagy az éghajlattal, mint azokkal az egészségügyi

viszonyokkal, melyeket az egyes községek életbeléptetnek. Jellemző, hogy London, a világváros, Európa összes nagy városai között a legkisebb halálozási százalékot mutatja fel. Átalában legnagyobb halálozási arány van a nagy gyárvárosokban, minők Sheffield, Manchester, Leeds és Liverpool s a két híres egyetemi városban, Oxfordban s Cambridgeben. A vidéki lakosság közt az élettartam igen nagy. Nélkülözések s különösen hiányos táplálék miatt azonban itt is, különösen Londonban, sokkal több ember hal meg, mint más országokban; gyakori az öngyilkosság is. Feltűnő végre egyes városok gyors emelkedése, többnek lakossága (pl. Barrow) az amerikai városok mesés gyors haladásával hasonlítható össze.

A londoni új tőzsde.

A *szellemi haladás* is igen gyors, különösen az utolsó években. Anglia iskolái még mindig nem oly tökéletesek ugyan, mint a németeké s pár évtizeddel ezelőtt $1\frac{1}{2}$ millió gyermek még nem járt iskolába, de a közoktatásügyi törvény megalkotása óta a helyzet jelentékenyen javult. Különösen mintaszerűek a szakiskolák, melyek minden kigondolható alakban teremnek s a felsőbb oktatás is mindinkább megszabadul a középkori czafrangoktól. Nevezetesen Angliában a vasárnapi iskolák, melyekben a társadalom különböző elemeiből díjazás nélkül százezrek működnek. Az iskolákban a jellemképzésre nagy gondot fordítanak s e tekintetben elsők a világon. A tanítás hiányát a szigorú vizsgálatok s a közélet mintaszerű jellege pótolják. A tökélete-

sebb népneveléssel karöltve emelkedik a *közerkölcsiség* is. Különös hatást tett erre nézve a börtönrendszer reformja s a sok javító intézet. Csak a részegség miatt megbüntetett egyének száma szaporodott újabb időkben, különösen a nők között. Jellemző, hogy a bűnösök nagy része Londonból, hol az óriási városban a bűn elkövetői a felfedeztetéstől leginkább tarthatnak, a nyomorral küzdő Irlandba szöknek, hol a nyomor magában is sokat kényszerít a bűn útjára.

A szellemi tényezők között Angliában sokkal nagyobb szerepet játszik az *egyház*, mint más országban. Két elismert állam-egyház (established churches) van; Angliában s Walesben az angol egyház, (22 millió), Skóciában a presbyteri. Irlandban az ős kelta lakosság nagyrészt szívósan a római katolika egyházhoz ragaszkodik. Különben az államegyházak mellett teljes vallásszabadság uralkodik, jóllehet a katolikus papok még ma sem ülhetnek a parlamentben s több nemű megszorításaik vannak. Az *angol egyház* középszerű állást foglal el a protestantizmus és katholicizmus közt, püspöki egyháznak is nevezik. Szervezete hierarchikus. Élén a canterbury-i érsek áll, ki megkoronázza a királyt s ezenkívül egy sereg érsek s püspök. Az uralkodó egyházat High Churchnak is nevezik, mivel egy része a dogmák megtartása, de a hierarchikus szervezet mellőzése folytán külön testületet alkot, melyet „lowchurch“-nak (alsó egyház) hívnak. Az az élénk buzgalom, melylyel az angol a vallásos ügyek iránt viseltetik s melynek egyik jelensége, hogy minden társaskörben theologiai dolgokról szoktak vitatkozni, okozza azt, hogy a két nagy felekezeten kívül még egész sereg protestáns felekezet alakult, melyek közt legnevezetesebbek: a wesleyanusok vagy methodisták, a baptisták, unitáriusok, irvingiánusok s a quackerek, kik egyszerű öltözetük s puritán magukviseletéről messze földön ismeretesek. Minden egyház független az államtól, saját hiveinek áldozatkészségéből él s roppant összegeket fordít térítésekre. Az állam-egyház által alakított bibliaterjesztő társaság s missiotársaságok évenként milliókat adnak ki, s működésük az egész világra kiterjed. Némely felekezetek vakbuzgóságban rajongásig viszik. A „Salvations Army“ a mértékletesség terjesztése végett a korcsmákat s kávéházakat imádkozva tömegesen ostromolja, mások szellemeket idéznek, vagy reszkető összejöveteleket tartanak. A mormonoknak is meg van itt a maguk hazája. Buzgó hittérítők utcákon, parkokban s gyárakban tartanak prédikációkat s osztanak szét vallásos iratokat, más társulatok templomokban tartanak gyűléseket, melynek végén az összegyülekezetteket theával s

süteményekkel megvendégelik. A vasárnapot, különösen Skótiában, a lehető legszigorubbantartják meg, minden üzlet, még a posta is, zárva van, a muzeumok nyitva tartását is csak nagy küzdelmek után lehetett kivinni. Az újságolvasást is bűnnek tartják és a templomok egész nap tömve vannak.

Sajátságos helyzete van Angliában a *római katolikus* egyháznak, melyet a tömeg valóban kigúnyol és babonák vallásának tart, de mely hívőkben mégis folytonosan gyarapodik s ujabban az

A yorki székesegyház.

előkelő körökben is. Sőt vannak esetek rá, hogy tekintélyes anglikán papok tértek át e felekezet körébe s egész tudományos viták folynak, melyek élénken jelzik az államegyháznak e felekezethez közeledését. Jelenleg a róm. kath. érsekek és püspökök száma 126. A papok és templomok száma csaknem évről-évre jelentékenyen szaporodik.

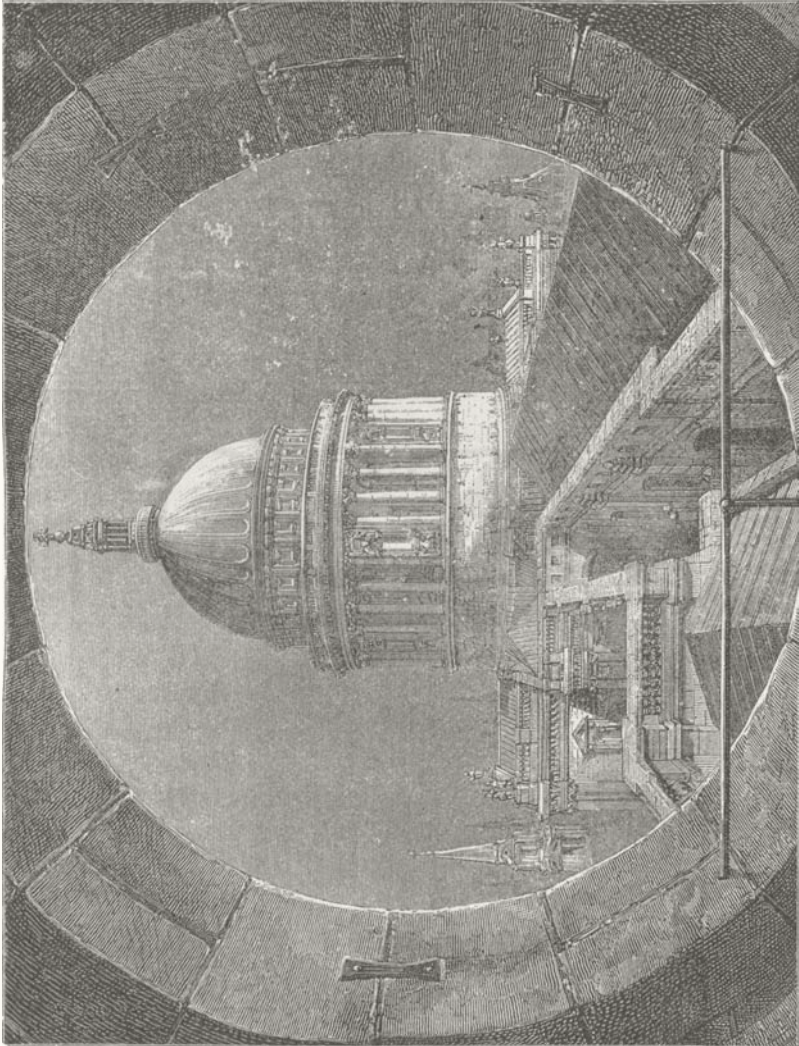
A szellemi élet terén kimutatott haladáshoz még hozzátehetnők az *irodalom, tudomány és művészet* haladását. Elég azonban csak azt jelezni, hogy Európa legelső tudósai (Darwin, Herbert Spencer, Stuart Mill, Huxley, Tyndall stb.) csaknem kizárólag angolok, regényiro-

dalma a legjelesebb a világon s a költészet s művészet terén is számos elsőrangú tekintélyt mutathat fel. Shakespearet, kinek emlékére szülőhelyén külön színházat emeltek, a világ legnagyobb írói között említi mindenki. Az angol szemlék s lapok (köztük a világhírű Times) dicsőségét ismeri mindenki s azt is tudjuk, hogy a tudományok népszerűsítésére s terjesztésére egyetlen nemzet sem tett annyit, mint az angol.

Még jelentékenyebb egyébként a haladás az *anyagi* téren. Angliát e tekintetben kétségkívül az első hely illeti meg Európában s az egész világon, csak az amerikai Egyesült-Államok versenyezhetnek vele. Ipára s kereskedelme oly jelentékeny, melyhez hasonlót a múlt századokban megközelítőleg sem találunk. Nehány általános vonásban óhajtván e nagyságot jellemezni, a következőket emlitjük fel: A lakosság összes vagyonát a nemzetgazdák 100.370 millió forintra becsülik, az állam évi bevétele 1025 millió forint. Ekkora gazdagsággal Európa egy állama sem dicsekedhetik. Évenként mintegy 1000 millió forinttal nő az angol nemzet vagyona s lehet mondani, hogy az 40 év alatt megkétszereződött. A földművelés annyira ki van fejlődve, hogy egy hold búzával bevetett földre átlag 80 frt értékű termés esik. 1896-ban a behozatal értéke 4512.390 millió volt, a kivitel 2941.840 millió forint. E nagy különbség a behozatal és kivitel közt főrészből annak tulajdonítható, hogy a britt gyarmatokból az ott letelepült angolok nagymennyiségű árut küldenek és visznek haza az anyaországba. Azonban mindenesetre baj, hogy Anglia lakosai számára nem tud elegendő élelmi szert termelni s különösen szarvasmarhát, búzát, az itt nem termő cikkekről nem is szólva, évenként óriási pénzen kell külföldről hozatnia. A másik lényeges baj az, hogy *szabad kézzel* Angliában *földterület* alig van. A szoros értelemben vett Anglia felerésze mintegy 150 földesuré, Skócia felét 10—12 ember bírja s egész Nagybritannia földesurainak száma csak 26,000, úgy hogy a nép nagy része az idegen földön, mint bérlő, gazdálkodik. Ez az arány átmegegy más társadalmi ágakra is. A kisiparosokat s kereskedőket a gyár-
ipar nyomja el, a munkások és munkaadók valósággal rabszolgákká lesznek s még szellemi téren is mutatkozik e visszás helyzet, midőn p. a papi állomásokat nagyrészből segédeknek (vicar) adják bérbe. London nagyrésze a westminsteri hercege s Irlandban a benszülötteknek alig van valamijök. A nagybirtokok üdvös felosztását többek közt a nagyban virágzó majoratusi rendszer gátolja. E körülményeknél fogva sehol sincs a milliomosok mellett oly sok nyomorral küzdő

ember s sehol sem oly annyira ingadozó a középosztály helyzete, mint Angliában.

Áttérve már most az általános jellemzésről a részletekre, min-

A londoni Szent-Pál-templom távlatban.

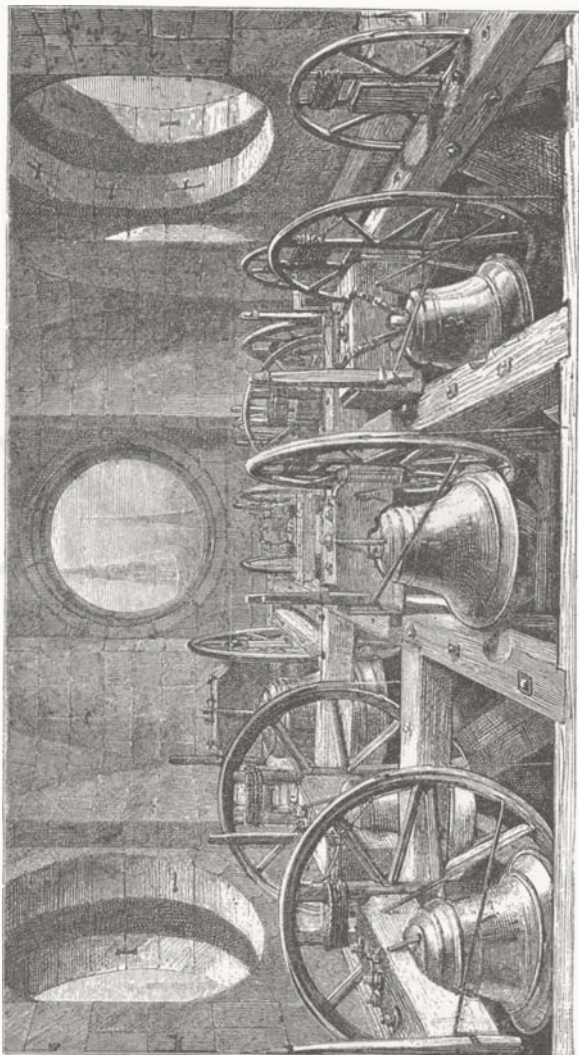
denekelőtt természetesen a fővárosról *Londonról* kell szólnunk, mely tudvalevőleg a világ legnagyobb városa. Jelenleg 1896-ban e 290 □ km. területű óriási városban 4,433.000, sőt az egész rendőrkerületben

(Greater London) 6,178.000 lélek lakik, a mi egy harmada Magyarország népességének. (1801-ben 958,863, 1861-ben 2.803,989 volt). A házak száma több mint 600,000; de a város szélén egyre egész utcazorok épülnek s e terjeszkedés következtében évenként egy-két falu olvad be az óriási világvárosba. Közel 14,000 utcájára egymás mellé építve Ázsiáig nyulnék el s az óriási háztömeg egymás fölé halmozva magasságban a legnagyobb hegyeket is felülmulná. Nem város ez többé, hanem valóságos ország, melynek áttekintésére nem lehet elég magas pont s melyet alaposan megismerni egész külön emberélet feladata.

A tenger felől jöve, Londonból legelőször az óriási áruraktárakat (docks) látjuk az itt még tenger szélességű Themse két oldalán. Piszkos utcák vannak a parton, telve korcsmákkal s benne mindenféle nemzetiségű napszámosokkal, kik a különböző raktárakba s külön vasutakkal ellátott pinczékbe való töménytelen árucsomag elhelyezésével foglalkoznak. Zajos munka folyik itt éjjel-nappal. Alkuszok s vámhivatalnokok alkotják az intelligentiát. A folyón a tengeri s kisebb hajók egész erdőt képező árbozcjai s kürtői láthatók. Túl azokon, a tulajdonképi város szélén, emelkedik négy fehér tornyával a *Tower*, egykor királyi lak, majd sötét emlékü államfogház, jelenleg kaszárnya és kincstár. E mellett a vasut a nagy folyó alatt fut át művészien készített alaguton. A *Towert* elhagyva a *belvárosba* (City) jutunk, egy nagy városrészbe, mely voltaképpen csupa boltok halmaza, — csaknem lakók nélkül. Még a felső emeleteken is üzletek vannak és pedig nagykereskedőké, kik a nappali órákat itt töltik s éjjelre az egész Londont behálózó, mintegy 300 állomással bíró földalatti vasuton mennek vissza rendesen mértföldreke fekvő villáikba. A legnagyobb üzletek, melyeknek világhírók van s milliókat forgatnak, néha egy pár sötét udvari szobában található fel. A City közepén van a világhírű angol bank, földalatti gondosan őrzött ércz-raktárával s mellette az értéktőzsde. A forgalom e helyen leirhatatlanul nagy. Az üzleti órák alatt a kocsik özöne miatt járni sem lehet s a távirósodronyok szinte sötétséget okoznak. E mellett a nevezetesebb tömegáruk számára külön tőzsdék vannak, melyekben a forgalom szintén oly nagy, hogy minden emberi fogalmat meghalad. Az 1897-i év forgalma csak itt a Cityben mintegy 60.000 millió forintra rugott, oly óriási összeg ez, melyhez képest Magyarország s Ausztria összes évi kivitele csak kicsiny rész. A City nyugati részén van a könyvkereskedők hirneves utcájára (*Pater noster row*) s közel hozzá a fejedelmi *posta-palota*

számtalan különböző osztályával, hova a város különböző postahivatalokból a csomagok légnyomás útján jutnak el. Itt van még London egyik legnagyobb nevezetessége, a *Sz. Pál temploma* Wren Kristóftól, gyönyörű renaissanc épület a 17-ik század végéről, telve híres nagy férfiak siremlékével.

A Temze e helyen már megkeskenyedik s a Cityből a város végéig, 17 többé-kevésbé művésziesen készült híd bonyolítja le a forgalmat. Partjain gyönyörű sétahely van, mely egész a *parlament-házig*, London város másik nevezetes központjái, terjed. A rendkívül czifra s toronyokkal gazdagon ellátott óriási ezerszobával bíró épület azonban a műbarátot kevésbé érdekli, mint a mellette fekvő goth templom, a *Westminster*, melynek egyes szép részletein kívül (p. VII. Henrik gyönyörű kápolnája) legnagyobb nevezetessége az írók, művészek s államférfiak siremlékeinek tömege. Valódi nemzeti Pantheon ez,

A londoni Szent-Pál-templom harangjai.

Miltontól Dickensig, Newtontól Macaulayig, Stuart Máriaától Pittig

száz meg száz nagynevű egyén aluszsza itt örökálmait. Mellette van a Westminster Hall, a törvénykezés főcsarnoka. Nem messze ettől a királyi palota. Kissé visszatérve az elegáns városnegyed felé a szobrokkal s oszlopokkal behintett csinos Trafalgersquaren találjuk a *képtárt*, melynek gyűjteménye számban csekély, de igen értékes; ettől kissé oldalt a Templét, hol az ügyvédek székhelye van. Feljebb az örök mozgó, étellel telt Oxfordstreet közelében van a *British muzeum*, a világ legnevezetesebb tudományos gyűjteménye, melynek leirhatatlan kincsei közt különösen óriási könyvtára, továbbá assyr s görög régiségei, a legnevezetesebbek. Az épület közepét nagyszerű, felülről világított olvasóterem képezi, melynek kupolája a legnagyobbak közé tartozik a világon. Sehol külföldön nincs oly sok magyar könyv, mint ez épületben. Még nagyobb kiterjedésű s a maga nemében szintén első rangu nevezetességű, a *Kensington muzeum*, mely tulajdonkép az ipar s művészet különböző ágaiból képezett muzeumok gyűjteménye és maga is egy kis városrész. Igen érdekes benne a patensgyűjtemény, hol a legelső vasutat, szövőgépet s általában az összes angol találmányok mintáit őrizik; a hajók gyűjteménye, az eledelek muzeuma, vegytani elemzések s statistikai táblázatokban gazdag, stb. E muzeumban rendesen egész sereg gyűjtemény van kiállítva magánosok s családok kincseiből s vele összeköttetésben áll egy nagy rajziskola, az angol kitűnő rajzoktatás központja. Számos más gyűjtemény közt még csak kettőt említünk meg, melyek a városon kívül vannak ugyan, de tényleg hozzá tartoznak. Egyik a *Kewi botanikus kertben* levő gyönyörű gyűjtemény, a legszebb a maga nemében. A másik még érdekesebb Sydenhamban, a világhírű *Kristálypalota* egy szép dombtetőn. A vasból s üvegből készült palota egyes termeiben különböző népek és korszakok vannak szemléltetően bemutatva, p. egy görög ház ugy, a mint régen volt, s benne a legnevezetesebb görög szobrok s a görög életre vonatkozó minták. Mig máshelyen indiánok festett fész-alakjai láthatók, a mint hazájukban termő növények között odavaló vadállatokra vadásznak. A szép parkban több más gyűjtemény közt egy helyen a geologiai rétegek vannak jellemző állat- s növényvilágukkal feltüntetve. Sehol sincs a világon olyan hely, a hol mulatva s könnyedén annyit lehetne tanulni, mint itt. E mellett ez a hely a londoniak legkedvesebb mulatóhelye. Nyolcz pár sinen mesés olcsó áron bérkocsikhoz hasonló nagy számmal, közlekednek itt a vonatok, a palota nagy termében néha 4—6 ezer tagból álló zenekar játszik a világ egyik legnagyobb orgonája mellett; két színház van a palotában s a

nagyszerű parkban bengaliai fénynyel kivilágított vizijátékokat s más mulatságokat rendeznek.

London város *utcai* általában nem oly fényesek, mint más európai nagy városoké, de annál érdekesebbek s változatosabbak. Nemcsak minden városrésznek, de gyakran minden utcacsoportnak egészen külön jellege van s elegáns paloták mögött sötét zug-sikátorok s nyomorult lakások terjednek el. Van oly vidéke is, a híres

Petticoatlane és Seven-dials, hol a százakra menő sikátorokban csaknem kizárólag a társadalom kitzasztott tagjai: tolvajok, koldusok és becsstelenek élnek, bár a jótékony-ság e helyeket folyvást gyériti s kivált a híres amerikai Peabody óta, egészséges munkáslakásokatszegényházat építenek. A város közepén sem ritkák a villák, vagy a tornyos várkastélyalaku épületek. A legközönsége-sobb házminta azonban kétemeletes, keskeny s alacsony épület, melynek pinczéjében van a konyha s másodemeletén a hálószobák vannak. Néha egész sorok

csupa ilyen téglá-épületekből állanak, annyira, hogy csak a számolás által lehet őket egymástól megkülönböztetni, különösen a fástérekén (square), hol rendszeren sem boltok, sem más üzletek nincsenek. Ily helyeken minden házban csak egy család lakik, általában e nagy városban igen kevés a bérházak száma. A házak előtt vagy magános, vagy a tér közepét elfoglaló s vasráccsal kerített közös kertek vannak, melyeket a téren lakók ápolnak s hasz-

Nyakon csípve.

nálnak. A templomok körül levő nagyobb részt kis temetőhelyeket s más kis tereket nem számítva, Londonban igen sok, rendkívül nagy területű *park* van, melyek közt legtekintélyesebb az elegans világ által kocsizásra s korcsolyázásra használt Hyde-park, továbbá a Regentspark, Chelsea-, Battersea-, Victoria-, St.-James s más parkok, melyek mindegyike nem egy helyen több négyszögkilométert foglal el s gyönyörű nagy fáik alatt a buja zöld fűben nemcsak szabadon futkoshatnak a gyermekek, de olykor juhok is legelnek. Mindenütt lehet látni egyes csoportokat az angolok kedvencz lapda (cricquet) játékával elfoglalva. Vasárnap délutánonkint itt rendezik a népmulatságokat, a híres „meetingek“ nagy részét. A *templomok* közt, melyek száma mintegy 1200, a legtöbb nem tornyos épület s belül puritán egyszerű, csaknem üres terem; némelyikben azonban érdekes műemlékek vannak. A nagyobbak sajtóságos változatos építés-modora az utcák képének nagy tarkaságot nyújt.

A különböző városrészekben természetesen az *utczai élet* is eltérő. A squarek rendesen egészen csendesek, némi élénkséget csak az oldalt eldugott istálló-utczákban (mews) találunk, melyekben mindenkor szárítgatás végett kiterített ruhákat s tisztogatás alatt levő kocsikat és lovakat látni. Ama városrészekben, hol a szegényebb néposztály lakik, a kövezetet a kirakatok s ezek közt különösen az élelmiszerek, nagyon igénybe veszik s mivel az utcák rendesen igen szűkek, minden itt átmenő kocsi tolongást okoz. Különösen érdekesek ez utcák szombatn este, mely egész Angliában a mi vasárnap délutánjainkat pótolja. Az üzletekben a gázlángok, a kofáknál a lámpák egész éjjelig égnek, tömérdek nép jár-kei mindenütt, athleták, tánczó arabgyermekek, irhoninak vagy négernek öltözött jelmezesei bohóskodnak mindenfelé s csaknem minden utcán van egy-egy sátor, a látogatottabb helyeken számtalan, hol különféle „világcsudák“-at mutogatnak és a szerényebb helyeken legalább egy-egy egér- vagy madár-tánczoltató, egy physikai kísérletet mutató utczai árus található. A korcsmákban, kivált a dockok felé, temérdek ember nézi e productiókat, az apró színházakban (nagy aránylag kevés van), valamint a francia caféchantantokban, változatos programmal előadások tartatnak és éjjel megkezdődnek a részegeskedők csoportos kihágásai. Nyílt helyeken a boxirozás rendes dolog, nincs szombatéjszaka, még télen sem, midőn az utcákon holt-részezen fekvő alak, többnyire nő, ne lenne. Azonban legérdekesebbek az üzleti utcák nappal. Ily helyeken a több mint 40,000 omnibus s bérkocsi, továbbá mindenféle üzletember külön szállító kocsija valóságos

chaoszá vegyül, melynek láttára a szárazföldi ember szinte megrémül. Az eltiportatások azonban ritkák. A jártabb helyeken az utcza közepén áll a kékruhás s sisakos rendőr s kis pálczikája felemelésével, mely jelvény felmutatását az angolok még verekedés közben is bámulatra méltóan tudják tisztelni, csodálatos rendet csinál. A kocsikon kívül különösen érdekesek az ujságárulók s élő hirdetőik. A hirdetési mania valóban meglepő. Házfalak, új építkezések kerítései, kocsik oldalai, oszlopok, egy szóval minden gondolható üres hely, telve van néha rendkívül nagy betűkkel nyomott s rajzokkal ellátott hirdetésekkel. Hordárok, gyakran chinaiaknak, vagy araboknak öltöztetve, elől-hátul hirdetési táblákkal borítva mozognak felfelé, az utczasarkokon árjegyzéket, néha egész könyveket osztogatnak ingyen s a csizmatisztító egyenruhába bujtatott fiuk s minden más utczán álló embert felhasználnak ujságlapok terjesztésére s hirdetések osztására. Mozgalmasabb időkben a napilapokból naponként 3—5 kiadást is rendeznek s azok tartalmát falragaszokon vagy mozgó póznákon hirdetik. A koldus e helyeken igen ritka s azok sem tolakodók. Gyakoriabbak az apróáruk elárusítói, melyek minden helyen özönnel találhatók, habár ételt, ruhát, gyümölcsöt s minden kigondolható dolgot az angol sajtó házába vitet.

A *szegények* száma Londonban tudvalevőleg igen nagy. Körülbelül százezerre, tehát egy nagy város lakosságára tehető azok száma, kiknek állandó lakóhelyük nincs s kik nyáron éjjelre a parkokban, hidak alatt, új építkezések közt vonják meg magukat. Mások tömegesen egészségtelen s undorító lebujsokban alusznak. A jótékony egyesületek s a város tömérdek szegényt segítéyz, különösen a csavargó gyermekekről gondoskodnak jól s a jótékony egyesületek szervezett működése mintaszerű.

A munkás nép a szórakoztató helyeken kívül is elég sok tanuságot szerezhethet. A Kensington muzeum tárai esténként 10 óráig gázvilágítás mellett ingyen láthatók, több más hely részint ingyen, részint (Thoussand híres viasz-bábjainak gyűjteménye, az új találmányokat bemutató Polytechnic institut stb.) olcsó áron megtekinthető. Mindenütt vannak esténként nyilvános népszerű előadások s más hasznos szórakoztató helyek. A korcsmák látogatását az is gátolja, hogy a záró órán tul nem szabad nyitva lenniök s a legtöbb helyen nincs ülőhely sem.

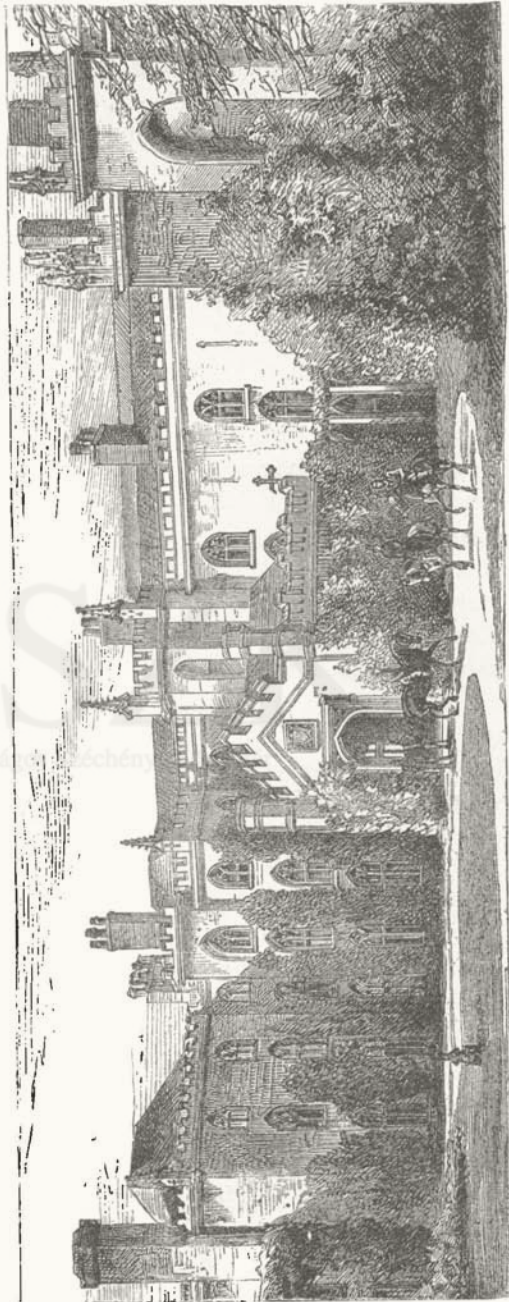
A világváros környékén a már említettekén kívül nevezetes *Woolwich*, a legelső hajógyár s nevezetes katonai fegyvertár, *Greenwich*

világhírű csillagvizsgálótoronnyal, az eppingi erdő kedves mulatóhelyekkel, *Hampton Court* régi királyi kastély, hol a legnagyobb szőlőtőt s labyrinhot sokan bámulják, *Windsor*, a királynő lakhelye, híres templommal, melyben a királyi sirbolt, gyönyörű parkkal s vele szemben van *E'on*, az arisztokratia nagynevű gymnasiuma középkorias szervezettel. Kissé távolabb van *Wight* szigete, mely tengeri fürdőiről (köztök *Osborne*), gyönyörű regényes erdőiről s királyi kastélyáról messze földön ismeretes; nyugat felől Cornwall s Wales szép vidékei s tömérdek várroma, északra a híres egyetemi város Oxford s délre Cambridge, a londoniak nevezetesebb kirándulási helyei. Junius elsején pedig mindenki, sokszor százezren is, gyalog s különböző szállító eszközökön Epsomba sietnek a híres Derby lóversenyre, mely ekkor bármely világhírű vásárnál érdekesebb képet nyújt s az angolok jellemző sajátságait legtisztábban mutatja.

Anglia többi városai közt egész sereg van, melyet kontinentális fogalmak szerint nagyvárosnak kell tartanunk. Mindenikben van egy-egy nevezetesség, rendszeren a gyönyörű székesegyházak (*York*, *Canterbury*, *Newark upon Trent*, *Norwich*, *Salisbury* stb.) vagy muzeumok, legnagyobb részüket azonban a kereskedelem s ipar jellemzi. A kereskedővárosok közt első helyen áll az óriási *Liverpool* (633,000 l.) az amerikai forgalom egyik központja, nagyszerű vasúthálózattal, *Bristol* (231,000 l.) kitűnő kikötővel, mely 6 millió forintba került, *Southampton* szép termékeny vidéken, *Plymouth* s mások. A gyár- városok között legjelentékenyebb *Birmingham* (501,000 l.), a vas- és rézárúk főgyártelepe. A lakosok háromnegyed része munkásból áll, maga a szeggyártás több ezer embert foglalkoztat. E város aczéltollakból évenként mintegy 60 milliót állít elő. Szintén első rangu gyárhely *Manchester* (530,000 l.), hol különösen a pamutipar virágzik; *Leedsben* (402.000 l.) a posztógyártás s lenipar, *Nottinghamban* csipke s harisnya, *Newcastle-on Tyneben* kőszén s hajóépítés, *Coven- tryben* selyemipar, *Gravesendben* hajóépítés, *Worcesterben* a gépgyártás a legelső iparágak. Az ily városok meglehetősen ridegek s egyformák, a tömérdek magas kéményből kiömlő füst az egész láthatárt elborítja s az utcákon csak üzleti étellel foglalkozó nép jár-keel. Hogy a közlekedési eszközök s első sorban a vasutak, távirók s gőzhajók száma rendkívül nagy, magától érthető, jóllehet Angliában kell élnie az embernek, hogy fogalma legyen arról az óriási forgalomról, mely itt uralkodik, midőn a vasuti sineken csaknem minden öt percben egy vonat robot el s a nagyobb gyárakban 5—10 ezer ember is

tolong. A gyárvárosok nagy részében (különösen Manchesterben) tömördek humanistikus intézet s művészeti gyűjtemény a városok szélein szép villák s parkok vannak. Altalában el kell ismerni, hogy az angol pénzfejedelmek jó ízléssel bírnak s a kényelem mellett a tudomány s művészetnek buzgó pártfogói.

A gyári élet ekkora mértékben *Skóthonnak* inkább csak alsó részében folytatódik; hovatovább azonban inkább a kisiparnak s azontul a kopár felföldön baromtenyésztő népnek ad helyet. Maga az ország fővárosa *Edinburgh* (277,000 l.) már nem tulajdonképi gyárváros, sőt valódi büszkeségét abba helyezi, hogy mint „Észak Athénje“ ő a tudományok s művészetek székhelye. Kevés hely van a brit szigeten, melynek természeti szépségét oly általánosan dicsérik, mint Edinburghét. Dombokon épült s központja a meredek várhegy (Castle Hill) melynek alján, a hajdani mocsárok helyén, virágzó kutakkal s emlékszobrokkal telt kert van.

Combermere kastély.

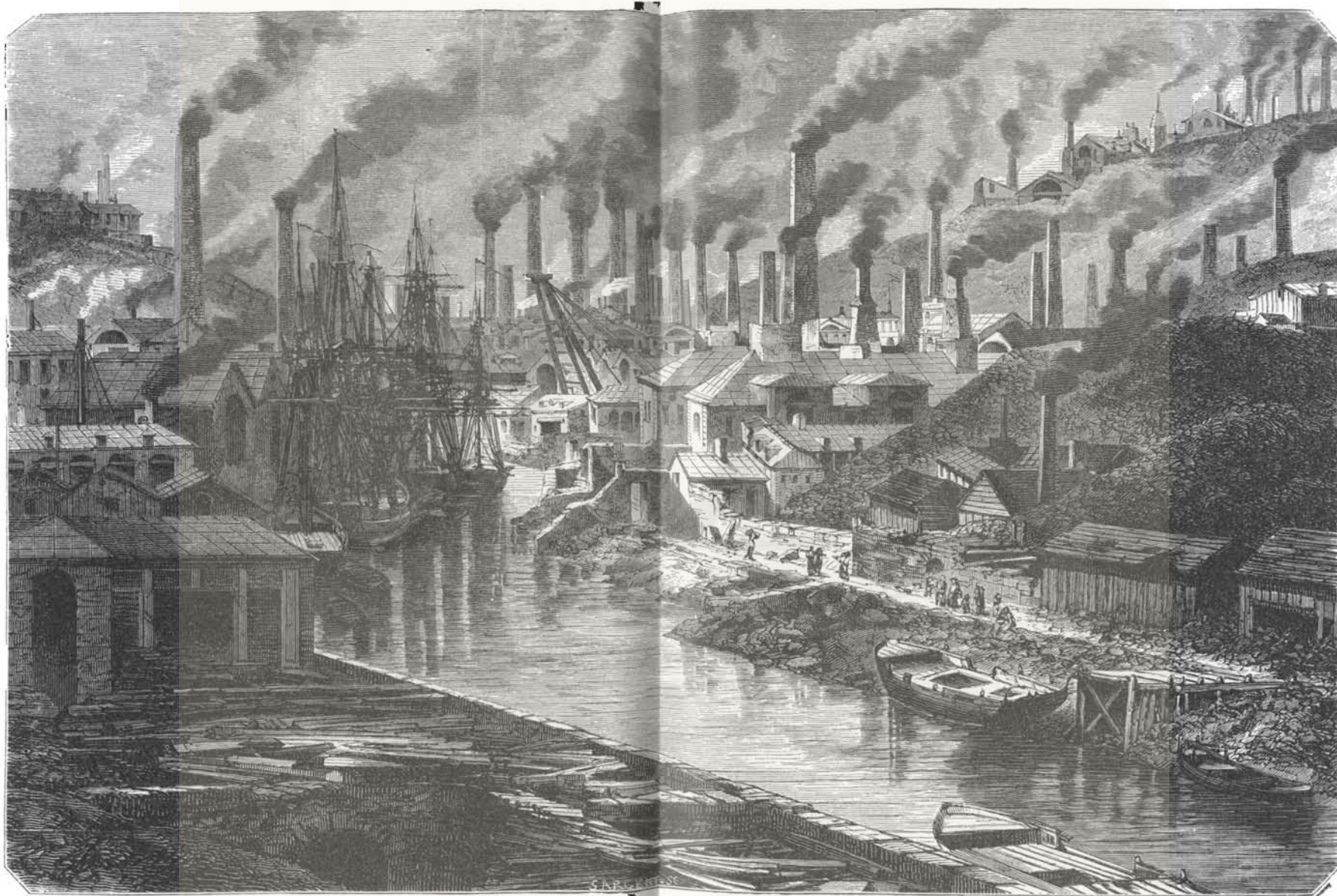
Itt áll Walter Scott óriási emléke is, ülőalak góth baldachin alatt. A szép háztömegből mintegy másfélszáz templom s számos emlékoszlop emelkedik. A város egyik szélén a Calton dombon van a befejezetlen Waterloo emlékoszlop és a domb körül természetszerűleg házcsoportok vonulnak el; alattuk klasszikus stylben épített nagy iskola-épület. A környéken legmagasabb (250 m.) az Arthurs Seat nevű domb. — A régi város két főutcája a főtcza (Highstreet) s a tehénkapu (cowgate) a Castle hill mellett. E két utcában régi, különösen Skótia reformációjára vonatkozó s ezért a skótok által nagy kegyelettel őrzött emlékeken kívül legnevezetesebb a *Holyrood* palota, mely a 16-ik században épült. Kezdetben a skót királyok lakó helye, ma az angol királyok megszállója. Az Arthurseat alján igen szép ut, a Queens Drive visz el, melyet a szép Stuart Mária emlékére így neveztek el. Az óváros szegényebb lakói jobbadán a Cowgate mellékutczában laknak. E lakók legnagyobb részt irlandiak. Házok sötét, utczaik rendetlenek s piszkosak, de azért sajtáságos érdekűek. Dohány és whisky e helyeken nagy szerepet játszanak, habár a mértéketlenséget egész sportszerű szenvedélylyel üző skótok sokat küzdenek ellene s ujabban szép csinos munkásétkezőket építettek. Határozottan szebb azonban az új város, hol a vidéki nemességnek tömérdek palotája s villája van. A Mound nevű széles gáton van a város két gyönyörű épülete: a képtár és a muzeum (Royal institution). A Moundon jutunk a Princes Streetre, mely a Castle Hill alatt visz el s határozottan a legszebb városrész, telve nagy kereskedésekkel s elsőrangú fogadókkal. Igen érdekes látni e helyen a festői nemzeti öltözetben járó skótok tömegét, az utczákon szónokló papokat, az egyenkint avagy csoportosan működő zenészeket. Nagy érdeket keltenek az idegen előtt ebben a városban a különböző skót felekezetek puritán egyszerű, de bensőségteljes isteni tiszteletei, melyek talán egész Európában a leglátogatottabbak, valamint talán itt lehet találni azokat a hívőket, kik egyházuk javára legtöbbet áldoznak.

Edinburgh, mint említettük már, a tudomány és művészet városa. Tudományos intézeteinek száma egész legió, kiemelkednek a Signet könyvtár, az 1582-ben alapított s nagyon látogatott egyetem, ügyvédek könyvtára, Fettes collegium, képtár stb. Folyóiratai s lapjai a londoniak után a legkitünőbbek, irodalmi s művészeti társaskörei igen élénkek. E szellemi áramlat nagy hatással van a skótok műveltségére. E város Hume, Erskin, Macaulay, Napier s más ismert nevű tudósok szülővárosa.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Vivian-gyrtalep Swanseaben.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

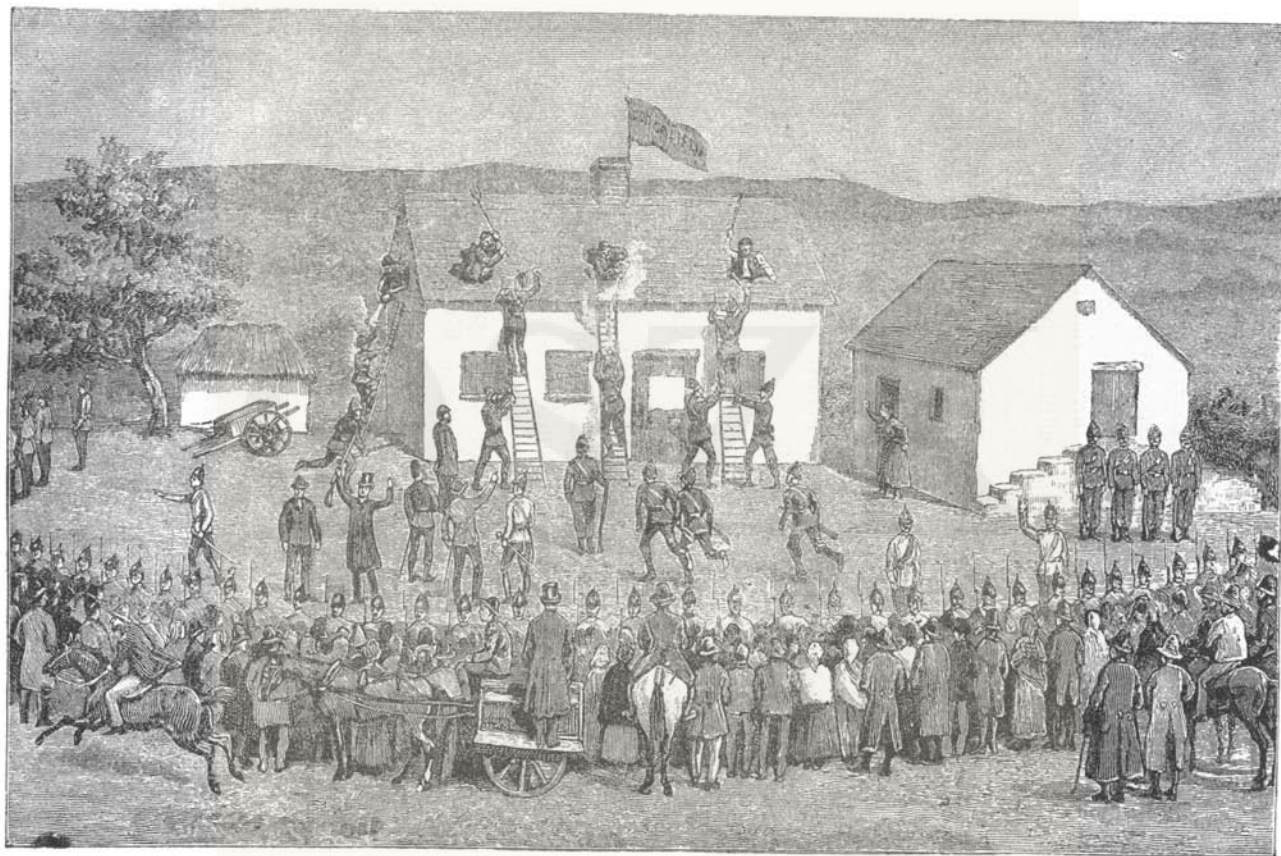
Vannak azonban Skótiában, különösen a déli részeken, valóságos gyárvárosok is. Első ezek közt az ország legnagyobb városa *Glasgow* (705,000 lakos), hol a mintegy 4000 gyárban, több mint másfélszáz ezer munkás nyer foglalkozást, úgy a vas, mint a szövőipar terén. Hatalmas székesegyháza, a gyönyörű *Aryllstreet*, kitűnő egyeteme s nagy kikötői szintén érdemesek az említésre. A város felett messze kiemelkedik a *Tennant* vegygyár óriási kéménye, melynek magassága (468 láb) a leghiresebb tornyokéval vetekedik. *Glasgow*-ban építették 1812-ben az első gőzhajót. A századunkban mesés gyorsan emelkedett város különben az utóbbi években kissé hanyatlani látszik s különösen halandósága nagy. Jelentékeny helyek még *Aberdeen* kiváló szövött iparával, *Greenock* hajógyarával, *Dundee* a juteipar székhelye s még egy pár más szintén népes és élénk ipart űző város.

Az északi vidék Skótiában már nagyon elárvultnak látszik. A szegény gaelekkel kevés ember törődik, habár az angolok és skótok szomszédságában laknak. Skótia két harmadrésze maig is miveletlen s egy □ kilométerre e helyen alig 38 ember esik. E lakosok nagy része halász és pásztor. A pásztorok nem fizetést, hanem bérbe egy kis földet kapnak. Az e földön épített kunyhóik szétszórva fekszenek (valóságos falu kevés van), nagyobb részük durva kődarabokból összetákolt és vakolat nélkül való; a nyílásokat mohokkal vagy legfelebb agyaggal tömik be, a tetőre, mint a vadak kunyhóikra, fatuskókat raknak, melyeken nyáron egész kis mohaerdő nő. Olykor nagy köveket tesznek a tetőre, hogy a vihar el ne hordja őket. Az ajtókat gyakran fűzfából fonják s a tűzhelyet, melyről a füst szabadon terjedhet mindenfelé, egypár kődarab képviseli. Ha a kunyhó omladozik, szomszédságában másikat építenek s az előbbit teljesen pusztulásnak engedik, úgy hogy szerteszéjjel kunyhóromok láthatók. A partvidékeken kissé kedvezőbb a helyzet, jó heringjáraskor hegyen-völgyön lakadalom van. Míveltségük is kezdetleges a gaeleknek. Itt-ott találunk ugyan egy pár könyvet, legalább bibliát, de azért nagy a tudatlanság. 30 év előtt e vidéken templomot s iskolát alig lehetett látni s ez még ma se tartozik a rendes dolgok közé. A nép ennélfogva rendkívül babonás. Általánosan hisznek a tündérekben, a meghaltak lelkének megjelenésében s a páralakban (darasuil), valamint más varázslatokban.

Mig azonban e nép bizonyos tekintetben szabad s egy kis részegeskedéstől eltekintve, határozottan erkölcsös s értelmes faj, az *irhoniak* világszerte ismert nyomorát az angolok elnyomása s az e miatt

kifejlődött sötét gyűlölet az idegenek iránt s más hibáik még súlyosabbá teszik. Kevés nép van e világon, melynek szenvedése a művelt közönség részvétét annyira felkeltette volna, mint az irhoni. Bajaikat ismeri mindenki, szenvedéseiket példaszerűleg idézik s gyakran tulozzák is. Hogy a baj kétségtelenül nagy, az bizonyos. E században a szép sziget lakossága közel 3 millióval fogyott, nem kevesebb mint 4 millió lakos vándorolt ki hazájából szerencsésebb otthont keresni, a falukon házi marhájával együtt istállóhoz hasonló putriban él a földmives, a városokban szemétdombokon hulladékokat keresgető koldusokat, éhségtől elaszott arczu tömeget látni, kik némán nyujtják kéro kezeiket az idegen elé s ha rossz a termés, vagy a főélelmi forrást képező burgonyát valami betegség lepi meg, egyszerre százanként hullanak el éhhalálban. Ritka eset, hogy vasárnap csak kenyeret is ehetnek, ruházatuk nagy része rongy s gyermekeiket meztelenül jártatják. A nyomor idézi elő a részegeskedést, meg a sok perlekedést s olykor véres verekedéseket s ebből következik, hogy a börtönök Irhonban mindenütt telve vannak s a közbiztonságot olykor csak a katonák egész serege képes helyreállítani. De tuzásnak kell tartanunk e rajzot, ha azt általánosságban vesszük. A koldus-csoport csak rossz termés esetén sokasodik meg, rendes körülmények között az irhoni bár szegény, de nem nyomorult s egyes kerületekben a szorgalmas munkásoknál bizonyos jólét is fellelhető.

Ismeretes dolog, hogy e nyomort az angol- és irfaj ma már csaknem kiolthatatlan ellenszenvén s egyes közigazgatási hibákon kívül az *agrarius* viszonyokból lehet megmagyarázni. Irlandban ugyanis szabad paraszt nép alig van, a földbirtok nagyobb része angol aristokraták kezében van, kik az összeesküvésekre s esetleg orgyilkosságra (féniek) gyakran hajlandó irek között élni nem akarván, azt vállalkozó bérlőknek adják ki, ezek pedig bizonyára nem nagy gondot fordítanak a gazdasági befektetésekre, sem arra, hogy a földművelő s földbirtokos osztály közt rendszeren fennálló ellenszenv enyhüljön. Maguk a bérlők is rendszeren csak kis birtokok felett rendelkeznek s abból kell meggazdagodniok. Skótiában a farmok átlagos nagysága 74 hold, Angliában 111 hold, Irlandban csak 34. Angliában sok bérllet van 1000 holdas, de nagyobb is. Irhonban nem ritka a 10—15 holdas, sőt egyes bérlőknek csak 1—3 hold jut s a szegény bérlők e miatt örökös harcban élnek földesuraikkal s ez a harc, különösen a végrehajtásoknál, gyakran nyílt lázongássá alakul át. De a bérlők mellett még a napszámos osztálynak is meg kell élnie. Mindebből természetesen

Végrehajtás Irlandban.

lassankint nyomor keletkezik. Az örökös zavarok s a közbiztonság hiánya lehetőleg meggátolja a gyárak alakulását s a tőkepenzesek letelepedését. Mivel pedig Anglia közvetlen szomszédságában a kispárnak virágoznia lehetetlen, a nép egyedül a földművelésre van szorítva. Még csak a baromtenyésztés virágozhatnék; de az irhoni ezt elhanyagolja, bár földje inkább erre volna alkalmas, mint a földművelésre. A főtermény, mint mondtuk, a burgonya. Mivel a nagy városok s élénk piacok ritkák s a szántóföldek el vannak darabolva, e terményt sem értékesíthetik s egyszer nagy bőségben, másszor meg szükségben élnek. Hozzájárul még, hogy igen korán nősülnek, 17—18 éves ifjak is s rendszeren sok gyermekeik vannak s így a bérleti birtok még jobban megoszlik. — Az angol kormány e türehtetlen agrarius viszonyokon ujabban, különösen az 1841-ki éhínség óta, sokat segített, de a bajhoz képest mégis keveset. Az apró birtokrészeket részben egyesítették, a gabona s len termelését előmozdították s különösen a baromtenyésztést gyámolítják. De a gazdasági bajok még nagyok s jelenleg, midőn az irhoniak között az autonom politikusok (homerulerek) érdekében is oly élénk harcok folynak, ezek még nagyobbaknak látszanak, mint a milyenek.

Irhon egyes városairól s vidékeiről igen keveset mondhatunk. Az egyetlen hely jó formán, melyet Európában általában ismernek, a főváros *Dublin* (irnyelven *Balanacleigh* vagy *Balacly* 362,000 l.) Van egyeteme, több tudományos intézete; de ipara s kereskedelme nem oly nagy, mint a hasonrangu angol városokban s a sok kaszárnya s idegen lakos majdnem egészen kivetkőztette ir jellegéből. A kereskedő helyek közt még *Dundalk*, *Londonderry*, *Cork*, *Limerick* s különösen *Belfast*, (256,000 l.) az ország második városa nevezetesek. Nyugati partján egy pár szigetnek van élénk forgalma, ezek az amerikai hajók átmeneti állomásai.

A nagy brit birodalomnak a három ország tudvalevőleg igen kis részét teszi. Nagyságra nézve az oroszok, népességre talán a khinaiak birodalma mulja felül ezt a nagy birodalmat; de szellemi erő s hatalom tekintetében páratlanul áll az egész világon. 1897-ben, noha Délafrikában levő országai nincsenek is ideszámítva, a *birodalom területe* az anyaországon kívül 27.903.909 □ kilométer s lakosainak száma 319.360.000 volt. Európában az anyaországon kívül ide tartoznak a Franciaország mellett lévő normann szigetek és az északi tengerben lévő számos szigetcsoport, továbbá a földközi tenger kis, de jelentős

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

helyei: Gibraltar, Malta és Cyprus. Az atlanti tenger másik oldalán e birodalomhoz tartozik a nagy Kanada s Középamerika jelentékeny része, ezeken kívül egész Déláfrika az angoloké, nemkülönben e világrész nyugati partvidékének nagy része. Vegyük még ehhez, hogy Ausztrália egészen angol birtok s a szigetek közül is sok, köztük a nagy és népes Newzeeland az angoloké. Ám a legnagyobb birtokai Ázsiában vannak, hol a nagy déli szigeteken kívül magában Indiában mintegy 5 millió □ kilométer területű s közel 300 millió lakosságú birodalma van, úgy hogy az angol uralkodók legujabban „India császára“ nevet is felvették. S még többet jelentenek ezek az adatok, ha tudjuk, hogy angol telepek ezenkívül a föld minden részeiben fordulnak elő és nincs ország, mely e hatalmas iparüző államnak ne lenne tényleg adófizetője; ekként az angol bank pénze s angol tőkepenzesek részvényei minden valamire való vállalatban szerepelnek. Hatalma s különösen gyarmatosító ereje magyarázza, hogy az angol nyelv, melyet ma közel 180 millió ember vagy anyanyelvének vagy rendes társalgási nyelvének vall, a legelterjedtebb világnyelvvé lett.

Az *államalkotmány* nagyjából s főbb vonásaiban ismeretes. Montesquieu óta ez az alkotmány a diplomaták s történetírók ideálja s sok tekintetben a legtöbb új államszervezet tényleges mintaképe. Az alkotmányos király jogait ez az alkotmány tényleg kiváltságokká s formalitásokká korlátozta. Londonban van a kormány és parlament székhelye. Ez utóbbi két házból áll. A felsőház tagjai a királyi hercegek, az uralkodó egyház érsekei és püspökei s a főurak (lordok), kikhez tartoznak a bárók, viscount-, earl-, marquisok és hercegek, (duce). Az alsóházban vannak a grófságok (shirek), kiváltságolt városok s egyetemek választott képviselői, jelenleg 670-en, melyből 495 esik Angliára és Walesre, 62 Skótiára és 103 Irhonra. Az egyes tagok napidíjt nem kapnak; de mindenik egyenlőjogu és sérthetetlen. A miniszterek felelősek s ennél fogva a törvény végrehajtására a parlamentnek is van hatása.

Különösen hatalmas jog a költségvetési előirányzat, melynek segítségével az alsóház lehetetlenné teheti a tovább kormányzást minden oly kormányra nézve, a mely iránt a ház többsége bizalommal nem viseltetik. Ha általában fontos kérdésekben a ház leszavazza a miniszteriumot, a korona erkölcsileg kötelezve van arra, hogy minisztereit elbocsássa s helyükbe oly minisztereket nevezzen ki, kik az alsóház többségének bizalmát bírják. A minisztereket törvényszegésért, vagy a közügy megkárosításáért, az alsóház jogositva van

vád alá helyezni; a lordok háza pedig a vád alá helyezett miniszterek fölött mint egyedüli s legfőbb bíróság ítél.

Az önkormányzat — selfgovernment — a parlamenti kormány jogkörének határain túl nemcsak arra terjed ki, hogy a helyhatóságok saját ügyeiket a törvény keretén belül saját közegeik által, saját budgetjoguk alapján intézzék, hanem egyszersmind arra is, hogy éltek hosszára kinevezett békebírák, mint ingyenes közegek által az állami közigazgatást is részint közvetlenül eszközöljék, részint közvetítsék.

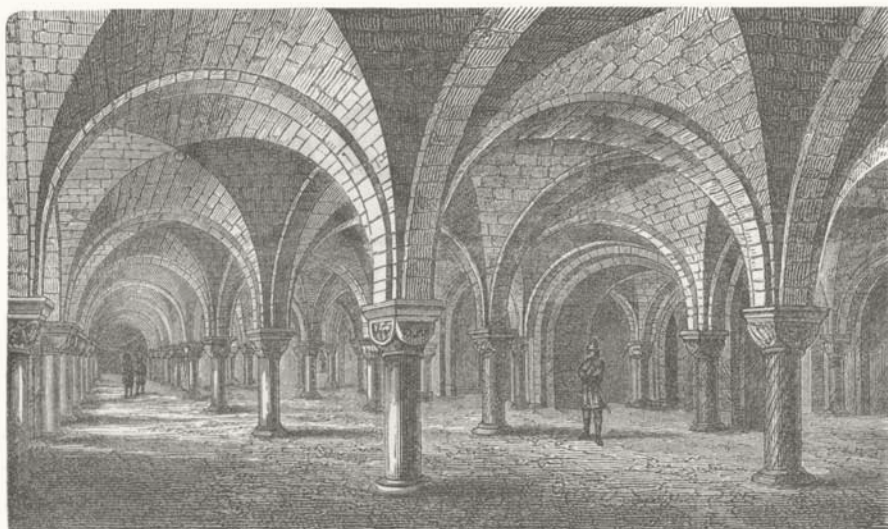
Az állampolgárok alapjogai — egyéni szabadság, személyszabadság, gyülekezési, egyesülési, társulási jog, kérvényezési jog, vallásszabadság, sajtószabadság, a lakóház sérthetetlenségének joga s a levéltitok biztosítása — egy európai monarchiában sem birtak még eddig oly fényes sikerrel érvényre emelkedni, mint Angliában; de másrészt az is kétségtelen, hogy a politikai érzék, a törvények s a törvényes intézmények tisztelete sehol sem szilárdultak meg annyira, mint e szigetország lakóiban.

A néposztályok egyes rétegei a szabad Angliában feltűnő élesen vannak egymástól elkülönítve s különösen az arisztokratia saját hazájában döllyfös, noha tudvalevőleg az arisztokratia egy része, mivel az elsőszülöttségi jog uralkodó, e néppel össze is vegyül. A legnagyobb szabadság mellett is hiányzik a testvériség. Nagy válaszfal van továbbá azok közt, kik a szellemi munkával (gentleman) vagy kész tőkéből élnek s az üzletemberek között, habár ezek vagyonosak is. A tiszta kék vér ez utóbbiakat mindég lenézi. Az alsóbb rendű nemesség (gentry) s a nép (commonalty) alkotja a főrangakkal szemben a második osztályt.

Skótiának s egyes szigeteknek, valamint a gyarmatok nagy részének külön kormányzati rendszere van. Az ország ősrégi időktől óta a mi megyénkhez hasonló grófságokra (shires) van osztva, melyből jelenleg Angliában 50, Walesben 12, Skótiában 33, Irhonban 32 van. London város, melynek határa több megyére terjed, külön hatóság, az évenként választott lordmayor kormányzata alatt áll.

Anglia *hadereje* a szükséghez képest változó s a katonákat toborzás útján szerzik, de kényszerrel csak ritkán használnak. A tiszti állományok rendszeresen vétel útján töltenek be. Rendes viszonyok között az anyaországban az egész hadsereg csak 163,560 emberből áll s mintegy 150,000 főre a honvédség, vagy polgári katonaság s katonai rendőrség. A fegyelem s a gyakorlatok e hadseregben kitűnőek: de

a mai viszonyok között már nem felelnek meg a hadászat követelményeinek, különösen a fegyvererőre oly nagy súlyt fektető európai nagyhatalmakkal szemben. A krimiai hadjárat s ujabban az afghan s délafrikai vereségek több ízben napi kérdéssé tették a hadsereg reformatióját, ám egyelőre eredménytelenül. Sokkal tökéletesebb szervezetű a *tengeri haderő*, mely összesen 890 hadihajóból, 100 ezer emberből, 3000 ágyuból s 7000 főnyi parti őrségből áll, mely szükség esetén nagyobbítható. A hadsereg ez aránylag csekély száma részben onnan ered, hogy az angolok bizalmatlansággal viseltetnek a militia iránt, ennek következtében az anyaországban 10 ezer idegen katonánál több soha sem tartható s a Citybe katonaságnak a lordmayor különös engedelmé nélkül bevonulnia nem szabad.

Királyi sirbolt a canterbury-i székesegyházban.

Place Royale Brüsszelben.

ÖTÖDIK FEJEZET.

BELGIUM ÉS NÉMETALFÖLD.

Belgique illustrée. Bruxelles, 1878-82. — *Rodenberg*: Belgium und die Belgier. Berlin, 1881. — *Leroy*: Geogr. generale de la Belgique. Namur, 1889. — *Penck*: Die Niederlanden. Bécs, 1889. — *Havard*: In the heart of Holland. London, 1880. — *Wood*: Through Holland. London, 1877.

EURÓPA kontinensének észak-nyugoti sarka, melyen most Belgium, Németalföld és a kis Luxemburg foglalnak helyet, a történelem különböző korszakaiban nagy politikai átalakulások színhelye volt. Németek, francziák, időnkint spanyolok és osztrákok uralkodtak e földön, de azért egész a jelen század második negyedéig, csaknem állandóan közös uralom alatt voltak, bár a vallás, nyelv és a foglalkozás tekintetében nagy különbség volt az északi és déli tartományok között. 1830-ban történt meg az elválás s ma a két nagyobb ország csaknem minden tekintetben ellentéte a másiknak. Belgium iparos, Hollandia tengerész és kereskedő állam, az előbbi róm. katolikus, az utóbbi túlnyomólag protestáns; az előbbi főképp dombvidék, az utóbbi egészen síkság.

Belgium dombvidéke a tengerparttól befelé folyton magasabbra emelkedik, a legnagyobb magasságot a francia és német határ között

éri el, de legmagasabb csúcsa itt sem haladja meg a 700 m.-t. Az ország csekély kiterjedésénél fogva sem a földrajzi szélesség, sem az éghajlati viszonyok nem okoznak érezhető különbségeket; legjellemzőbb része a Felső-Belgiumban elterjedő nagy Ardenne fensík, egy régi hegységnek lekoptatott maradványa, melynek nagy részén silány erdők, sovány legelők, száraz fenyérek és mocsaras lápok váltakoznak. Partvidékein homokbuczkák terülnek el, de az ország nagyobb része igen termékeny s jól művelt, oly annyira, hogy sok része olyan, mint a kert, a telkek nagyobbára szabályos alakúak, élő sövénynyel és magas fasorokkal szegélyezvék, minden birtokon van egy-egy szerény, de csinos és tiszta lakóház, gazdasági épületekkel. A szorgalmas nép igen sok helyen még a lápokot és mocsarakat is dúsán termő szántóföldekké változtatta át.

Sem a hegyek, sem a folyók nem feltűnők. Legnagyobb vizei, a Schelde és Maas, Franciaországból jönnek ide át s kevésbé hajózhatók, de a mesterséges csatornákkal együtt elágazásaik felette bonyolódott hálózatot alkotnak. A tengerpart is meglehetősen sivár; egyetlen jó torkolata a Schelde deltájánál már holland területen van.

Ennek az országnak legnagyobb büszkesége rendkívüli ásványgazdagsága, mely a népnek híres iparüző hajlamát már a középkorban rendkívül nagyra fejlesztette. 1896-ban 223 köszénbányában 119,246 munkás 21,252 tonna köszén termelt 202 millió korona értékben s hasonlóképen nagy volt a vastermelés is. A szövőipar régóta virágzik, a XVI-ik században ők voltak még az angolok mesterei is s amellet maig híres csipkekészítése, ujabban a fegyver- és üveggyártása is.

Az ásványgazdagságnak és ipari hajlamának köszönheti Belgium ritka, gyors felvirágzását. A kis országnak 29.460 km² területén még 4 millió lakosa sem volt hatvan évvel ezelőtt, midőn önállóságát s alkotmányát Európa nagyhatalmai biztosították s ma is fennállásának jelentékeny garantiáját abban látja, hogy a nagyhatalmak között foglalván helyet, azok féltékenysége miatt vesélytől nem tarthat. Lakosainak száma 6 és fél milliónál több, a művelt föld 750.000 holddal gyarapodott s értéke 63 százalékkal nőtt. A szén- s vasbányák évi termelése 4 millió tonnáról 22 millióra emelkedett; a gőzhajók száma 2250-ről 13.235-re s vasutainak száma 20 kilométerről több mint 5000 km-re, úgy hogy itt van a legsűrűbb vasuti hálózat a földgömbön. S e számoknál még világosabb képet nyújthatnak a vagyonosságról s közművelődésről szóló adatok, melyek e kis országnak

helyzetét külsőleg valóban irigylendő fényben tüntetik fel. Népeisége is a legnagyobb (több mint 200 lakos egy □ kilométeren) egész Európában s ez a szám folytonosan gyarapodik.

Belgium monarchiai alapon valóságos köztársaság. Az alkotmányos királynak nagy a tekintélye, azonban jogai nem sokkal többek, mint az Egyesült-Államok elnökének s az állampolgárok jogai a közéletben teljes mértékben érvényre jutottak. Az országgyűlés itt is két kamarából áll. Mindkettő tagjait általános szavazat útján választják, úgy hogy a választók száma már meghaladja a 2 milliót, mert az intelligens és vagyonos egyénnek több szavazata is van. Átlag 40.000 lakosra egy-egy képviselő jut, mindenik 4000 frank tiszteletdíjat és ingyen vasuti jegyet kap. A tartományok és ezek keretén belül a városok és községek helyhatósági önkormányzatot gyakorolnak. A képviselőház által vád alá helyezett felelős miniszterek felett a semmitőszék ítél. A hadsereg mintegy százezer főből áll, azonban nagyobb része családja körében él. Külső birtokai nincsenek, de a Kongo állam, melyet a belga király kezdeményezésére alakult „nemzetközi Afrika-társaság“ gyarmatosított, Belgiummal összekötetésben áll.

Van ezenkívül az ország szélén egy sajtáságos kis terület, melyről Európa felosztásakor egészen elfeledkeztek s mely most részben Belgium hatósága alatt áll. E Moresnet nevű, 2800 lakost számláló és horganybányái folytán jelentékeny hely az első francia köztársasághoz s később a császársághoz tartozott, s Ourthe departement egyik része volt (Aubel canton). Midőn a bécsi congressuson Aubel canton fölosztásáról szó volt, Moresnet területéről megfeledkeztek, s csak midőn a bizottság a határokat meg akarta állapítani, jöttek rá, hogy e darab földet sem Poroszországnak, sem a mai Belgiumnak nem ítélték oda. Moresnetet mindkét állam a magáénak tekintette, s birtokáról már csak horganybányái miatt sem akart lemondani. 1815. június 25-én végre a két állam megegyezett Moresnetre nézve, de oly értelemben, hogy azt egyik sem occupálhatja s ez a megállapodás még most is érvényben van. Moresnet e szerint neutralis terület. Lakosai közt 400 a régi telepítvényesektől származik s azok hadmentesek. 1854-ig Moresnet többi férfait hasonlóképpen nem kötelezték katonai szolgálatra, s erre csak a mondott évben szoritotta őket Belgium, majd 1874-ben Poroszország is. A jó moresnetiek mindezek daczára irigylésre méltó körülmények közt élnek. Adót pl. olyant fizetnek, minőt fizettek 1814-ben, t. i. évenként az egész területért 1392 francot. Ez összegből felerész Belgiumot, fele Poroszországot illeti. A belga és a porosz

czikkek Moresnetben vámmentesek. Az igazságszolgáltatást a légi törvényszék gyakorolja. A belga és a porosz biztosok 2 évi időtartamra közösen Moresnet számára polgármestert neveznek ki. A kis területen öt iskola van s az erkölcsi viszonyok kitűnőek. Meddig fog azonban ez a paradicsomi állapot tartani? A jó moresnetiek bizonyára azt kívánják, hogy minél tovább — s úgy is marad, a meddig csak a diplomaták bele nem avatkoznak a dologba s míg Belgium s Poroszország „végleg“ meg nem állapodnak a neutralis terület hovatartozására nézve.

Az antwerpeni tőzsde.

Belgium lakosságát több más apróbb vegyes népcsoporton kívül két nagy néptömeg alkotja: a vallon és flamand, vagy más néven a francia s a hollandi. Nevezetes, hogy a közel 3 millióra tehető vallonok, kik a batávok s frizek utódai, többségük ellenére Belgium fennállása óta háttérbe szorultak, habár irodalmuk nagyobb s jelentékenyebb is. Ugyanis az uralkodó nyelv ez országban a francia s a törvényhozó testületben is ezt a nyelvet használják, nem a románokéhoz hasonló vallon tájszólást, hanem az irodalmi francia nyelvet, mely tulajdonképp csak a művelt osztály anyanyelve. Ez az anomalia 50 évvel

ezelőtt, midőn a flamandok műveltsége még meglehetősen háttérben volt, nem tűnt fel a lakosoknak és a flamandok az utóbbi időkig hű belga alattvalók voltak. Azonban újabban mindinkább élesebbé vált az ellentét a különböző nyelv s eltérő szokásokkal bíró nemzetiségek közt s csak az általános polgári szabadság az oka, hogy ez az ellentét még kitörésre nem jutott s nem is jut egyhamar, annyival kevésbé, mert a flamandokkal rokon hollandi nép ezt a mozgalmat éppenséggel nem gyámolítja. A két nemzetiség földrajzi határa körülbelül a fővárosban Brüsszelben esik össze s itt a felső város határozottan francia, míg az alsó flamand (vläm). A valódi flamand tartományokban, Flandriában és Brabantban, szintén sok a francia nyelven beszélő ember, különösen a műveltek közt; de e szám folytonosan apad, mióta a flamandok fájérzete oly jelentékenyen emelkedett s ujolag fejlődő irodalmuk annyira közeledik a hollandihoz.

Az alkotmányon s polgári viszonyokon kívül közös kapocs még ez országban a *vallás*. Kevés állam van, hol a vallásfelekezet annyira egységes volna. Itt mindenki római katolikus s a flamandok elszakadása a protestáns hollandiaktól részben a vallásos nézetnek tulajdonítható. A kis országban egy érsek, öt püspök s 3645 kolostor van közel 30,000 lakóval. A klerus hatalma oly nagy, hogy még nem is régen, kizárólag egyházi emberekből álló miniszterium volt. A közös kapocs azonban, melyet e vallásfelekezet alkotott, az újabb időben veszedelmesen megtágult nem dogmaticai, hanem egyházpolitikai kérdések miatt. Belgiumban már több éve élénk kulturharc van, sokkal szenvedélyesebb s általánosabb, mint Európa bármely más országában. A harc kezdete a közös iskolák felállítása volt s folytatása az állam és egyház valódi szétválása. Rómából excommunicatiót küldtek a lázongó „liberalis“-ok ellen, a papok megzavarva a családok békéjét, benső forrongásokat s valódi harcokat idéztek elő; ám de a liberalismus is évről-évre gyarapodott s sokáig mint hatalmas tábor állott az ultramontánokkal szemben. Minden községben külön állami s külön katolikus iskola, külön fogadók, boltok vannak s különösen legelkeseredettebb a harc az irodalom és a magasabb oktatás terén. Ez a szenvedélyes harc különösen nagy hasznára volt a népoktatásnak, melyet mindkét fél igyekezett magának lefoglalni s vetélkedésök eredménye az lett, hogy jelenleg alig van felnőtt ember Belgiumban, ki írni s olvasni nem tud.

Azonban ez a szenvedélyes harc, melyet különben újabban a nagy tömegben levő gyárimunkások szocialistikus mozgalma háttérbe

szorít, magát a nép vallását nem támadta meg. A vallásos érzelem a belga népnek, bármely nemzetiséghez tartozzék is, állandó jellem-

A tanácsház Brüsszelben.

vonása. Itt még a csodákban és gondviselésben egész naiv ártatlansággal hisznek, a népeletben a költészet, kedély s kegyelet minden

irányban nyilvánul. Ez alapigazság nyilatkozik ama nagy áldozatokban is, melyeket a művészet s történeti emlékek fentartására tettek. Az ősrégi templomok, városházák s általában a művészeti becsü épületek, mind jó karban vannak fenntartva. A kegyeletnek másik nyilvánulása a sok nyilvános szobor, melyekkel a nagyobb városokban, sőt kisebb helyeken is az ősök emlékeit s érdemeit meg örökítették. E mellett azonban a belga kiválóan társaságkedvelő. Szeret a házon kívül s nagyobb társaságban mulatni, de lakása sem oly elzárt és rideg, mint a hollandiaié, hanem rendszeren vendégekkel van tele. A kertekben és a nyilvános helyeken igen élénken s vidáman társalkodnak s különösen a flamand nőket bőbeszédűségükről messze földön ismerik.

Belgium első sorban iparos ország. Gyárjai a legjelesebbek közé tartoznak Európában s a kézműgyártásban a belgák a legelsők. Vászonkészítés, vasneműek tekintetében talán legelső az egész világon. De e mellett földművelése is rendkívül virágzó, úgy hogy Belgiumot a veteményes kertek országának nevezik s a föld nagyobb részét ásóval és kapával művelik. Kereskedelme még rohamosabban emelkedik, mint Nagybritanniáé, 40 év alatt 12-szer nagyobbá lett. Külkereskedelmi forgalma évenként 5 milliárd korona.

Alig érünk az ország határára, már észreveszszük a nagy különbséget, mely ez ország s a szomszéd német s hollandi vidékek között van. A talaj alakzata gazdagabb, a tájkép változatosabb, a vasut alagutak sorozatán megy keresztül. Itt és ott két gőzgép viszi fel a vonatot a magas dombokra; máshelyütt mintegy magától csuszik le. Széles völgyek nyílnak hatalmas víztükrökkel, melyeken ezer s ezer hajóárbocz mozog, míg a partokat tündöklő háztömegek borítják, köztük egy-egy magasra emelkedő torony és a gyárak. Némely helyeken gyárak és malmok zakatolása tölti be az egész vidéket s a légkör füsttel telített, úgy hogy az utazó Birmingham s Manchester környékére emlékezik. Azonban közvetlen mellettük egyetlen kis dombtól elválasztva, gyönyörű zöld rét terül el kedves csalitokkal, melyekből az őz megjelenését várjuk; bokrokkal koszoruzott tavak, melyek tükrében csinos jegenyefa sorok s tündöklő nyári lakok tükröződnek, mindezek a rend s kényelem mintaképei. Vervierstől Lüttichig mértföldenkint úgy utazunk, mintha folyvást egy városban lennénk, mely váltakozva, majd gyárváros, majd nyári lakok telepe. Némely város oly csendes, mintha lakosai kihaltak volna, másoknak külső alakja a középkorra emlékeztet, a hol minden egyes tér történeti jelentőségű.

Jelentékeny városokban kevés ország oly gazdag, mint Belgium. Kis területén, melyet közigazgatásilag 9 tartományra osztanak fel, 2607 község van és ezek között annyi a népes vagy egy-más tekintetben jelentékeny hely, mint a nála tetemesen nagyobb Olaszországban. De az apróbb községek is, melyeket csaknem kivétel nélkül vasuti vonalak kötnek egymással össze, folytonosan emelkedtek s nem egy, az utóbbi pár évtizedek alatt nagyvárossá lett.

Brüsszel város főtere.

A főváros tudvalevőleg *Brüsszel* (Bruxelles), mely a vele összenőtt 8 községgel már 560,000 lakost számlál. A város két egymástól világosan megkülönböztethető részből áll, melyek közül a déli rész jelentékenyen magasabban fekszik. A két várost lépcsők s vasut kötik össze. Egy helyen a domb meredek s a kő támpontról, mely egy kis tér szélén vonul el, az alsó régibb flamand városrészre s annak nevezetesebb épületeire igen szép kilátás nyílik. A felső téren óriási, a

Vendome oszlophoz hasonló oszlop áll s maga a felső város nagyon hasonlít Párizshoz s ezért „kis Párizsnak“ is szokták nevezni. Szokásai is megegyeznek a francia fővároséval. A boltok nagyrészen földig nyuló tükrö-ablakok vannak, melyekben tömérdek gázláng ég. Vannak üveggel fedett utcái is. Az élénkebb utcákon előkelő nép s blousokba öltözött munkások, a nap minden órájában tömegesen láthatók. Több színházban minden este 11 óráig játszanak. A kávéházak gyakran több emeletesek, erkélyekkel az utcára. Mulató helyek nagy bőségben fordulnak elő s a boulevardokon az utcai élet csaknem oly élénk s változatos, mint a francia fővárosban. Nevezetes épületei a pompás goth modoru városház, nagy tornyával, a hatalmas régi Gudula templom, a börze s számos palota. Különösen gazdag e tekintetben a felső város, hol a királyi s hercegi paloták egész sora s mellettök csinos park van. A tereknek mind aristokratikus nevek van: Place royale, Place des palais, Place du Trône. A Place royalának csinos festői háttére van s közepén emelkedik Bouillon Gottfried szobra, állítólag azon helyen, a honnan a hős a keresztes hadjáratra indult s hol „Dieu le veult!“ híres jelszavát mondta. Brüsszel közelében, igen csinos park közepén fekszik *Laeken* királyi kéjpalota. A városnak magának is igen szép ligete van délfelé, a Bois de Soigne, mely mértföldekre terjed s egyes részein egészen őserdőszerű jelleget ölt fel.

Az ország második nagy városa *Antwerpen* (275,000 lakos) több tekintetben eltérő sajátosága. Nem oly tiszta s élénk, mint a hollandi nagykereskedő városok s a közelfekvő Rotterdamhoz képest is szegényesnek látszik, mind a mellett Brüsszelből jöve majdnem hollandi városnak tekinthetjük. Antwerpenben jóformán csak egy pár élelmszerkereskedőnek van párisias kirakata, a üvegutcák ritkák s néptelesnek, a házak ablakait függönyökkel s táblákkal zárják el. Kávéházak s mulatóhelyek itt is nagy számmal vannak; de nem oly fényesek s látogatottak, mint a brüsszeliek. Az emberek sokkal komolyabbak s munkásabbak. Legélénkebb városrész a kikötő, hol minden ház egyegy matrőzkorcsma s az utcákon kurtaszáru agyagpipákból pőfékelő munkástömeg ögyeleg, a magas s tarkacsucu házak előtt koldusok százai ülnek. A város egyik érdekes pontja a börze, hol az évenként mintegy két millió tonnatartalommal ide jövő hajók gazdái is megfordulnak. Legszebb épülete kétségkívül a híres székesegyház óriási, magasba nyúló tornyával; de más paloták is nagy számmal találhatók.

Mindkét nagyváros különben fényüzéséről híres. Közöséges polgárok lakásai is drága szőnyegekkel és olajfestményekkel vannak

Az antwerpeni főegyház.

tele; itt-ott külön könyvtárak is vannak. A butorok nagyrésze drága s tartós fából készült s nemcsak alakjuk antik, de rendesen igen régiak is, minőket más országokban csak a muzeumokban találhatunk. Kisebb helyeken a régies butorzat s berendezés még gyakoribb. Hasonlóan sok a régi ház. Egyes utcák széles faragványokkal diszitett homlokzatokkal, tornyokkal s czikk-czakkos tetőkkel nagyrészt a 16-ik s 17-ik századból maradtak fenn s részben történeti nevezetességűek. Némelyikhez, mint a brüsszeli építészeti tekintetben is híres városházához, a nemzet történetének jelentékeny részét kapcsolják.

A legrégibb városok közé tartozik *Gent* (Gand, 161,000 lakos). Pompás goth temploma, régi városháza, a patricius családok palotái, 300 hidja a tömérdek csatorna felett s mellettök a virágoskertek serege, a házakon erkélyek s kiülő homlokzatok, meg a régi mohos kapuk együttvéve meglepő képet nyújtanak. Hajdan e város rendkívül nevezetes volt. V. Károly egykor I. Ferenczcel szemben így nyilatkozott: „Je mettrai votre Paris dans mon Gand“ (gant = kesztyű), ujabban azonban nagyon hanyatlott, bár bőr- és pamutárakra nézve most is az ország első piacza. Közoktatásügyi intézetei példaszerűek. Hasonlóan hirneves város volt a középkorban *Brügge*, mely még a 13-ik században is a tenger partján feküdt s a 17 flandriai városból alakult „londoni hanza“ főhelye volt, most azonban lakosainak száma már csak 51,000, erődítéseinek árkat gyom nőtte be s gyönyörű utcái, a fényes középületekkel ellentétben, csaknem néptelenek.

Németország felől jöve az első jelentékenyebb iparúzó hely *Verriers* (53,000 lakos). Elegans széles utcái vannak, csaknem mind világosszürke kövekből szépen építve. Az idegenre kellemes benyomást tesz a villák szép sora. Innen Lüttich felé menve a kis csinos Vesdre patak mellett találjuk *Spaat*, a vasas forrásairól s festői helyzetéről híres fürdő helyet. Innen északra Jecker és Jaar völgyeiben híres szalmafonó ipartelep van s mellette gazdag baromtenyésztő vidék. Közel hozzá a szép Lesse partján nyulik el a belga Ardennek hegycsoportja. Érdekes, hogy e népes s iparúzó helyen a hegység még részben valóságos őserdőket mutat fel, hol jelenleg is, mint hajdan, farkasok s vaddisznók tanyáznak. Az egész vidék központja *Lüttich* (Liège 167,000 lakossal), a belga szén- s vasipar központja. A bányász itt több mint 600 méter mélységbe hatol a föld alá s a lakosság nagyobb része, férfiak és nők, a napszínére hozott tömérdek vas feldolgozásával foglalkozik. Közel mellette Seraing faluban Európa

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

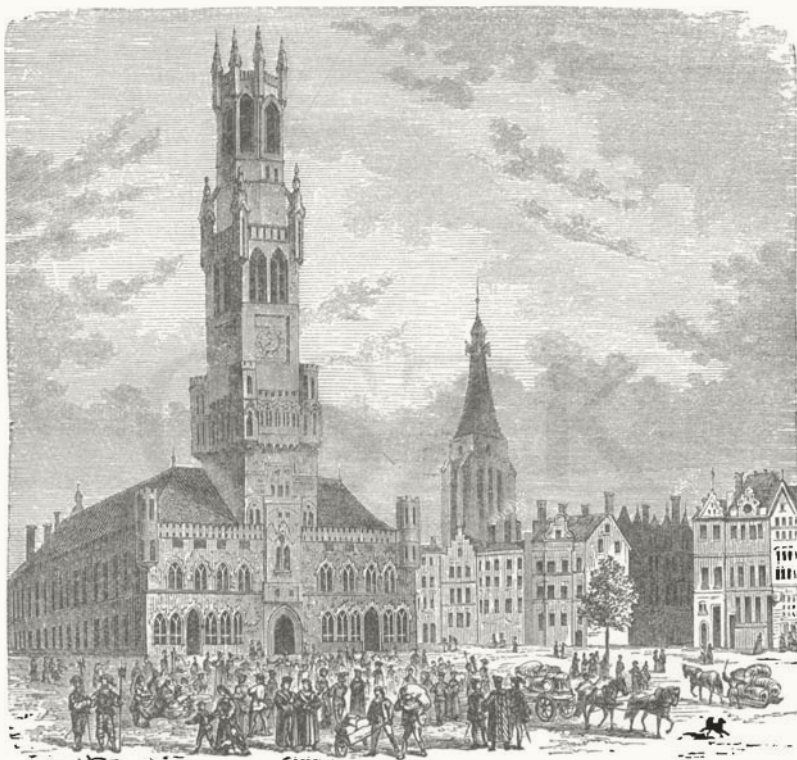

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

egyik legelső gépgyára van. A vád sok tekintetben jogosult, ha Lüttichet az asszonyok poklának nevezik. A gyárváros füstös épületeivel csakugyan a legzordonabb helynek tünteti fel. De maga a belváros mégis szép, sőt festői. Nagy fellegvára, egyeteme, szép góth székesegyháza s villái kibékítik az utazót a komor képpel. Lüttichhez közel van Waremme, ma jelentéktelen hely, de egykor a

A vásártér Brüggeben.

gazdag s hatalmas s ma is igen termékeny Hesbain tartomány fővárosa, hol igen szép vallon nép lakik, fekete fürtű, égő sötét szemű, szép, magas termetű férfiak. Typusa a vallonnak. A közép- és alsóosztályok rendes öltözete itt is, mint Belgiumban nagy részben, a kék blouse. Nevezetes hely még most is *Löwen* (42,000 lakos), melynek gyönyörű hat toronnyal s tömérdek cifrázattal ékített góth stílyu városháza a középkori szép épületekben gazdag Belgiumban

is a legszebbek közé tartozik. E város egykor Brabant fővárosa s igen nevezetes hely volt, ma meglehetősen lehanyaglott vidéki város, hol még a csipkegyárak s gabnapiacz fontosak s ujabban szigoru ultramontan jellegű egyeteme által lett ismét nevezetessé. Ide nem messze van, de már flamand vidéken, virágkertek s villák sorozata között a belga érsek s primás székhelye *Mechehn* (Malines 55,000 lakos). Mind a mellett a város meglehetősen rideg kinézésű s bár tömérdek vasut gyupontját képezi, ipara s kereskedelme sem kiváló jelentőségű. Közel van hozzá trappista zárdával Westmalle falu.

A belga városok között ujabban nagy hirre tett szert *Ostende* (32,000 l.), nemcsak rendkívül látogatott tengeri fürdőiért, hanem folyton növekvő kereskedelmi összeköttetéseért is. E városban van most Anglia kontinentális kereskedésének egyik jelentékeny központja s ezenkívül számos csatornáját fölhasználva, nagy helyi üzletet is folytat. A tengerparton ujabban igen szép sétahely van, tengeri fürdőjét évenként mintegy 20 ezer vendég látogatja. Hires hajóépítése, osztriga halászata. Mint tengeri fürdő vetekedik vele *Blankenberghe*, hol rendszeren nagy halászat is van. Mindkettő kopasz homokpart mellett fekszik, melyeket hatalmas mesterséges gátak oltalmaznak a tenger vize ellen. Blankenberghe több tekintetben még előnyösebb fekvésű hely, mint Ostende, habár elegans fürdő, sokkal olcsóbb. A lakosok nagyobbrészt halászatból élnek. E vidéken a fentebb említettekén kívül még más virágzó apró kis flamand községek is vannak, melyek mindenikében élénk ipar honol s nem egy helyen becses régiség található.

Általában e nép gazdagnak mondható. A nők, kik kámzsa fejbóritóval hosszú sötét köpenyben járnak, mintha mindannyian apáczák lennének, még ha egyszerű parasztnők is, rendszeren aranyfülbegalókat s melltüket hordanak s a gyémánt-ékszerek sem tartoznak náluk a ritkaságok közé. Minden városkában van egy-egy park, vagy botanikus kert, egy festészeti akadémia, zeneintézet s gyűjtemények, annak tanúságául, hogy az a művészeti szellem, melynek Belgium számos műépületeiben oly szép nyomai vannak, a mai nemzedéknél sem veszett el egészen s a belga művészet jelen virágzása a nép műérzékében találja fel tápláló alapját. Tudományos testületeinek száma legio s azok, élükön a tudományos akadémiaival, főképp természettudományokkal és hazai régiségekkel foglalkoznak. A művészetben a festőkön (Gallaít, Verboekhoven, Lauters stb.) kívül, különösen a rézmetszők nevezeteseek. A szobrászat, építészet s zene nem állanak oly magas fokon, mint régebben, de a brüsszeli conservatorium messze földön

hires. Az állam a tudományok s művészetek gyarapítására nagy összegeket fordít.

A tanácsház Löwenben.

Igen érdekes ellentéte ennek a sűrű népességű s iparüző országnak Németalföld, mely a Rajna torkolatánál a nagy szász síkság nyu-

gati részén fekszik s melyről már a népiskolai tankönyvekben is megírják, hogy a földgömb egyik legalacsonyabban fekvő része, sok helyt alacsonyabb, mint a tenger színe, úgy hogy mesterséges gátakkal kell védelmezni a tenger hullámai ellen s hogy itt van Európában a legtöbb csatorna.

Valóban érdekes ez a sok gát és a csatornahálózat. A legtöbb városban csatornák helyettesítik az utcákat, sőt bizonyos tekintetben az egyes házak kerítéseit, csatornák veszik körül az egyes szántóföldeket és legelőket, csatornán viszi haza a földműves terményeit. Az északi tartományok jelentékeny részében nincsenek országutak s még a nagyobb városokban is az egész terület csatornák által apró szigetekre osztott helynek látszik. A csatornákat általában fasorokkal szegélyezik s ott, hol a tengerbe, vagy folyókba szakadnak, roppant elzáró zsilipeket találunk, melyek míg egyrésről az ár beömlését gátolják, másrésről apály idején a fölösleges viz kibocsátására szolgálnak.

A partok egyáltalán alacsonyabban fekszenek a tenger színénél. Vannak vidékek, hol körülbelül hét méternyi a különbség és a hol még a folyók medrei is mélyebben fekszenek, mint a tenger vize. E körülménynél fogva az egész országot óriási erővel épített s nagy költséggel fenntartott gátak és természetes zátonytorlaszok védik a tengerár és a folyamok kiöntései ellen. Óriási erőfeszítéssel küzd itt az emberi szellem a romboló elemek ellen s a küzdelem folytonos. Tizenhat évszázad óta, azaz mióta ezen vidékekre nézve az irott történelem kezdetét vette, a partlakók egész élete sem volt egyéb, mint örökös viaskodás a vizek szorongatása ellen. E nagy időszak folytában százakra rugtak a tenger nagy betörései s a krónikák szerint volt köztük olyan is, mely egész népségeket nyelt el; ötvenezer, sőt százezer embert egyszerre. A hagyomány azt mondja, hogy a 3-ik században Walcheren sziget külön vált a kontinenstől; 860-ban a Rajna odahagyta régi helyét és elárasztotta a mezőségeket; az a torony, melynek neve helytelenül „Caligula kastélya“, a hullámok közepén maradt. 1170-ben a tenger újra berontott, be egészen Utrecht falai alá és csak a 13-dik században történt, hogy a Flevo-tó öböllé változott s a Zuyder tengert, a friezek „déli tenger“-ét alkotta; az ekkor elmenekült lakosok egyrésze Magyarországra költözött. Ugyan e század kezdetén a Jahde-öböl is a szárazföld rovására támadt s két évszázad alatt folyton nagyobbodott. 1230-ban és 1242-ben rettenetes árvizek voltak Frizlandban, melyek százezer ember életébe kerültek. Az 1231-ki esz-

tendőben a harlemi tavak kezdtek szétterülni a földön, azután mindinkább nagyobbodván, egyesültek egymással, úgy hogy a 17-ik század közepe felé már egész földközi tengert alkottak. 1277-ben a nem kevesebb, mint 35 kilométer hosszú s 12 kilométer széles Dollartöböl kezdett vajúdni, még pedig igen termékeny és igen népes földek rovására és Frizlandot félszigetté alakította: csak 1537-ben lehetett gátat vetni a tenger berontásának, mely Torum városát és ötven falut nyelt el. Tíz évvel a vizek a Dollartöbölbe való első berontása után a Zuyder-tenger egy újabb kiáradása 80,000 embert fulasztott a vízbe s egészen átalakította a hollandi partvidék ábrázatát. 1421-ben hetvenkét helység merült el egyszerre és a visszatérő tenger a szántók és helységek helyén nem hagyott egyebet, mint mocsáros szigetek csoportjait, sással és iszaptelepekkel borított szigetkéket: ez az a vidék, melyet Biesbosh (nádas berek) név alatt ismerünk.

Ily óriási pusztítások ellenében az ember hasonló nagyszabású védekezésre kényszerült. Egész Hollandia telve van szélalmokkal, melyek főképp a kis tavak s mocsárok kiszáritására szolgálnak (Zaandamban a leányok hozományát is a szélalmok száma után becsülik), csatornák serege vezeti le a felesleges vizet s a nedves talaj gyönyörű virágoskertté alakult át. Legnagyobb mű volt a *harlemi tenger* lecsapolása. A tó hossza 21, szélessége 10 kilométernyi, átlagos mélysége pedig 4 méternyi volt s így 734 millió köbméternyire becsült vizet foglalt magában, melyhez még az eső s a beszivárgó nedvesség járult. Évekig tartó nagy munka után a tó helyén ma 24 millió frank költséggel a rétek, „polderek“ jöttek létre s a tengertől visszanyert föld ma legalább 300 millió frank értéket képvisel. Ily „polder“ több helyen is van s jelenleg még egy új, nagyszabású terven, dolgoznak, mely a Zuyder-tenger nagyrészét, mintegy 196,670 hektárnyi területet változtatna át szárazzá s így békés uton nyernének új tartományt. Az új fővárosnak már kijelölték helyét Enckhuizentől mintegy husz kilométernyire, arra a helyre, hol a tenger most 5—6 méter mélységű. Az egész ekként „teremtett“ tartomány külső felszerelésével s zárógátjával 400 millió frankba kerülne s az a víztömeg, melyet e gát fölött kellene a tengerbe átszöktetni, tizszer annyi volna, mint a mennyit a harlemi tengerből kimeregettek.

Geographiai tekintetben Hollandia alatt azt a síkságot értjük, mely az Ardennek domblánczolatától a Zuydertőig terjed. Az egész terület a Rajna, Maas és Schelde deltáinak összege, valóságos iszapvidék, melyet a folyók alkottak s az édes és sós víz között való ellentét

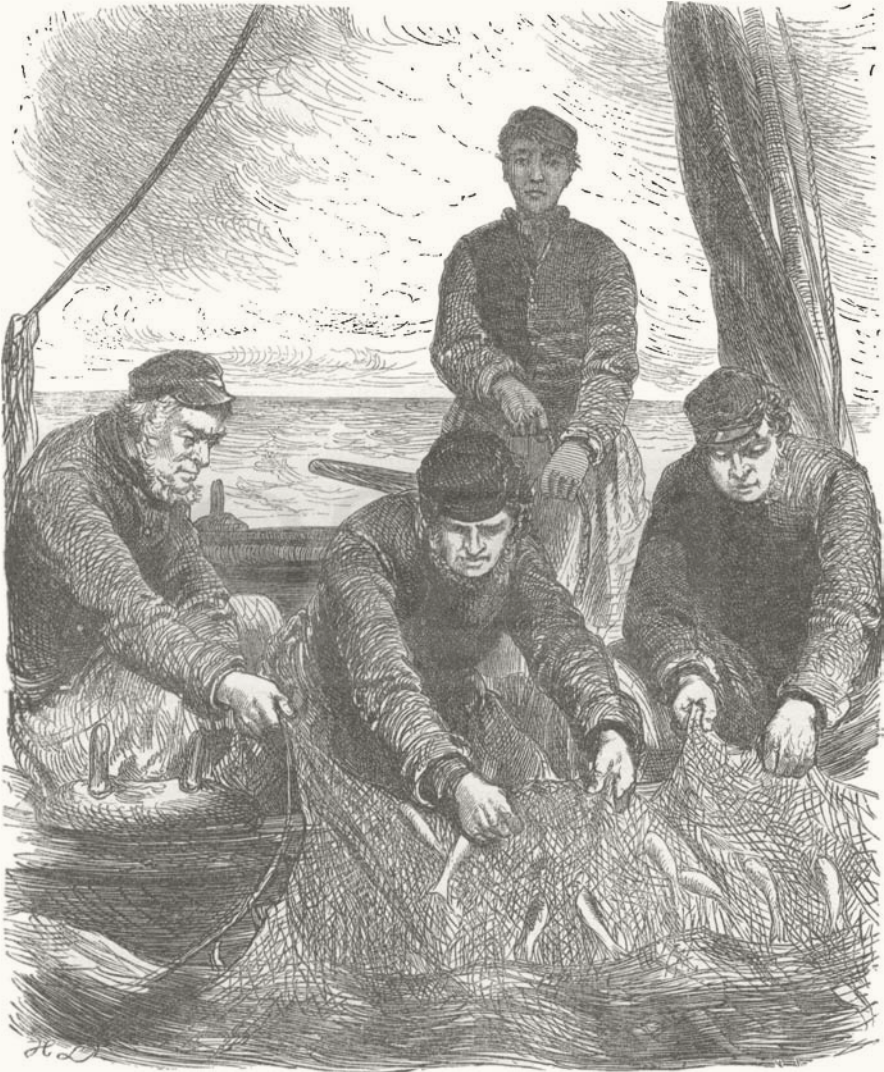
tart fenn. Főfolyója a *Rajna*, mely az ország határánál rögtön megszik s azután tovább folyván ismét több ágat képez, melyek nagy része új nevek alatt ömlik a tengerbe. A bal ágat Waalnak nevezik, ez egészen nyugatra folyván Gorkumnál a Maas-szal egyesül. A jobb ág két részre oszik; a jobbfelől eső északra folyik s az Isselt magába vevén, Ujyssel nevet kap s a Zuydertóba ömlik. A nyugatra folyó bal ág Rajna nevet visel Wijk-ig, hol ismét elágazik és a bal — Leck nevű — ága Rotterdamon felül a Maasba szakad; a jobb ág kanyargó Rajna (Kromme Rhijn) név alatt fut Utrechtig, hol utólszor ágazik el. Innen a jobb ág (Vecht) a Zuydertóba folyik a bal vagy öreg Rajna (onde Rhija) Katwijk mellett külön csatornán megy az északi tengerbe.

A Rajna megoszlása következtében az egész tartomány két, egymástól tisztán megkülönböztethető részre, északra s délre oszik s e megoszlást emeli még az a homokpuszta réteg, mely a Rajna déli részén az alsó Maas folyóval párhuzamosan megy, s mely folytatása a keleti tengertől s Berlin vidékéről Westfálián át jövő homoksíkságnak. A sík hollandi részen is több mocsár s iszapterület van s mivel különben sem nagyon termékeny: aránylag kevésbé népes, mint a többi holland vidékek s egyetlen nagy városa van, Rotterdam, melyet szintén már az északi részhez lehet számítani. E rétegen kívül azonban észak és dél felé igen termékeny síkságok vannak, telve nagy városokkal és pedig délre a belga, északra a holland városok. A közép részt Északbrabantnak nevezik.

Itt és a Schelde hatalmas torkolata körül a flam néptörzs telepedett le. Így e vidék ethnographiailag is különbözik az északi résztől, hol a tulajdonképi hollandok, a régi batavok utódai, laknak. E két törzsön kívül van még egy harmadik, szintén tekintélyes faj, a friezek, kik a Zuydertótól kelet felé az északi tenger mellékén laknak. A népesség aránya a következő: 71% esik a hollandira, 13% a flamandra, 14% a friezekre, a többi két % idegen, német, zsidó, angol stb. A flamandok, kik inkább az ország benső részeiben laknak s így nincsenek annyira a hajózásra és a halászatra utalva, mint a hollandok, többé-kevésbé a szomszéd belgák szokásait s modorát fogadták el, míg a friezek a hollandiakhoz szorosan csatlakoznak. Ez a különbség adja meg jóformán nyitját a nagy ellentétnek a részben flamand lakossággal bíró Belgium s Hollandia között is.

Ethnologiai tekintetben a hollandok s flamandok egy ugyanazon nép; a németektől sokkal inkább eltérő sajátságaik vannak, mint

azt közönségesen vélik. A természet nem vont köztük szigorú választfalat, de bárhol lépjen át az utazó német földről hollandi helyre,

Heringhalászat.

rögtön úgy érzi magát, mintha már több száz mérföldre távozott volna, hol minden idegenszerű, sajátosság. Valóban az északi hol-

landi, kiket némi tulzással „Európa khinai“-jainak is szoktak nevezni, még *nyelv* tekintetében sem oly közel rokon a némettel, mint a szavak nagy részének megegyezéséből gondolni lehetne. A germán nyelvek közül az angol-szászból az angol, az ó-alföldiből a középnémet alföldi s a középnémetből az ugyanazon „plattdeutsch“ nyelv fejlődött ki. A középnémet alföldi nyelv mai maradéka, a hollandi s a vele teljesen megegyező flamand, így ezek a mai német nyelvtől ép oly távol állanak, mint az angol, mert mindenik más törzsből fejlődött ki. Legfelebb (ha szabad a családi rokonság fogalmait itt is alkalmazni) unokatestvéreknek lehetne őket nevezni. Arról, mint a magyar irodalomban is többen állították, hogy a holland nyelv a németnek egyszerű tájszólása, egyáltalán szó sem lehet.

Még nagyobb a különbség a *nép jelleme* tekintetében. A ki csak kissé behatóbban ismerkedett meg e néppel, nem kételkedhetik, hogy ha egyáltalán önálló nemzetiségi jelleg illet meg valamely népet, az a hollandokról is állhat. A sok germán faj közt tulajdonkép csak az angolnak s hollandinak van külön határozottan kidomborodott egyéni jellege. Nyelvök, testi és lelki tulajdonságaik, szokásaik s erkölcsaik, multjuk s történelmi jellegü intézményeik mind oly egybevágók, mintha *egyöntetűek* volnának. Inkább is hasonlít az angolhoz, mint a némethez s azzal sokkal inkább rokonszenvez. A hollandit különben külföldön sokkal kellemetlenebb embereknek hiszik, mint a minő; a kedélyes német s a csevegő francia szomszédok természetesen különösnek tartják e hallgatag komoly fajt, holott a holland phlegmatikus s türelmes természetben igen sok jó tulajdonság van; kitartó szorgalom, rend, tisztaság, takarékosság s egyszerű életmód. Hazája szeretetét történelmének fényes lapjai eléggé tanúsítják; haladási vágyát virágzó irodalma s kiváló izlését művészetén kívül példabeszédszerűvé vált tisztasági érzéke s a virágok megható kedvelése tanúsítja.

Érdekes és tanuságos egy-egy hollandi város külsőjének megfigyelése is, különösen ha azok még a kosmopolitikus jelleget nem öltötték fel. A *házak* rendszeren téglából fehér czementtel készülnek, mely, mivel vakolatot rendszeren nem alkalmaznak, elég tarka képet nyújt. A házak alakja az angol cottageokhoz hasonló keskeny, nem nagyon magas. Földszinten boltok vagy magánlakások vannak, hol a nők emelt helyen ülven, két egymással szegletesen szemben álló tükörből az egész utczáat kényelmesen láthatják, a nélkül, hogy kívülről őket észrevehetnék. A tetőnek rendszeren magas padlása van, úgy hogy a hosszú utczákon a házak, mint sorban álló katonák látszanak. Még

sajátságosabb a házak felékitése. Az alapszín rendszeren sötétpiros, mely az által, hogy olajjal kenik be, még rikítóbb lesz. A homlokzaton különböző kigyózó s csíkos vonalak futnak végig, melyek a részletekben mindig csinosak, de egészben véve barokk kinézésűek. E felett van a házak legsajátosabb része, a kémény, mely ritkán egyenes, rendszeren azonban fecskefark alakulag szétálló két darabból áll s néha egész csoportból, mely legyező alakban terül szét. Hogy az épület még tarkább legyen, az ablaktáblák és függönyök élénk zöld színűek, más fatoldalék halványsárga, vagy fehér. E tarkabarka házak homlokzata csaknem kivétel nélkül csatornákra nyílik, melyeknek partján zöld fák s virágos kertek vannak. Sok városban minden egyes házat csatornák vesznek körül, mint valami kőfalak. Legérdekesebbek különben a templomok, melyeket apró oszlopokkal s áttört kupolákkal gazdagon raknak meg s a tornyokban egész sereg csengettyű van elhelyezve, melyek az óraütés után valóságos kis hangversenyt adnak, nem csekély mulattatására az utazóknak.

Miként az angol, a hollandi is kizárólag maga s családjá számára tart fenn egy-egy házat. Valósággal szerencsétlenségnek tekintik, ha valakinek bérházban kell laknia. Még a szegények számára is oly épületek emeltetnek, melyekben csak egy család lakik. A házak benseje nem fényes ugyan, de rendkívül kényelmes s tiszta. Kis városokban s egészen egyszerű földművesek lakásában is mindenütt fel lehet találni a szőnyeget, tükröket, függönyöket s más apróbb kényelmi czikkeket, melyek más országokban csak a vagyonosabb osztályok lakásaiban vannak. Aztán talán egyetlen ország sincs, hol az utcákon s a házaknál oly sok mosást, tisztogatást s fényesítést lehetne látni. Még oly helyeken is, mint Amsterdam szegény lakóinál, hol a nép pinczelakásokba szorul, e lakások oly tiszták, mint valami palota s a rácsozott ablak előtt egy pár virágcserep mindig található. Sok helyen az istállók is telve vannak szőnyegekkel s az utcákat nemcsak seprik, de a szó szoros értelmében mossák.

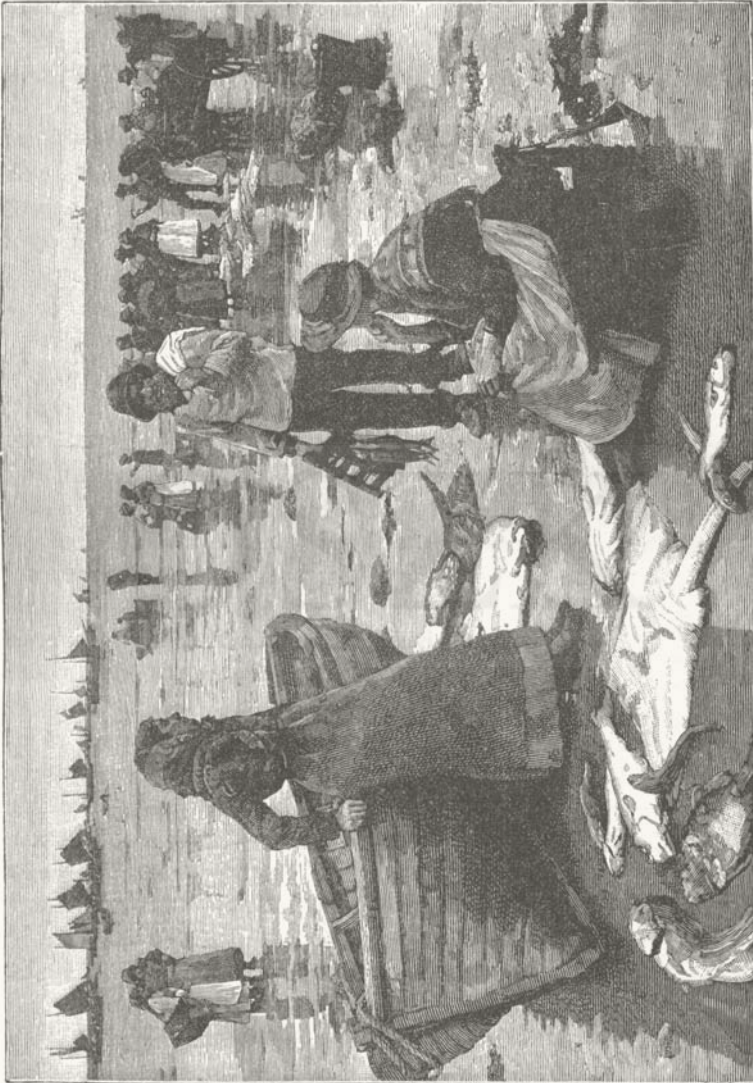
Magától érthető, hogy ily tisztaságszerető népnél az öltözetre is nagy gondot fordítanak. Különösen a nők olyanok mindig, mintha skatulyából vonták volna ki őket. Szépségüket nem nagyon dicsérik, görög alakok ritkák köztük, mindannyi inkább pirosposzsgás arczu, különösen idősebb korokban nagyon megkövérednek s arczuk rendszeren meglapul, de öltözetök csinosága ellen kifogás nem tehető. Legfelebb az vall izléstelenségre, hogy rendkívül szeretik az ékszereket. A hollandi nő ritkán jelenik meg nyilvánosság előtt a nélkül, hogy ujjai, karja s

nyaka ne volna arannyal megrakva. Mindeniknél, szegénynél s gazdagnál egyaránt, meg lehet találni az arany főkötőt, egy pártaszerű, de sokkal czifrább diszítést, mely a fejtetőre alkalmazva úgy áll, hogy a homlok szabadon marad, de a fülek mellett annál több ékszer van rózsza vagy más alakban. A közönséges nők az ékszer fölé átlátszó fehér kendőt tesznek, az uri nők francia kalapot, úgy hogy az rendesen csak részben látható. E fejkoronákat nagyon becsülik s sok helyen, mint családi ékszer, nemzedékről-nemzedékre száll. A férfiak öltözéke egyszerűbb, nálunk „papos“-nak mondanák. Rendesen széles arczuk van, kissé keskenyebb homlokkal, kiálló pofacsontok, melyeken a szakállt egész a száj széléig gondosan ápolják, előrenyuló ajak, kissé ferdén hajlott szem, mely őket a khinaiakra emlékezteti, kikhez általában szokásaikban is nagyon hasonlítanak s kikkel, még az európai szomszédokat is figyelembe véve, legjobb barátságban voltak.

Különben egészen természetes az eddig elmondottak után, hogy a hollandi polgár, ki e mellett rendes kereskedő is, maga a megtestestülte rend és pontosság. Családi körét ritkán hanyagolja el. Még a nagyobb városokban is feltűnő kevés kávéház s fogadó van, s ez utóbbiakban oly hidegen s előzékenység nélkül fogadják az utazót, mintha annak kiszolgálása nem életfeladatuk, hanem áldozat lenne. De a „mynher“ másrészt szükségét érzi annak, hogy lehetőleg este ne legyen rendes lakásában s más helyen igya meg theáját s szívja ki szokott pipadohányát. S ezért a vagyonosabbak a város szélén külön nyári lakásokat (buitens) rendeznek be maguk számára, hol a csatornák mentén gyönyörű virágos kert közepén egyszerű philisteri modorban, de kedélyesen töltenek el egy-egy órát. E házaknak rendesen költői neveket is adnak s azt a csatorna felé eső homlokzatra aranybetűkkel írják. Ilyenek: Lust en rust (vidámság és pihenés); wel tevreden (megelégedett); Groot genoeg (elég nagy); Vrede best (a béke a legjobb); welgelegen (jó hely ez) stb. — Öregebb, a napi munkától visszavonult emberek állandó lakásukat is ide teszik s e nyugalmas helyekről néha éveken át nem mozdulnak ki.

Pedig a hollandi határozottan tevékeny, munkás és világot bejárt nép. Nagyszerű vízi építményei már magukban elég tanúságot nyújthatnak arról, hogy e faj edzett testalkatu s munkás. Még inkább bizonyítja ezt idegen világrészekkel való rendkívül élénk forgalma. Parasztházakban sem ritkaság ázsiai vagy amerikai butort látni, a kirakatokban s czéglfeliratokban mindenütt látjuk nyomait, hogy még kiskereskedők is, egyenes összeköttetésben állanak az oceánon túl lakó népekkel.

Haagában nyilvános ünnepeken gyakorta tüntetnek ki egy-egy katonát, ki messze keleten érdemeket szerzett; a malaji archipelagus idegen-

Flamand halászkok.

szerűen hangzó neveit itt mindenki ismeri s nem ritka eset, hogy egyes szalonokban jávai nyelven beszélnek. Alig van Hollandiában

olyan család, melynek egyik vagy másik tagja ne járt volna Keletindiában, vagy Braziliában. Ide küldik a fiatal embereket az üzlet tanulmányozására s az anyák oly természetesnek találják ezt, hogy sem a hosszú tengeri út, sem a tartós megválás, nem rémíti el őket. A huszonéves ifju, mint katona vagy kereskedő, már mint világlátott ember tér vissza hazájába s utjával még nem is dicsekedhetik, mert mindenki ismeri azt.

E munkás faj tevékenységéről és kitartásáról legfényesebb tanubizonytságot tesznek a gátak s polderek, melyekről már előbb szólottunk. Nevezetesen még ezen kívül a *csatornák*, melyekkel a szó szoros értelmében az egész országot behálózták s melyek e helyen oly kedveltek, hogy az országutakat is nagyrészt pótolják, bár azok téglákkal lévén kirakva, kitűnőeknek mondhatók. A hollandi kiválóan hajón szeret járni s minden faluból a másikba rendes, nagyobbrészt óránként induló, omnibus-hajók közlekednek. A kisebb csatornákon a csinos szobaalakú fülkékkel ellátott bárkákat (*trekschuyten*) lovak vonják, a nagyobbakon gőzhajók járnak vagy olyanok, a melyeknek a kerekeit a hajó gyomrában lovak hajtják, mint nálunk a szárazmalmokat. Összesen 20,000-nél többre teszik az ily személyszállító hajók számát. A csatornák között óriási a nagy északi csatorna, mely Amsterdamtól Helderig 70 kilométer hosszúságban terjed s oly széles és mély, hogy a legnagyobb tengeri hajók is járhatják. A kisebb csatornák vizeit néha szélmalomok hajtják, melyek ez országban rendkívül nagy számmal fordulnak elő s a legkülönbözőbb célokra használatnak.

Nagyon hiányos lenne a hollandi népről közlött ismertetésünk, ha ki nem emelnők *virágkedvelő* sajátságukat, mely egész szenvedélyességig fajul. Nemcsak az ablakok és a házak mellett levő kertek vannak virágokkal telve, köztük több pompás tropikus faj, hanem még a mezők is. Különösen Haarlem környékén, melynek virágkereskedése világhírű, a szabad mezőn egész tábla-földek vannak beterve egyfajta s rendszeren egyszínű virágokkal. Feltűnő azonban, hogy a virágok illata iránt nincs érzékük. Ibolya, rezeda náluk csaknem ismeretlen, míg a tarkabarka növények, a tulipán, georginák stb. nemcsak millió s millió példányban tenyésztetnek, de még a virágáruval nem foglalkozó parasztok is igyekeznek külön válfajokat előállítani. A vásárokon a virág játza a főszerepet, a virágcserepeket még a hajókra is nagy számmal viszik és az országutak mentén szintén gondosan ápolt virágtáblák vannak.

A csodálatos kis nép országa különben alig egy pár ezer négyszög mértföldre terjed, mivel területének nagy része meglehetősen néptelen s a nagy népes városok a szorosabb értelemben Hollandnak nevezett két kis tartományában vannak. Az egész ország területe 33,000 □ kilométer, melyen mintegy 5 millió ember lakik. Hollandiában, az alkotmányos királyságban, a törvényhozói hatalmat a király az országgyűléssel együtt gyakorolja. Az országgyűlés első kamarájának tagjait (50), az illető tartományok legnagyobb adófizetői közül a tartományi gyűlések választják. Elnökét a király nevezi ki. A második kamara tagjait azok az állampolgárok választják, kik bizonyos meglehetősen nagy, egyenes államadót fizetnek s elnökét a király a kamara 3 jelöltje közül nevezi ki. Államtanácsa is van, mely a törvényjavaslatokat és fontosabb kérdéseket előre megvitatja. A lakosság nagyobb része a protestáns, kisebb része a római katolikus felekezethez tartozik. A protestánsok buzgó és tevékeny népe adja meg ugyan a közéletnek a jellemző vonást, de az országban teljes vallásszabadság van; feltűnően sok, mintegy (100,000) a zsidó, kiknek ősei nagyrészt a spanyol üldözés után menekültek ide. Amsterdamban magában több mint 40,000 izraelita lakik.

A kis ország, mely gyarmataira ez idő szerint igen sokat áldoz, közel százezer főnyi állandó hadsereget tart fenn a honvédségen (sutarij) kívül, mely azonban jelenleg inkább csak ünnepi alkalmakra teljesít szolgálatot. Földművelési viszonyai, mint a fentebbiekből is gondolhatjuk, csaknem mintaszerűek. Azonban a ködös és sok tekintetben változékony időjárás miatt a buza nem mindenütt terem meg. A köznép inkább burgonyával, mint kenyérrel él, melyet minden ebédnél egész tállal tesznek fel. Baromtenyésztése és a kerti vetemények termesztése, igen híres. Különösen kitűnőek tehenei, azután juhai; nagyhirű a hollandi vaj és sajt (leydai, edami), mely utóbbiból évenként 114,000 mázsát visznek ki. Némely városok piaczaín a sajt ágyugolyókhoz hasonló pyramisalakban van összerakva, megmázsálás után vályun át töltik le a csatornán álló hajókba. Egyik főéletmód itt a halászat, különösen heringjei s osztrigái nemcsak a lakosság nevezetes élelmicikkét képezik; de külföldre is igen sokat visznek ki. 1896-ban 18,387 ember foglalkozott tisztán halászattal és mintegy 12 millió koronát vettek be heringből s 40 millió osztrigát szállítottak külföldre. Ipara általában nem jelentékeny. De nagymennyiségben gyártják a papírt, a különös alaku cseréppipát, bőrczipőt, hordókat s mindenek felett nagyszerűek hajógyárjai, melyeknek száma a 600-at

jóval felülhaladja s több közülük valóban világhírű. Érdekes iparág a gyémántcsiszolás, melylyel magában Amsterdamban most is 600 üzlet foglalkozik. Hollandia általában a leggazdagabb országok közé tartozik. Nagymennyiségű megtakarított tőkéje után egész Európa adózik neki, a magyar államadóssági kötvények nagy része is a hollandusok kezében van. Vagyona pótolja iparának némi hiányát s ebből emelik az iskolák palotáit, melyek, nagyrészt magánosok adományaiból, a legutolsó faluban is feltalálhatók. Utczai koldusok itt egyáltalán nincsenek, a szegényeket azonban gondosan ápolják. S a mi fő, a nagy vagyon s a tőke összehalmozódottsága nem ok arra, hogy a hollandi összedugja kezét. Oly sok dologtalan tőkepenzes, mint Angliában, itt nincs s a hollandi, míg életének teljes erejében van, gondosan igyekszik családja vagyonát növelni.

Az ország jelenleg 11 tartományból áll, melyekhez most akarják szerezni a 12-iket, a Zuydertó tervbe vett kiszáritása által, mely, ha végrehajtatik, az emberi szorgalom és erő legszebb emlékei közé fog tartozni. E tartományok közt északi s déli Holland a legnevezetesebbek, egyuttal a legnépesebbek is.

E tartományban van, alig egy órányira az északi tengertől, az ország fővárosa *Haaga* (Gravenhaage 200,000 lakossal). Fekvése magasabb és így jóval egészségesebb, mint a többi hollandi városé. Általában csendes és kellemes város. Szépen épült s telve van gyűjteményekkel, melyek közt a képtár s a japáni tárgyak gyűjteménye, a legnevezetesebb. Közéleben van *Scheveningen* tekintélyes tengeri fürdő. A fővárosnál azonban csaknem minden tekintetben jelentékenyebb *Amsterdam* (510,000 lakos), a legelső kereskedelmi városok egyike. Kávépiacza a legelső a világon, más gyarmatárui is rendkívül nevezetesek s mint váltó- és értékpapir piacz csak London és Párizs áll felette. Az Amstel és Y mellett fekszik czölöpökön 90 szigetre építve, melyek közt számos csatorna vezet 300-nál több hiddal. Erasmus ismert mondása szerint ez emberek itt, mint a madarak, fákon lakoznak s valóban van néhány régi ház, mely már féloldalra is eldőlt. Velenczétől azonban nagyban különbözik, nemcsak azért, mivel oly szép palotái nincsenek és a szárazfölddel összeköttetésben áll, hanem főkép fáinak és gyárainak nagy száma miatt. A csatornák mellett két oldalt szép házsorok vannak, a virágkertek sem ritkák és mindenütt elég tágas terek s piacok láthatók. Legnevezetesebb helye kétségkívül a kikötő, melyben mintegy ezer hajó elfér s mely a város egész északi részét elfoglalja. Nagyszerű,

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Az Amstel-csatorna Amsterdamban.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A királyi palota Amsterdamban.

mesterségesen épített hely ez és annál nevezetesebb, mert egy meglehetősen rakoncátlan benföldi tenger, jóformán sekélyes öböl végén épült, melyen a közlekedés sokszor lehetetlen, úgy hogy pótlásra most a nagy csatornát használják. Középületei között igen sok nevezetes van: a régi városház magas tornyával, az ótemplom s egyik szép zsidótemplom, a nagy börzeépület, a hollandi festők műveiben gazdag képgyűjteménye stb. Piaczán a kiskereskedők bazárjai, a zsidóüzletek a város hollandi tiszta részeivel szemben kellemetlen ellentétet képeznek. Különben a város egészségtelen s fölötte, mondhatni, örökös köd és füst ül. Gátak s szélmalomok környékezik mindenütt. Kikötőjével csaknem szemben látható a szélmalomok között *Zaandam* város, hol az utcák helyén nagyrészt csatornák vannak. E város egyik főbüszkesége, hogy 1697-ben Nagy Péter czár itt tanulta a hajóépítést; az elpusztulás meggátolásáért egészen befedett kunyhóját ma is igen sokan látogatják s a feliratok között Sándor czár emléktáblája „*Petro magno Alexandrus*“, érdemel különös figyelmet. Amsterdam közelében van még *Broek* nevű falu a rendkívül alatt fekvő *Waaterlandban*, melyet az utazók „*hirhedt*“ tisztaságáért szoktak megtekinteni. A faluban a csónakokon kívül csak gyalogosan lehet járni. A lakásokban minden kényelem a túlzott s itt csakugyan vásári tisztaságnak van alávetve, a kertek és udvarok törpe, kisjátékszerű vizesésekkel, erdőkkel diszittetnek, melyek emlékeztetnek a japániai különös kertészetére.

Amsterdam mellett az ország legjelentékenyebb helye *Rotterdam* (200,000 lakos), több nagy kikötővel, melyek oly czélszerűen vannak építve, hogy a legnagyobb hajók is bevezethetnek a város közepére. Kereskedelmi összeköttetése különösen Angliával, folytonosan emelkedik s szerencsésebb fekvése levén, idővel Amsterdammal versenytársra lesz. Csinos város szép gyűjteményekkel, melyekben különösen a régi híres flamand festészetet lehet jól tanulmányozni; állatkertje európai híré. A két híres egyetemi város *Utrecht* (100,000 l.) és *Leyden* (54,000 l.) közül az előbbiben csinos régi épületek s környékén gyönyörű villák, a másokban nagyszerű gyűjtemények vannak. Leyden általában századok óta a tudományok és művészetek székhelye. Boerhave, Rembrandt, Leydeni Lucas s mások itt születtek, az egyetemi tanárok közt egész sereg világhírű ember volt. Gyűjteményei közül különösen nagybecsű a Siebold-féle régi japáni muzeum, melyet maguk a japánok is, nagyszerűnek tartanak, a Temminck által rendezett madárgyűjtemény, az egyiptomi muzeum, boncztani terem és a

világhírű fűvészkert. Általában a leydeni egyetem egyike a leggazdagbakknak. Itt volt a híres Elzevir nyomdász család székhelye is. Igen kellemes város *Haarlem*, a virágtermelés székhelye. Nevezetességei közé tartozik a képtár, a főtemplom nagy orgonája, melyben mintegy 8000 síp van s egy Koster Jánosnak emelt szobor. Kosternek tulajdonítják a hollandok a könyvnyomtatás feltalálását. Mellette van a kiszáritott tenger, tovább a tengerparton a „Kék lépcső“-nek nevezett szép kilátó hely. Haarlemtől északra fekszik Észak-Holland félsziget, melyen nagyszerű sajtkereskedő városok (Alkmaar, Edam) s néhány jeles kikötőhely (Hoorn, Helder) vannak. Még feljebb van Texel sziget, melynek északi része Eierland nevet visel azon nagy mennyiségű tojásról, melyeket a sirályok itt a part homokjába tojnak.

Az ország déli részében szintén van egy pár igen jelentékeny hely. *Arnheim* szép környékéről, *Dortrecht* nevezetes zsinatáról és régi épületeiről, *Mastricht* váráról nevezetes, mely alatt Sz. Péterhegy nevű krétadomb mélyében óriási üreg van, mely több mint 200 □ kilométerre terjed s folyóinak száma 16,000-re megy. Az északi részek néptelen vidékén, a friezek által lakott tartományokban, nevezetes helyek *Gröningen* egyetemi város erődítésekkel. *Staveren*, mely kis fészek (550 l.) hajdan a friez királyok székhelye volt, most azonban kikötőjének beiszaposodása következtében egészen elszegényedett, s mások.

Hollandia tudvalevőleg a XVI-ik és XVII-ik században a földgömb leghatalmasabb országai közé tartozott és mint ilyen óriási kiterjedésű gyarmatbirodalom felett rendelkezett. Ezeket a gyarmatokat később részben elvesztette, különösen Keletáziában, hol a fűszerekben gazdag Szunda-szigetek nagy része az övék, volt; de még ma is közelkét millió km² területű gyarmatai vannak; ezek között a sűrű népességű s igen gazdag Jáva szigete. A kis ország gyarmatain ma is mintegy 35 millió ember él, közel 7-szer annyi, mint az anyaországban.

Hollandiával egész a legujabb időkig összeköttetésben állott, bár önállóan, a kis *Luxenburg* nagyhercegség, mely 2587 km² területével s 213,000 lakosságával Európa legkisebb önálló országai közé tartozik. Területének nagyobb része az Ardennek keleti lejtőjén van, egy része az Eifel és Vaan fensíkjain és mély völgyeiben. Sem az

ország, sem népe nem nevezetes. Lakosainak nagyobb része német ajku és földművelő. A helységek kicsinyek, noha néhánynak városi jellege van. Fővárosa Luxemburg 20,000 lakossal kies völgyben, hegyek tövében fekszik, egykor híres Vauban-féle erődjét lerombolták.

Az új piac Amsterdamban.

A parlament palotája Berlinben.

HATODIK FEJEZET.

NÉMETORSZÁG.

A. Penck: Das deutsche Reich. Leipzig, 1887. — *Kirchhoff*: Forschungen zur deutschen Land- und Völkerkunde. 1885. óta. — *H. A. Daniel*: Deutschland nach seiner physischen und politischen Verhältnissen geschildet. 6. Aufl. 2 Bde. Leipzig, 1895. Statistik des deutschen Reiches. Berlin, 1873 óta.

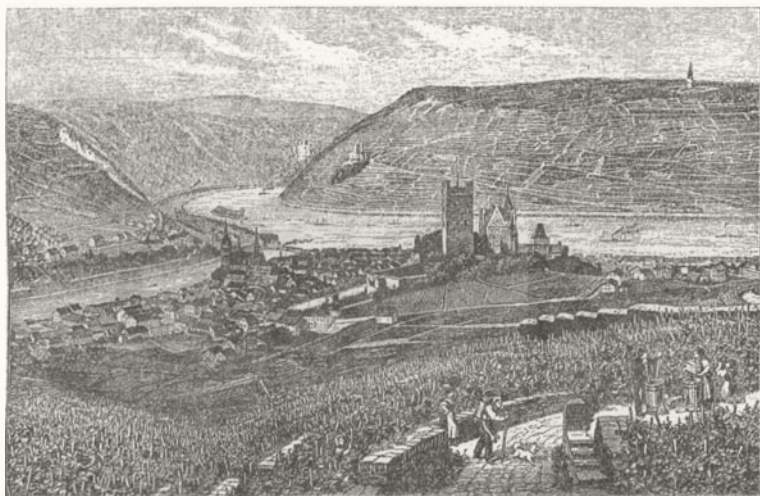
KÖZÉPEURÓPA legnagyobb országa, az 1871. óta politikai egységet alkotó Németország, földrajzi szempontból nagyon változatos. Egész északi része síkság folytatása a nagy keleteurópai síkságnak; déli része, valamint nyugoti részének nagyobb fele ellenben mindennütt hegyes, a nélkül, hogy a Jura, Kárpátok avagy Alpések magasabb régióihoz volna képes emelkedni. Ennek az általános lejtődésnek megfelelően nagyobb folyói, minők a Rajna, Elba, Odera, az éjszaki tengerekbe ömlenek s egyedül a Duna fut keleti irányba. Éghajlata is nagyon különböző délen és északon, az Alpok magas hegységi övének hatása messze elterjed s nyugaton az esőmennyiség jelentékenyen nagyobb. Mindamellet az ellentétek nem kirívók, mindennütt a mieinkhez hasonló kontinentális mérsékelt égöv alatt vagyunk s a tenyészet és életmód feltűnő különbségei csak oly vidé-

keken mutatkoznak, hol a futóhomok, tömeges mocsarak, vagy a talaj más sajátságai lettek uralkodókká.

Legsajátságosabb e tekintetben az északi tenger partvidéke, mely mintegy folytatása a hollandi öblökben és alacsony homokbuczkás partvidékekben gazdag tengernek, mely — hasonlóan a hollandi viszonyokhoz — itt is rombolólag pusztit a szárazföldön. Már maga a határurol szolgáló Dollárt-öböl a tenger vizének beszakadása által keletkezett; közelében számos sziget van, melyek most csak homokzátonyoknak látszanak, holott egykori nagyságukról biztos történeti adatok vannak. Sok sziget egészen el is tűnt, míg helyette, a szomszéd parton, új szigetek keletkeznek. Abból a harminczkét nagyobb szigetből, melyek tizennyolcz évszázadja, hogy az Ems és Weser torkolata előtt szegélyt képeztek, jelenleg nincs több, mint 16 töredékrész s ezek közt is van olyan, mely nem egyéb, mint egyszerű homoktöltés. *Borkum* sziget, mint az egy évszázadnál kevesebb idő előtt készült térképek mutatják, feltűnően lesilányult; *Wangerooge* szigete, *Wangeland* régi földjének maradványa, mely a kontinensig ért s messzire be a tengerbe nyújtzkodott, még 1840-ben virágzó, népes sziget volt, melyet nyárnak idején seregesen látogattak a fürdő-vendégek, mostanság majdnem egészben népehagyott sár-terület. *Nortstrand* szigete, mely *Sleswig*hez tartozik, a XVII. század kezdete óta egy tizenkettő részére törpült le s a huszonegy szigetkéből, melyek vagy háromszáz év előtt vették körül, most nincs meg több, mint tizenegy; ha a mélységmérőt ott bocsátják le, a hol akkor a sziget középpontja volt, az most 14 méter mélységet mutat. A *Sylt* sziget és *Sleszwig* partjainak egyéb földjei szintén igen sokat szenvednek; mindenki tudja, hogy 1825-ben a tenger nyitott magának utat *Jütland* egész félszigetén keresztül: így támadt a *Lymfjord* tengerszoros. A csaknem egészen elmosott kis szigeteket *Hallig* névvel jelölik s legnagyobb mennyiségben *Sleszwig* nyugati partján jönnek elé. Néha csak alig fél méterrel fekszenek magasabban, mint a tenger színe s a lakosok, kik e nyomorult helyhez is ragaszkodnak, mesterségesen idehordott földdel emelnek egy kis helyet, hová házikójukat építik. Veteményes kertről, a legtöbb esetben, szó sem lehet. Bokrok, fák nem tenyésznek a lapos szigeten, melyeket csak legelőül használhatnak, források nincsenek rajta s az esővizet gödrökben gyűjtik össze. Dagály alkalmával a tenger vize gyakran elmosza az egész szigetet s nem ritka eset, hogy a hajók egészen a házikók ablakáig jöhetnek, melyek alja szintén a tenger hullámaiba temettetett s így valóban olyannak lát-

szik, mintha a tenger mélyében épült volna. Az összegyűjtött szénát a víz gyakran hordja el, mielőtt betakarítanak, vihar alkalmával az állatok, sőt maguk az emberek is életveszélyben vannak s nem ritka eset, hogy azok, kik este még egész nyugodtan feküdtek le, reggel hiában keresik otthonuk nyomait is.

Kétségtelen geologiai nyomok bizonyítják e mellett, hogy ez az egész partvidék folytonosan süllyed. Hajdan az egész északi tenger helyén szárazföld volt s egykor a mai Európa összeköttetésben állott Amerikával, ma a tenger területe folytonosan nagyobbodik. Dortrecht mezői erdővé váltak; Dünkirchenben az utcák magassága még

A Rajna völgye Bingennél.

csak 60 centiméternyi, a művelt mezők pedig egy méternyire vannak a tenger színe alatt; Furnesben és Ostendében még alacsonyabb fekvésűek az utcák s a hollandi polderek szintája folytonosan süllyed; a Schelde mellett 3 és fél méternyivel esik alantabb a dagálnál; a nyugati erős viharok alkalmával Hollandia partszélén 5 és fél méternyivel jár magasabban a tenger hullámszáma, mint Amsterdam utcáinak a kövezete. Sleszvignek nyugati partszélén átlag négy méternyi volt a jelen időszak alatt a süllyedés: ott a husumi kikötő fenekén alámerült nyirerdő közepén valami kőkorszakbeli sirt fődöztek föl, mely szükségképen oly korszakból való, mely a talajnak tenger alá merülését megelőzte. Sleszvig és Holstein keleti partjain több hasonló

jelenséget észleltek, melyeket csak a partok fokozatos sülyedéséből lehet kimagyarázni: így a Schlei torkolatánál feküdt kastélynak maradványai viz alatt vannak; odább a parttól egy fél kilométernyire a tengerben egy olyan erdőnek a törzsökei vehetők ki, melyben a középkorban szarvasok tanyáztak; a fehmarni tengerszorosban egy régi fal maradványai láthatók, végre Travemünde mellett két olyan kösziklát fog körül a tenger, melyek a mult század végén még a partszélen emelkedének. Oly tények ezek, melyek nem engedik, hogy a félszigeteknek szigetekké s némely parti tónak tengeröböllé való átalakulását egyedül a hullámok működésének tulajdonítsuk. John Paton szerint Dánia és Sleszvig-Holstein 1240. óta körülbelől 3175 □ kilométernyit, azaz egész területök egy tizennyolczadrészét veszítették el.

A tenger mosása és a sülyedés következtében az egyes még fennálló nagyobb szigetek partjai is rongáltak. A *Watt*nak nevezett lapos homokzátonyok veszik körül apály idején őket s csillogó ezüst fényök a kék szalagként körülvevő tengerhabok között, sajátóságos látványt nyujt. Egyes helyeken nagyobb hajók nem is járhatnak, mert mindenütt apró zátonyok és szigetek vannak, melyek lakói különösen a viharos téli hónapokban parányi s ingatag földjükön valóságos remete életet élnek. S e föld lassankint tűnik lábaik alól. A partokat emésztő hullámok nyaldossák, egyes darabjaikat a szárazföldről különválasztva, azok mint valami oszlopok sziklatorony alakban veszik azt körül, míg lábaik alatt lassu bomlásnak indult homokkő-torlódások gyűlnek össze. Különösen nevezetes e szigetek közt más tekintetben is az Elba s Weser torkolatánál *Helgoland*. Régi Halligland (elárasztott zátonyu föld) nevét csak az idegenek cserélték fel a jobb hangzásu, de nem oly igaz Helgoland (szentföld, állítólag Freyának, a szerelem istennőjének szentelt föld) névvel. A sziget, mely egészben tarka homokkőből van s melyet hajdan krétarétegek vettek körül, most a tenger felé egész kerületén 60 méter magas partfallyal szakad meg, melynek tövét kirágták a tenger hullámai. Biztos pusztulásnak nézve elébe a sziget lassan-lassan csak olvad a vízben, épen úgy, a mint megolvadna valami óriási só-kristály. Ötszázad lefolyása alatt állítólag háromnegyedrészre tűnt el. Kétszázaddal ezelőtt még egy földszoros kötötte össze Helgolandot egy másik szigetkével, melynek partfalai ép úgy, mint a főszigetéi 60 méternyi magasságra emelkedtek s két kitűnő kikötő tette nevezetessé; mai nap e keleti sziget eltűnt és partfalait egynehány homokbuczka és homokzátony foglalta el, melyek

apálykor kitakaródnak; a kikötők ugyan megvannak még, de a legmélyebb járatu hadihajók is bátran járhatnak ott, hol ennekelőtte alig századdal az összekötő földszoros huzódott. De különben is, ki ismerné fel mostanáig Helgolandban, ebben az alig 2 kilométer hosszú és 600 méter széles sziklában azt a földet, melyről a brémai Ádám 1072-ben beszél s mely akkoron „igen termékeny és veteményekben, állatokban és szárnyasokban igen bővelkedő“ vala, s mely a mint kiszámították, ez időben 900 □ kilométeren terült szét? Mos-

Helgoland partja.

tan egy néhány kapás burgonya, egy néhány sovány legelő az egész művelhető föld s kétezer főre menő lakosságát kívülről táplálják. Fő megélhetési forrásuk a nagy idegenforgalom. A szingazdagságáról s változatosságáról híres partokat s a még híresebb tengeri fürdőt ugyanis évenként ezren és ezren látogatják.

A szigetekéhez hasonló pusztulás fenyegeti a partvidékeket is. Közönségesen e vidékről csak a nagy kereskedő városokról, Hamburg-ról Lübeckről és Brémáról tud az idegen; nem is sejdíti, mily nyomor s

milyen nagy ezen partok lakosainak élethalálharcza, az Elba s Weser hatalmas tengeréből alaku torkolatai környékén elnyuló területen, mely, mint a hollandi partok általában, szintén alantabb fekszik, mint a tenger színe, úgy, hogy a tenger vizének áradásától csak állandó s nagy messze kiterjedő homokzátonyok és mesterséges gátak védhetik meg. A természet által alkotott öv, mely a tenger partján, néhol több kilométernyi hosszúságban elvonul, sokkal nevezetesebb tünemény, mint sokan vélik. A folyók-hordta iszapréteggel borított s *Marsch*-nak nevezett termékeny és teljesen lapos sík mellett, sokszor csaknem egymást érintő mocsárok felett, a szél magasra emelkedő homokbuczkákat (*Geest*) alkot, melyek ugyan terméketlenek és nagyrészt még fa sem nő rajtuk, de elősegítik a termékeny völgyet védő gátak alakítását. Mind a gátak, mind ezen homokbuczkák a tenger felé eső oldalon lassan emelkednek, hogy a hullámok ereje megtörjék rajtuk és épen ezért ezen oldalról alig vehetők észre, míg a szárazföld felől meredeknek látszanak s a rajtok haladó kocsik és emberek a világos háttér miatt kísértetiesen óriásoknak tűnnek fel. A *Geest* kopár, terméketlen vidékein nagyon kevés lakó van s a faluk ritkaságok közé tartoznak, a futóhomok gyakran változtatja helyét s a földművelőnek különféle veszélyeket okoz: ellenben a *Marsch* vidékek lakói gátjaik védelme alatt, melyek különösen az Elba partjain igen magasak, a termékeny talajon kedvező viszonyok között élnek, de a különböző s egymás közt is nagyon eltérő helyzet következtében minden egyes vidék lakossága önállóan fejlődött ki s ősi sajátságait megőrizhette. A *Marsch* lakosa büszke is önállóságára s szülőföldje iránt előszeretettel viseltetik, különösen lenézi a szegény *Geest* lakosait, kik sem földművelést, sem baromtenyésztést nem űzhetvén, nyomorultan tengetik életüket.

Több tekintetben hasonló földrajzi viszonyok vannak a *nagy síkság keleti részében* is, mely az Elbától a Visztuláig terjed, azonban átlag a viszonyok itt mégis kedvezőbbek. A balti tenger partja sokkal magasabb, mint az északi tengeré s itt-ott 160 méter magasra is emelkedik, úgy hogy e helyen gátak is kevésbé szükségesek. Aztán a keleti tengerben nincs oly nagymértékben az apály és dagály és ezért a partokat inkább növeszti, mint rongálja. E belföldi tenger sóartalma is csekélyebb, ezért télen át rendesen befagy. Homokszigetek sincsenek a partok mellett. A dán szigetek és *Rügen* nagyrészt krétasziklából állanak, a távolabb fekvő svéd *Gothland* mészkövekből, a dán *Bornholm* gránitból van. De annál több a parti

tavak száma, melyeket itt *Haff*nak neveznek. Rendszeren édesvízű tavak sorozata, mint valami óriási rosta nyílásai, borítják el a partok széléit s csak egy-egy keskeny földnyelv, a *Nehrung*, avagy szigetek

Lübeck városának főtere.

zárják el a nagy tengertől. Néha a Haffok nagy terjedelműek s nagyobb hajókat is elbirnak, minők a Frische Haff a Visztula s Kuri-sche Haff a Memel torkolatánál. A legtöbb Nehrung egyes folyóknak,

melyeknek itt nagy áradásaik vannak, lerakódásaiból képződött. De ez az áradás nem örvendetes, mert nem iszapot hord, hanem homokot s az áradások helyén valóságos pusztá támad. 1855-ben Montan és Klossowo virágzó községekre tört a vizár. Az emberek nagy része elpusztult, a házi állatok közül alig menekedett meg egy pár, a falvaknak nyoma sem maradt, s a viruló vetések helyén több láb magas futóhomok támadt. Néha több százezer forint értékű vagyon lesz így semmivé s a mi a legrettenetesebb: a veszteséget kipótolni nem lehet. A hol orkán dult, pár év múlva a pusztításnak még nyomait sem látjuk, a tűzvész után az előbbinél sokkal szebb épületek emelkednek, a lávafolyamon sokkal jobban tenyészik a szőlőtöke, mint azon a talajon, melyet a vulkán kitörése elpusztított: de a *futóhomok*, melybe vetni nem lehet, mely a művelődésnek állandó ellensége, ragadozó állatként ragadja meg zsákmányát és többé nem bocsátja szabadon. S az emberi nem fejlődésének e veszedelmes ellenségét maga a rövidlátó ember is gyakran terjeszti, különösen azzal, hogy kiirtja a szép erdőket. Csaknem bizonyos, hogy hajdan az északi s balti tenger partjain nagy erdőségek voltak, most ezeknek jóformán semmi nyoma. Hódító barbarok, tudatlan parasztok s pénzsovár urak, versenyeztek egymással a pusztító munkában. I. Fridrik Vilmos porosz király, mikor egyszer pénz dolgában nagyon megszorult, kivágatta azt a fenyőerdőt, mely Danczigtól Pillauig a Frische Nehrung buczkáin egyhuzamban elterült: 200,000 tallért hajtott neki ez az üzlet, ámde a futóhomok betemette az egész nagy belső öblöt, megsemmisítette a halászatot, elrekesztette a hajóutat, elborította a védő erősségeket s koldussá tett egész nemzedékeket. A partlakók nem okolhatnak senkit; a buczkák tisztán az ő munkájok. Egyetlen egy esztelen tett bizony sok nyomoruságnak lehet a forrása: így Staring szerint Frizland egyik legnagyobb buczkája egyetlen egy tölgyfa kivágása következtében keletkezett.

Valóban szomorú képet nyújt az ilyen vidék. Jütland partvidékein mindössze csak kétszáz harmincznégy fajta növény terem és ezeknek is a javarésze nagyon silány s ezért a homokbuczák nem eléggé összetartók, hogy az őket meg-megrohanó dühös nyugati szeleknek helytállani tudnának. Ha a nyílt tenger szele elég nagy erővel fúv, e homokbuczák, hogy úgy mondjuk, a néző szeme láttára emelődnék és vándorolnak tovább. Ha megindult, gyorsan előretör a continens felé. Akkora a homok mozgása, hogy még ha a hullámok kirágták is a buczka tövét s ha a tengerbe beleomlik is, a teteje mégis előre

nyomul a continens felé. Ha széthull az egyik oldala, feltápászkodik a másikon s a buczka tetejéről látni, miként siet a számtalan porszem felkapaszkodni a rézsün; csillogva-villogva a napon, és tánczolva, mint szép nyári estén a szunyogok, felérnek a tetőre, azután a taréj tulsó oldalán párkány alakjában halmozódnak össze s időről-időre kis omlásokat csinálnak, melyek a lejtőségen úgy ömle-
nek el, mint a víz valami szikla oldalán s körvonalaik az egymást fedő könnyű ruhafodrokat juttatják eszünkbe. Igaz, hogy a szél egyuttal növénymagvakat is hoz s nincsen oly homokbuczka, melyen kuszó növények ne tenyésznének; de e vidéken a föld sülyedése, a messze vidéken homokföldön átjövő folyók kiáradásai, mind elősegítik a homok terjedését. Csak itt-ott maradtak még egyes helyek, hol a természet egész pompájában mutatkozik s ezek közé tartozik *Rügen* szigete, melynek kék tengeröblei, gyönyörű bükkerdői s a rajta található régi pogányisteneknek szentelt berkek és tavak a szomszéd-
ban fekvő kopár vidékkel szemben, valóságos oázisnak tűnnek fel.

Az érdekes tengerpart azonban csak pár száz kilométerre terjed, azontul már termékeny és részben igen gazdag vidék következik, melyen régi eredetét bizonyítva, itt-ott előtűnnek az északról idekerült vándorkövek. Kissé távolabb már erdőket, majd dombvidékeket is találunk, melyek azonban jóval lejjebb vannak, mint a hogy a nagy folyók mentéből gondolhatnánk. Nagyobb részük, különösen az ország közepén, kellenesen hullámzó dombsorozat, itt-ott azonban valóságos heglánczokat találunk, különösen a Duna és Rajna vidékén.

A Duna mellett elvonuló svábbajor fensík lejtői a Dunáig terjednek. Ez a fensík kissé magasabban (490—650 m.) fekszik a tenger szine felett, mint a svájczí, de ahhoz hasonlóan az Alpesekből lefutó s csaknem párhuzamos irányban haladó patakok szelik át, melyek mindnyájan a *Duna* folyam rendszeréhez tartoznak. Köztük a legtekintélyesebb Isar és Inn a bajor fensíkon havasi tavakon megy át, felső folyásuk rendszeresen zuhatagos s ezért alig hajózható. Egész vidékük terméketlen, közben-közben nagyobb mocsárok terülnek el és az itt-ott kisebb tavak, melyek közt csak a legnagyobb Chiemtó nevezetes s egyáltalán nem oly szépek, mint a közöttük fekvő s délről nyugatra nyuló hosszukás havasi tavak, minő például a regényes Tagertó. A Duna másik oldalán a Jura hegységekből aránylag kevés folyó ömlik. E hegységek legszebb vidékei Würtenbergben vannak, hol Münsingen mellett a kopasz, éles szelektől gyakran látogatott sváb Jurát, zord éghajlata miatt, württembergi Szibiriának is nevezik.

Más helyeken is gyakran találunk szeles, sziklás, barlangokkal meg-
rakott, de visszegény mészkőfensíkot zöld erdőségekkel, rétekekkel és
itt-ott tompa csúcsokkal. Bajorország déli részén az éghajlat kevésbé
zord, de azért épen nem kellemes. Az óriási síkokon nincsenek
kiemelkedő hegyek, csak névtelen dombok borítják ezt a nagy tért,
mely az Alpések s a német hegyek között van. Még a patakok is,
lehetőleg távol a domboktól, egyhangulag délnyugatról északkeletre
futnak s így egymással összevegyíthetők. Mindenütt igen sokat
látunk az égboltozattól s igen sokat a földből. A patakok széles
medrei, szokatlan nagy árterületei mellett a kis faluk csaknem elenyész-
nének, ha a lakások talán a talaj szokatlan szélessége és laposságá-
tól vonzatva, szintén el nem terülnének s a lakosok földjeiket a
lehető legnagyobb térpazarlással nem rendeznék be.

Közép-Európa déli részének egyik határt képező folyója, a
Rajna, még jellegzetesebb határ volt régebben a nyugati oldalon,
hol igen csekély eltéréssel mindenütt északi irányban halad és egy-
mástól heglánczokat választ el.

A Rajna Baseltől Rastattig oly mederben fut, mely a geologiai
korszakokban szelte ketté a Fekete erdőt és a Vogézeket, melyek
egykor összetartoztak. E meder még a triasz s jurakorszakban is kes-
keny tengeröböl vala, mely délfelé a svájci-francziai, keletfelé pedig
a sváb juratengerrel állott összeköttetésben. A tenger-talaj lassan
emelkedett s a kréta korszakban s már a tertiär korszak kezdetén
szárazföldre lett, ekként a két hegységet elválasztotta.

A Rajna balpartján fekszik a *Vogéz* hegység, mely délfelől észak-
északkeleti irányban csaknem párhuzamosan halad a folyóval, alatta,
körülötte terjed az elzászi sík, melynek talaja a Rajna felett alig néhány
méter magasra emelkedik. E talaj homokból, agyagból és apró
kavicsokból áll, melyeket a Rajna s mellékfolyói hordanak ide. A dilu-
vialis eredetű talajt a vogézi hegytömegetől gyenge földhullámlás
különíti el. Maguk a Vogézek Belforttól Mainzig, mintegy 250 kilo-
méter hosszúságra terjednek el. Alakjuk a szomszéd hegyektől élesen
megkülönböztethető, jöllehet nagyságuk s földtani viszonyaik annyira
különbözők, hogy magában Elzászban két különböző csoportot szok-
tak megkülönböztetni. A tulnyomólag jegeczes jellemű felső csoport-
ban jelentékeny magasságú csonka kupok vannak; míg az alacsonyabb
hegláncz északfelé kizárólag hosszas homokkő síkokból áll. A felső
hegységekben mély s végén megszűkült s fokozatonként emelkedő
völgyek nyulnak fel, az alsó alacsonyabb hegláncz csúcsai pedig észak-

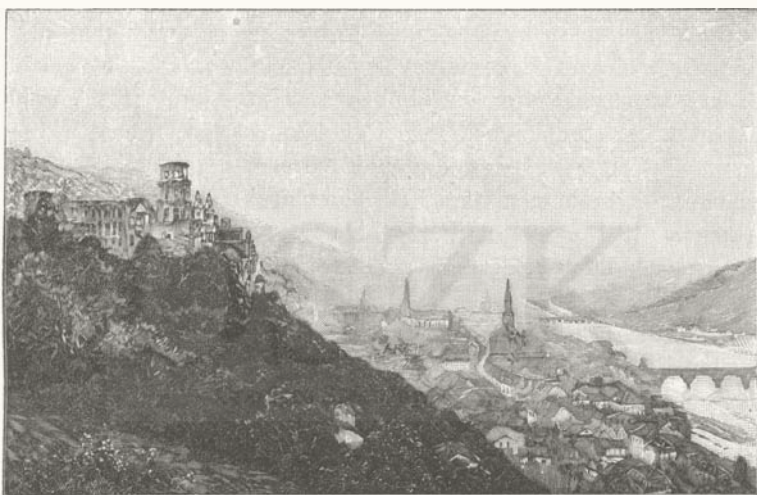
Rüdesheim a Rajna mellett.

felé folytonosan lapulnak s egyhangu síkjaikon a folyók lassan, zaj nélkül s rendetlenül futnak végig. A hegy meredekebb oldalai a Rajna felé a Mosel s mellékfolyói, különösen a Meurthe völgyébe ereszkednek. Az éghajlat itt, különösen a magasabb fekvésű hegyekben, már sokkal változóbb, mint a szomszéd Franciaországban, de azért 400—600 méter magasban még a szőlő is megterem, a buza 600, a burgonya 1200 méter magasságig tenyészthető. A Vogézek legmagasabb csúcsa Gabweilernél 1426 méter magasságig emelkedik.

A Rajna tovább haladva, Mainznál ismét nyugatra fordul, azonban csak rövid időre s már Bingennél megkezdődik északnyugati folyása azon a vidéken keresztül, melyet különösen régebben Európa legszebb részei közé számítottak, melyet az utazási eszközök könnyűsége s a partokhoz kötött regék következtében, ma is évenként sok ezer idegen látogat meg. A Heine költeménye által ismertté lett Lurlei szikla, Hatto egérvára, a szép Stolzenfels s annyi más látnivaló váltakozik egymásután a két oldalról hegyektől szűkített Rajna partján, hogy a turista még a lassu gőzhajóról is alig képes mindent jól megtekinteni. Koblenzen felül már szélesebbé válik a völgy és kevesebb a regényes elem. De csakhamar vulkánikus hegységekre akadunk. A Mosel és Maas között emelkedik fel a bazalt szirtekből álló *Eifel hegység*, melynek legészakibb része, egy 700 lábíg emelkedő nagy kopár fensík, mely Hohe Veen név alatt a belga földre is átlép. A hegység szabályos kihűlt vulkánokból s krateralaku mélyedésekből áll, melyekben most már tavak is előfordulnak, köztük a szép *laachi tó*. Lombkoszoruzta partjához nem messze, gyilkos szénsavas barlang van. Az egész hegység a nemrég még tengert képezett nagy szarmát síkság partján áll; geológiai adatok bizonyítják, hogy a tenger s a vulkánok működése csaknem egyszerre szűnt meg. Az Eifel hegységtől nyugatra vannak az *Ardennek*, mely inkább erdős hegyvidék, mint rendes hegység.

A Rajna baloldalán és a Vogézekkel szemben csupán a Rajna-völgye által elválasztva, emelkedik a tekintélyes *Fekete erdő*. A két hegység szerkezetének hasonlatossága csaknem bizonyossá teszi, hogy ezek régebben együvé tartoztak s egymástól külön egy vagy több párhuzamosan haladó hasadék választotta el őket. A Fekete erdő tömör hegység, területe hosszában 140 s szélességében 40—70 kilométert foglal el s a sváb trias fensíkba akként olvad, hogy a határt legfeljebb a sötét fenyőfa megszünte jelölheti. A Dreisam, Kinzig, Murg kis patakok a hegységet mintegy három részre osztják.

A déli részen vannak a legmagasabb hegyek, köztük az 1495 méter magas *Feldberg*, melyen már számos alpesi növényt találunk és melyen még a homokkő lerakodásnak semmi nyoma. A középső rész általában sokkal alacsonyabb, kevés magas csúcsa közt a *Kandel* 1242 méter magas, de az apróbb csúcsok között több gula- s harangalaku látható, melyek a tájnak érdekes jelleget kölcsönöznek. Az északi részen a homokkőrétegek már laposakká teszik a gránit eredeti pompás alakját, csak itt-ott fordul elő egy-egy porphyrcsúcs, mint Baden-Baden vidékén az 590 méter magas *Iwerst*. Ezután a Murz folyóig alacsony sötét piros színű dombvidék következik, köz-

Heidelberg.

ben-közben magasabb gránitsziklákkal, melyek alján világhírű fürdőhelyek vannak, köztük Baden-Baden, melynek gyógyforrásait a világ minden részéből évenként 30—40 ezer ember keresi fel. Komor, vad vidékek, zugó vizesések (Allerheiligen, Triberg stb.) enyhe völgyek s váromok egymást váltják fel e helyen, az erdők között nem ritkán emelkedik egy-egy hegycsúcs, melyről messze vidékre gyönyörű kilátás nyílik.

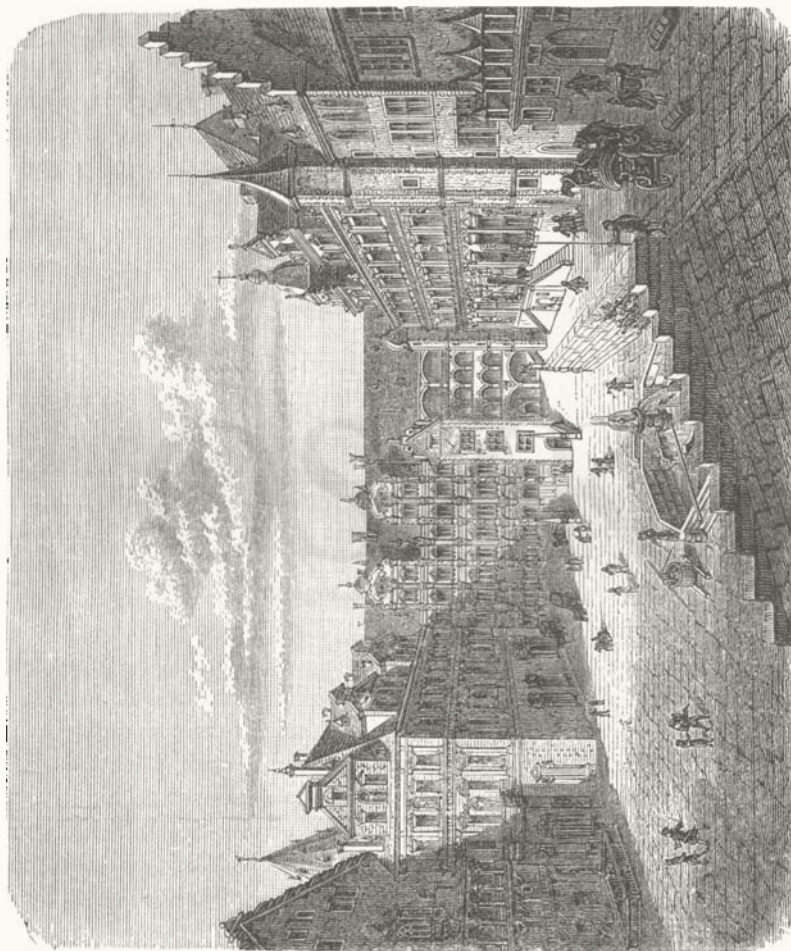
A Feketeerdőtől északra, a Rajna egyik legjelentékenyebb jobb-oldali mellékfolyójáig, a Feketeerdőben eredő *Neckarig*, alacsony, lágyan hullámszó s gondosan művelt dombvidék terül el, mely mintegy 400 méter magasságra emelkedik a tenger színe fölé. Tulrajta a

Neckar s Main között a Rajna síksága felé gyorsan leeső Odenwald emelkedik, melynek legmagasabb csúcsa a 708 méter magas Katzenbuckel. A hegylánc déli részén, a Neckar partján van még hiresebb várával a híres *Heidelberg* egyetemi város. Ez a vár Németország legnevezetesebb műemlékei közé tartozik s a 16-ik század közepéről eredő renaissance alkotásait ma is mintakép gyanánt tekintik s különösen az Otto Henrik épületét, melyet be is mutatunk.

A Majna déli partján, abban a négyszegletű zugban, melyet a folyó Lohr s Aschaffenburg között alkot, lapos, sok csúcsu, sötét hegytömeg emelkedik fel ismét: a *Spessart*, melynek legmagasabb csúcsa Geiersberg (617 méter). Sűrű erdők borítják el e területet, úgy hogy oly helyeken is, melyek magasan és kedvezőleg fekszenek és honnan a hegység csúcsain át s mély völgyeibe messze lehet látni, a látás egész határa a szó szoros értelmében csak az égboltozatra s erdőkre szorítkozik. Az erdőkben kitűnő tölgyfák százezrei nőnek; 20—30 méter magas nyársegyenes oszlopok sorozatát gondolja az ember maga előtt; a szem nem fárad el bámulásukban, habár néha több óra hosszat kell gyalogolni, míg az utazó egy községet vagy legalább egyetlen házat talál. Csak a völgyekben vannak itt-ott művelt és lakott vidékek.

A Spessarttal Középnémetország többi hegyei is összeköttetésben állanak. Csak északon a Majnába ömlő Kinzig választja el a hesseni *Vogelgebirgtől*, baloldalt a *Taunus* hegycsoport s jobbról a *Rhön* emelkedik a Sz. Kereszthegygyel s mindkettőt a *thüringi* erdőségtől ismét csak a Werravölgy választja el. A Rajna mellett ezek közül legelőször a Taunus agyagdombjai emelkednek, telve dúslombu erdőkkel s déli lejtőjén híres fürdőkkel (Homburg, Wiesbaden, Selters). Keleti részén nyulik el a *Rheingau*, melynek áldott földjén kitűnő bor terem és virágzó városok emelkednek. Legmagasabb csúcsa a 845 m. magas *Nagy-Feldberg*. A Lahnnal párhuzamosan fut a Rajnába a Sieg, melynek északi részén emelkedik a *Westerwald* Nassau. E hegység északnyugati részét Bonn-nal szemben a Rajna jobb partján a *Siebengebirge* alkotja, mely nevét 7 magas vulkanikus jellegű kupjától nyerte. A legnagyobb köztük az *Oelberg* (465 m.) gyönyörű kilátással; legszebb a meredeken s festőileg emelkedő *Drachenfels* (270 m.) Itt Bonnál, hol még csak 45 méter magasságban van a tenger színe felett, végződik be a Rajna középfolyása; geologiai nyomok már mutatják a nagy síkság kezdetét. Kelet felé és északi irányban azonban, de meglehetősen távolban, emelkednek a régi kőzetek, itt-ott,

habár csekélyebb mennyiségben, a terciär alakok, melyek közt legnevezetesebbek a Ruhrvölgy gazdag kőszéntelepei. A hegycsoportok azonban már úgy tűnnek fel, mintha a nagy szarmátság egyes hegyszigetei volnának s mindeniknek külön neve van. Legnevezete-

Heidelbergai palota udvara.

sebb köztük a híres Oszning vagy *teutoburgi* erdő, egy keskeny egyenes homokkő dombsor a Weser és Ems között. A Wesertől dél felé nyúlik a *hesszeni hegység*, melynek legmagasabb csúcsa a vulkánikus eredetű *Vogelsberg* (731 m.), mely mint óriási bazalt-hegység ritkítja párját s a magas *Meisner* (760 m.). Jávor-, bükk- s fenyőerdőségek,

közben kopár rétekekkel s mocsáros legelőkkel borítják a hegységet, melyet zord éghajlata s hosszú tele miatt „hesszeni Szibiriá“-nak neveznek. Tőle keletre fekszik a zord, kopár s nagyrészt felhőbe burkolt *Rhön* hegység, mely mintegy 600 méter magasra emelkedő meredek gerinczű mocsáros fensík s kapocsul szolgál a Vogelsberg s a *thüringi* erdő között, mely a Werrától keletre kezdődik és mintegy 40 óra hosszig tartó délkeletről északnyugatra fekvő vízvázasztó az Elba, Weser és Majna között. A szép erdős hegységben sok kedves, habár nem nagyszerű vidék van, melyekhez történeti emlékek is fűződnek. Csak a Wartburgi romokról és a reformációról egyaránt híres Eisenach vidékén van néhány igen mély és szoros hegyhasadék, mely olykor festői képet nyújt a tájéknak. A thüringi erdő északkeleti részét *Frankenwaldnak* is nevezik. A hegység északi részeinél párhuzamosan futó dombok kötik össze e hegységet a különben szabadon álló *Harzhegységgel*, mely a Weser és Elba közt csaknem eliptikus alakban terjed el számtalan labirintyszerű, egymásba vágó hegyekből s völgyekből áll több száz négyszög kilométernyi területen. Legmagasabb s az egész hegységet két csoportra osztó csúcsa a *Brocken* vagy Blocksberg (1140 méter), Észak-Németország legmagasabb csúcsa, melyet a németek épügy, mint nálunk a Gellérthegyet, a boszorkányok tanyájának s összejövetei helyének tartottak. E babonát előmozdította a hegyen, különösen napfelkelte és lenyugvása alkalmával látható ködfátyolkép. Az egész Harzhegység különben telve van regényes fekvésű helyekkel s különösen a felső hegységben sok meredek és sötét völgy található, melyeket, mint barlangokat s szép kilátásokat a nyári hónapok alatt sokan keresnek fel.

A többi hegységek Németországon kívül fekvő nagyobb hegycsoportoknak idenyuló részei. Legnevezetesebb ezek között az Elba folyó felső részén fekvő homokkődombozat, melyet különösen viz által kimosott festői alakzatu hegyeiről „Szász-Svájc“ név alatt ismernek. Drezdától pár óra alatt elérjük azt a vidéket, hol oszlopok, kopasz rétegzetes sziklák és más vad alakzatu s különböző színű kopár hegytömegek sűrűen váltják fel egymást. Szeszélyes alakzataikról különféle neveket adtak nekik a turisták. Leghíresebbek a Bastei, Kuhstall s mindenekfelett szeszélyes alaku oszlopaival a Prebischthornnak nevezett 373 magas sziklaiv.

Nem kell hinnünk, hogy az ezen egymással oly eltérő jellegű talajon élő nép valóságban egységes lenne. Igaz, hogy a német biro-

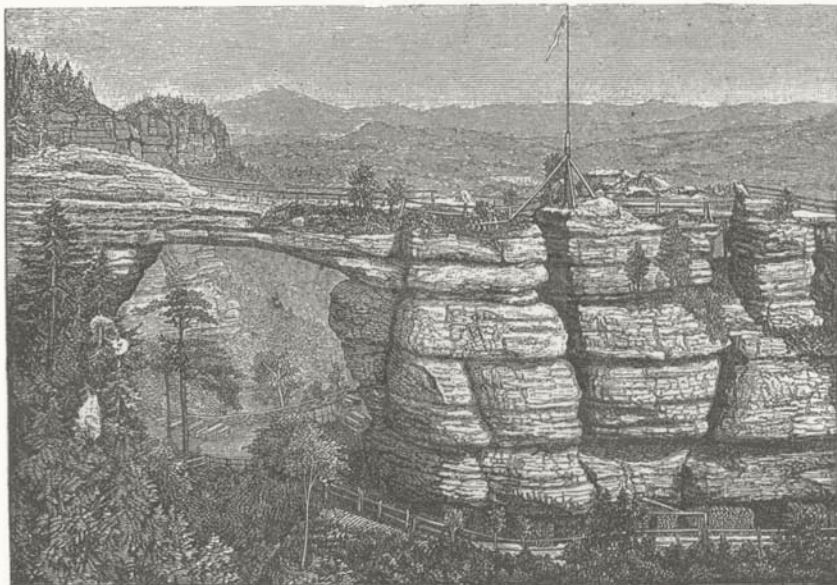
dalom 52 millió lakosa közül alig 4 millió az idegen nyelvű, de hogy maga a német nép jellemében, szokásában és részben nyelvileg is eltérő törzsekre oszlik, az általában s rég ismert dolog, noha kevesen vannak, kik az eltéréseket oly jelentékenyeknek tartják, mint a minő a valóságban. Tény ugyanis, hogy több különböző tájszólást beszélő német paraszt egymást megérteni sem képes. Az eléggé virágzó „plattdeutsch“ irodalom egy részét németre kellett lefordítani s az is tény, hogy egyes fajokat másoktól még ma is külön ethnographiai viszonyaik s anthropologiai jellegük szerint, világosan meg lehet különböztetni. A nagy német-francia háború óta e fajok között az ellen-

Részlet a Thüringiai-erdőből.

tétek s a részben egész gyűlöletig menő eltérő tendenciák már enyhültek ugyan; de a porosz és délnémet, valamint a hannoveri közt még ma is nagyobb különbség van, mint p. a francia s olasz vagy az egyes szláv fajok között. Valóságos nemzeti egységet Németországban még ma is tulajdonképp csak a *művelt osztály* képvisel, mely környezetétől sehol sem különítette el magát annyira, mint ez országban, melynek népe elméleti irányáról lett nevezetessé. A mélyen gondolkozó Buckle erre vonatkozólag a következő érdekes megjegyzéseket írja: „Egy európai nemzetnél sincs a legnagyobb és legalsóbb rendű szellemek közt ily mély űr. A német bölcsészek tudományosságuk nagyságával és gondolataik merész röptével a művelt világ élén

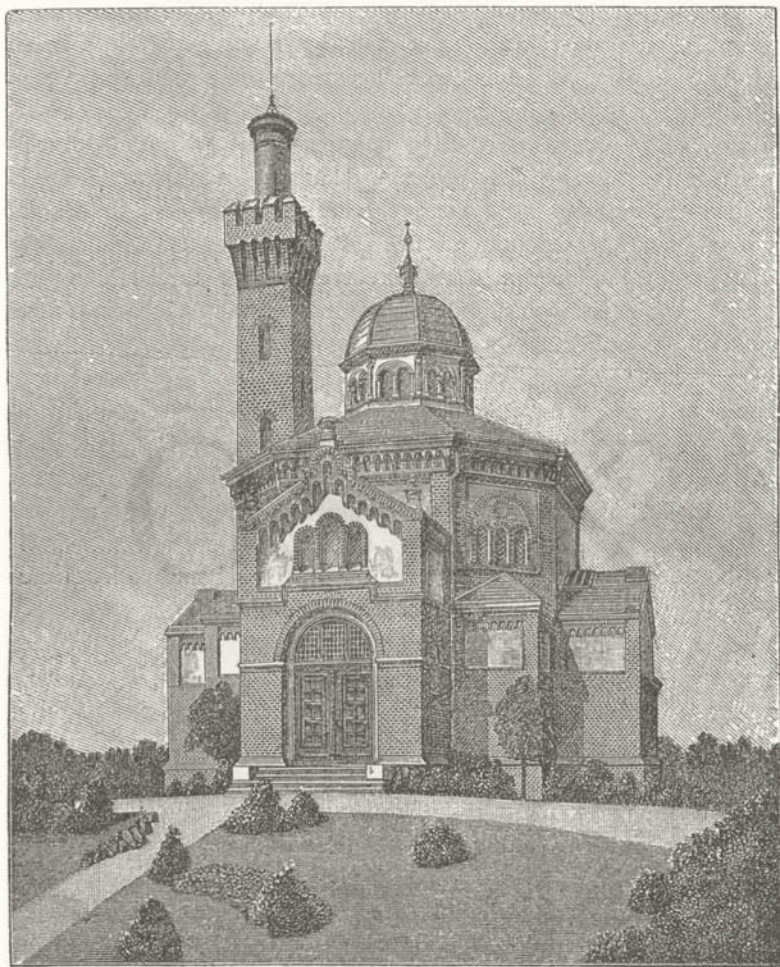
állnak. A német nép azonban sokkal babonásabb és előítéletesebb és — daczára a nagy gondnak, melyet a kormányok nevelésére fordítanak — valóban sokkal tudatlanabb és önuralomra sokkal kevésbé képes, mint Francia- vagy Angolország népei. A két osztály ezen elkülönült és ellentétes volta természetes kifolyása annak a mester-séges ingernek, melyet ezen osztályok egyike száz év előtt főkép a francia műveltségtől nyert és a mely a társadalom rendes viszonyát egészen megzavarta. Ezért előzik meg annyira Németországban a legfőbb értelmiségek a nemzet általános haladását, hogy a két rész

Prebischthor.

közt nincs rokonszenv és semmi eszköz, melylyel őket ismét egyesíteni lehetne. Nagy íróik egymás számára irnak, de nem a népnek. Válogatott és tudós hallgatóságuk van, nyelvük ezért tudományos. Anyanyelvüknek oly kifejezés-módokat kölcsönöznek, mely élénk és erőteljes, de oly nehéz, oly finom és bonyolult fordulatokkal annyira elárasztott, hogy saját népük alsóbb osztályai teljesen képtelenek azt megérteni. Innen ered a német irodalom néhány feltűnően jellemző sajátsága. Mivel nincs közönséges olvasója, a közönséges előítélet befolyásától is ment és ennek folytán kutatásaiban oly merész, az

igazság keresésében és a hagyományos vélemények megvetésében oly elfogulatlan, hogy az legnagyobb dicséretére válhatik. Másrészt ugyanezen körülmény idézte elő (régebben) a gyakorlati ismeretek

Hullaégető Hamburgban.

ama hiányát, az anyagi és természettudományi érdekek iránt azt a közönyösséget, melyet a német irodalomnak gyakran jogosan vetettek szemére. Mindez természetesen még inkább nagyította azt az űrt,

mely a német nagy gondolkozókat ama nehézkes, kemény munkával foglalkozó alsóbb osztálytól elválasztja, mely ugyan közvetlen alattuk áll, de ismereteik befolyását nem érzi és lángszellemük hevén nem lelkesül.“

Már a régi germánok két nagy csoportra oszlottak, melyek mind-egyike alsóbb osztályokra bomlott fel. Egyik volt a svévek, a másik a szászok csoportja. A római írók is észrevették e két nagy csoport különböző sajátosságait, viszonyait, mely életmódjuk minden részében különbözött. A svévek eredetileg keleten laktak, a góthok s szlávok szomszédai voltak, a szászok hazája azonban már akkor is az Elba partja volt, csak hogy attól kissé északfelé, hol jelenleg tartózkodnak. A svévek egy része délnyugat felé költözött s itt az Alpok alján az eredeti kelta lakossággal összevegyülve, önálló typust alkotott. A németek között is megkülönböztethetünk ennél fogva barna és szőke typust, habár a közönséges fogalom szerint német alatt csak a szőkehajú s kékszemű fajt értjük. E fajhoz jelenleg inkább csak azok a törzsek tartoznak, melyek nagyrészt most is eredeti lakóhelyükön vannak. Egész Németországban csak 32·20% van már e fajból, Poroszországban 35·47%, Bajorországban 20·36%, Elzaszban természetesen még kevesebb. A legszőkébb fajok általában az Elba északi részének partjain és Pommerániában vannak, a Rajna felé Siléziában már élénk vegyület mutatkozik; általában a Rajna, Duna és Odera partjain a németiség nagyon elegyes.

Ismeretes dolog s Quatrefrages óta igen sokan hangsúlyozzák, hogy a ma leghatalmasabb törzs, a *poroszok*, sem valódi németek, sőt allophyl (valószínűleg finn) faj és szlávok vegyülete, kik csak későbbben s inkább nyelvileg lettek germánokká. A testalkat is ezt mutatja.

A délnémetek nagy része brachykephalos, míg a poroszoknál már a középkorban a dolichocephalok voltak tulsúlyban. Azonban a középkortól fogva az északi népek kevésbé voltak kitéve a különböző vándorlásoknak s az idegen elemek beolvadásának, mint a déliek, s itt eredeti külön alak fejlődött ki, melynek két legnevezetesebb képviselője a sváb és a bajor. Testi különbségeiktől eltekintve, szellemileg is élénk ellentétet képez a porosztól e két faj s a vele többé-kevésbé rokon többi délnémet fajok. A délnémeteknél a kedélyesség az uralkodó vonás s a családi élet vonzó jellegén kívül az apró munkákkal való szorgalmas pepecselés, meg a szerény körben maradás található fenn. A porosz ellenben zárkózott, kiszámított

udvariasságu, türelmetlen az idegen szokások iránt; de e mellett nagyon tervező és merészebb hódító. Németország költőinek s ábrándozó nagy férfainak legtöbbje Délnémetországban született, itt van a rajongó vallásfelekezetek és a pietistikus irány hazája: Észak-Németországból kerültek ki a természettudósok, feltalálók, diplomataok s hadvezérek s itt vert az orthodox theologiai irány oly nagy mértékben gyökeret, mint talán sehol Európában, mert a vallásosabb angol fajnál ez pietismussal, a latinoknál s szlávoknál pedig az egyházi szertartásokkal áll összeköttetésben.

A valódi német kedélyességnek kiváló példányképe a *sváb*. E szorgalmas és mélyértelmű népfaj megjelenése nem vonzó; bárgyu tekintete, lomha mozdulatai s lapos beszéde néha, különösen a leg-

Parasztleány Felső-Bajorországból.

Sváb paraszt.

alsóbb osztályoknál, visszataszítók is; de ki e népet közelebből megismeri, sok szeretetre méltó vonást talál fel. Bizonyos „philiszteri”-nek nevezhető szokásai mellett valódi költői élet és józan gondolkozásmód egyesül náluk. Családi életük tiszta, munkásságuk körében pontosak s lelkiismeretesek és talán sehol sem képes a nép a természet mindennapi tüneményeiben, a családi események apróságáiban oly sok gyönyört találni, mint ez a faj, hol az idylli s patriarchalis viszonyok ma is nagyrészt feltalálhatók s azokat a közélet minden ágába át ültették. A kedélyes sváb nem képes ugyan

nagy eszmék végrehajtására, gondolkozásmódja szűkkörű, hite naiv, gyermekes, de, a mit megszokott, ahhoz kegyelettel ragaszkodik s terveit őszinte meggyőződés vezeti.

A *bajor* nép már kevésbé vonzó. A svábnál műveltség tekintetében is alább áll. Babonaságig menő, bár még mindig pietistikus jellegű, vakbuzgósága, olykor kissé bárdolatlan modora s iszákossága (Bajorországban átlag 15 millió hectoliter sör fogy el évenként, fejenként mintegy 300 liter), a mi veszekedő természetét tulságosan latra vetve, e fajt sokkal rosszabbnak tünteti fel, mint a milyen. Kedélyesség és a boldog családi élet itt is feltalálható és szorgalmáról, mely különösen a házi ipar terén mutatkozik, a legdicséretesebbet mondhatjuk.

A németek közt a legtehetségesebb faj a *szász*. Az idegenre kellemesen hat e népfaj előzékenysége, nyájassága és a megjelenésben jelentkező intelligenciája. Jóllehet ennek a fajnak értelmi tehetsége (a köznépet értjük) nem áll azon a fokon, hol az angol vagy magyar népé, de mindenesetre felette áll és tágabb körű gondolkozás módja van, mint a déli németeknek. E mellett a szorgalom és a kedélyesség náluk is feltalálható, noha már nem oly tisztán, mint a sváboknál, kiknek kedélyessége megaranyozza azt a szűk kört, melyben élnek.

Sokban különböznek a poroszokon kívül a borivó frankok s rajnamelléki lakosok a phlegmatikus-melancholikus sváboktól, kiknek jellemvonásában már francziás élénkség és a változatosságnak szeretete is fölcillámlik olykor s kikenél a kitartás, kedélyesség s családi élet szeretete kevésbé van meg, a mit a vitézség és eszes bátorság annál inkább pótol.

Német művekben a legközönségesebb dolgok közé tartozik, hogy a nép jellemének tulságos előszeretettel rajzolt vonásaiúl az önhittség jelentkezik. A német minden erényt magának tulajdonít; „deutscher Fleisz, deutsche Ehrlichkeit“ stb., kérkedve hangzik el a német nép ajkán. Ebben a porosz túltesz valamennyin. Általában véve ugyan a német nemzetnek igen sok szép jellemvonása van, de vannak nagyon elterjedt hibái is. Ezek közé tartozik az utánzási hajlam, a pedanteria és módszeresség, mely a czimek és rangok suptilis részleteit is figyelemmel kíséri s egész a nevetségességig, a közönséges érintkezésben is zsinórmértékül tartja. Hiányzik a németből a szabadságérzet és ennek szeretete. Megjegyzendő egyébként, hogy e jellemvonások ép napjainkban feltűnő átalakulásokat mennek keresztül.

A nagy francia-német háboru óta a német nép sokkal gyakorlatiabb lett, mint azelőtt, a régi bölcsészeti álmódosások, melyek közt különösen Hegel tanai évtizedeken keresztül mintegy szellemi rabigában tartották a művelt osztályt, ma eltűntek, a művelt osztály és köznép között fennállott ür betöltéséről némileg gondoskodnak s általában az egész nép a kisszerű felfogásból, melyet a parányi, gúnyosan úgynevezett duodez, államok szellemi élete oly nagyra nevelt, némileg kezd kibontakozni és politikai álláspontot is képes némely dolgokban elfoglalni.

Még mindig a professorok és ábrándozók hazája ugyan ez az ország, sokkal inkább, mint bármely más Európában, de össze-

Elszászi nők.

hasonlítva szellemi életét azzal, melyet e század első felében, sőt másfél évtizeddel ezelőtt is tapasztaltunk, sok örvendetes gyakorlati irányu haladást lehet náluk észrevenni.

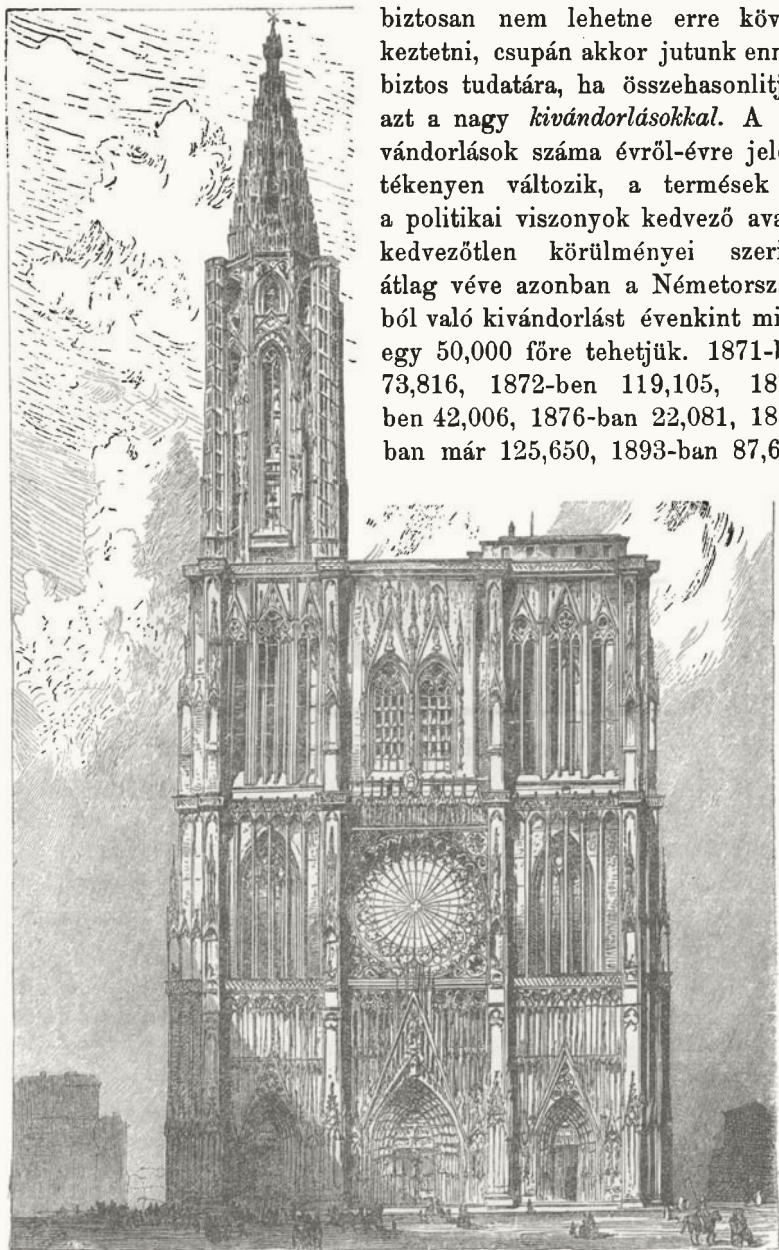
Ez időszertint Németországban még igen nagy az *idegenajku nemzetiségek* száma is, melyek az erős germanisatió ellenére a német népbe be nem olvadtak. Átlag legalább 4 millióra lehet a nemzeti-ségek számát becsülnünk, noha számuk évről-évre fogy, a rendkívül erőszakos germanisatió következtében, különösen Elzászban és Pozenben.

Elszászban már csak 200,000 francziát ismer el a hivatalos statistika, de a szláv elem számát a keleti vidékeken 3 millióra teszik. El-

pusztultak ezek közül az egykor oly népes vendek és kasszabok, de még mindig sokan vannak a *lengyelek*, főképp Pozen tartományban, ezenkívül Sziléziában az Odera mindkét partján. Rokonok velük a *mazurok*, a Lengyelországba telepedett mazoviaiak utódai, kiknek hercege Konrád hívta be 1228-ban a német lovagrendet, hogy a pogányok ellen őket megöltalmazza. Mindkét néptörzs a jelen században határozottan németesedik. A városok lakosságában a művelt osztályt vagy kizárólag németek, vagy azok a szlávok képviselik, kik nemzetiségüket már megtagadták. A lengyeleknél a katolikusok újabb üldözése némi ellenhatásnak volt okozója a germanisatióval szemben, de ez valószínűleg nem lesz tartós. A mazuroknál, kik leginkább Keletporoszország délkeleti részében laknak, az átalakulás sokkal gyorsabban megy végbe, mert valódi nemzetiségi érzék náluk nincs. Művelt mazurok jelenleg már nincsenek is. Még szilárdan állanak s bizonyos tekintetben önálló fajt képeznek az ország északkeleti részében a *lithvánok* (150.000). A lithvánok nagyrészt erőteljes testalkatúak, a kik feltűnően munkabírók, még a legnehezebb munkában is fáradhatatlanok.

Az éghajlat különböző kellemetlenségeihez már kora ifjúságukban hozzászoktak s testierejük rendszeren sokáig tart, az erőteljes öreg emberek nem tartoznak köztük a ritkaságok közé. Értelmes faj, de conservatív hajlamokkal; a szomszéd vidék lakóival kevésbé érintkeznek. Általában protestánsok és igen vallásosak. Rossz idő és hosszú út nem ok arra, hogy ünnepnapokon a templomokban meg ne jelenjenek. A papokat nagy tiszteletben tartják és minden alkalommal különböző ajándékokkal kedveskednek nekik; ekként az ajándékokból több hasznot látnak, mint rendes fizetéseikből; de viszont valódi lelki atyjai a népnek, akinek tanácsához a paraszt mindennemű bajában bizalommal fordulhat. Egyébként a lithván nép igen önző és megbizhatatlan s a részegeskedés nagyon elterjedt közöttük. Ujabbán a vasut e vidékekre is elvitte a germanisatiót. Vasuti állomások környékén már csak az öregek értik anyanyelvüket, a gyermekek és fiatalok általában németül beszélnek, sőt sokan közülök szígyenleni is kezdik, ha őket nem tartják németeknek.

Németország *lakossága* az 1895-iki népszámlálás szerint 52,279.900 lélek volt (1875-ben 42.727.372), mely lakosság 540,610 □. kilométernyi területen igen különböző sűrűségben lakik. Népesedési viszonyai oly kedvezőek, hogy általában el lehet mondani, hogy a német nép Európának legszaporább faja. Területének népességéből ugyan

biztosan nem lehetne erre következtetni, csupán akkor jutunk ennek biztos tudatára, ha összehasonlítjuk azt a nagy *kivándorlásokkal*. A kivándorlások száma évről-évre jelentősen változik, a termések és a politikai viszonyok kedvező avagy kedvezőtlen körülményei szerint, átlag véve azonban a Németországból való kivándorlást évenként mintegy 50,000 főre tehetjük. 1871-ben 73,816, 1872-ben 119,105, 1874-ben 42,006, 1876-ban 22,081, 1880-ban már 125,650, 1893-ban 87,677,

A strassburgi münster.

1897-ben 24,631 volt a kivándoroltak száma. A kivándorlók külön hajón kelnek Brémában és Hamburgban útra. A reménylett boldogulás vágya csábitja őket az Egyesült-Államokba, hol a lakosságnak már igen jelentékeny részét teszik. Német eredetű emberekkel különben a világ minden részében lehet találkozni, noha e faj csekély politikai érzéke következtében régebben könnyen beolvadt más nemzetiségekbe. Nagy számuk és az ujabban erősen felébredt nemzetiségi érzékük okozza, hogy csaknem mindenütt külön koloniákat alkotnak. Kelet-Európában s Amerikában (az Egyesült-Államokon kívül, különösen Braziliában s az argentin köztársaságban). A németek itt-ott egész kis országokat alkotnak s ezenkívül is alig van földrész, hol népes s több környékből álló német gyarmatokat ne lehetne találni.

Mint egységes *állam*, Németország Európában a legfiatalabbak közé tartozik. Csekély félbeszakításokkal német (helyesebben római) császárság és névleg német birodalom is, folytonosan volt ugyan Nagy Károly utódai óta, de 1871-ig, mielőtt a hatalmassá lett porosz királyság erősebb kapcsolatot alkotott, Németország tömörked apró államból állott, melyek területe néha alig terjedt egy pár községre, ám azért mindannyinak külön udvartartása volt. E kis államok némelyike különösen az irodalom, művészet és a közoktatás ügyében nagy érdemeket szerzett magának s nem egynek megvolt az az előnye is, hogy a közigazgatás s anyagi érdekek terén a lakosságnak önálló fejlődést engedett. Ma e kis országok jelentékeny része Poroszországba olvadt be s mindannyi szövetkezve egy birodalmat alkot, melynek azonban jelenleg is 28 alkotó része van. Ezek közt van 4 királyság (Porosz-Bajor-, Szászország s Württemberg), 6 nagyhercegség, 5 hercegség, 7 fejedelemség, 3 köztársasági szervezetű szabad város (Hamburg, Lübeck és Bréma) s egy birodalmi tartomány (Elszász-Lothringia). Az ország feje a német császár, a ki egyuttal Poroszország királya.

Az államhatalmat a német birodalmi kancellár elnöklete alatt, az államok megbízásaiból álló szövetségi tanács s a német birodalmi gyűlés gyakorolja. Ez utóbbinak tagjait általános szavazatjog alapján az összes birodalmi államok polgárai választják; a tagok napidíjat nem kapnak. A birodalmi törvényhozás jogkörébe tartoznak: a hadügy (szárazföldi és tengerészeti), a birodalmi pénzügy, a német kereskedelmi forgalom, a honvédelem szempontjából a távirda- és vasutügy és a birodalmi alkotmány fejlesztésének joga. A birodalom végrehajtó hatalmának körébe utaltatott egyfelől a birodalom külügye, másfelől pedig a legfőbb felügyelet, esetleg ren-

delkezés mindazon esetekben, midőn a birodalom közös érdekei várnak elintézést. Az egyes államok a maguk belügyeire teljesen autonomikus jogokkal bírnak, Elzász és Lothringiát kivéve, mely a császár és birodalmi tanács közvetlen felügyelete alatt van. Az egyes államok, kivéve a három szabad várost, örökös alkotmányos monarchiák, a kisebb államokban egy, a nagyobbakban két kamara rendszerű képviselőház van. A szabad városokban a választott senatut gyakorolja a végrehajtó hatalmat s a törvényhozó hatalmat megosztja a „polgárság“-gal. Tagjait vagy egészben (Lübeck) vagy részben általános szavazatjog alapján választják; Brémában egyes, az egyetemet

A berlini királyi vár legrégebbi része.

végzett állampolgárok, iparosok, kereskedők, Hamburgban pedig az ingatlanok tulajdonosai, a törvényszékek bírái és a közigazgatási közegek soraiból.

Németországban túlsúlya következtében *Poroszország* gyakorolja a hegemóniát, melynek lakosai száma 32 millió, így ötszörösen felülmulja az utána következő legnagyobb államot, Bajorországot is (nem egészen 6 millió lakos). E határozott túlsúly, párosulva a porosz faj élénkségével s tevékenységével, a még ma formailag szövetséges államokból álló birodalmat mindinkább közelebb viszi a teljes centralizációhoz. Nagyban emeli ezt a porosz királyság fővárosának, egy-

uttal a német birodalom székhelyének, Berlinnek folyton növekvő jelentősége is.

Berlin város mocsáros és homokos vidéken fekszik, így fekvésének a természet nem igen kedvezett. A kis patakszerű folyó (Spree) partján épült város mindamellett ma már nemcsak Németország legjelentékenyebb helye, hanem valódi világváros, mely 22 □ kilométer területen nyul végig s lakosainak számát tekintve (1.700,000) Európának harmadik városa. Az utóbbi időkben rohamos gyorsasággal emelkedett. A középkor végén alig 10 ezer lakosa volt s csak a 17-ik század végén, a Hohenzollernek idejében kezdett jelentékenyebb lenni, midőn Friedrichswerder s Dorotheenstadt városokkal egyesítették. A 18-dik század elején már 50,000 lakosa volt s a tizenkilencedik század elején már másfélszázezer. De még ekkor is mennyivel jelentéktelenebb hely volt az ősrégi és népesebb Bécs mellett! Az utóbbi pár évtized alatt azonban nemcsak utólérte Bécset népességével, de tul is haladta. 1830-ban még csak 300.000 lakosa volt, 1875. végén 964,755 lett. Igen természetes, hogy e gyors népesedést csak tömeges bevándorlás tette lehetségessé. 1858-ban 26,110, 1871-ben 132.871 lakos telepedett itt meg. A gyors szaporodás sok társadalmi bajt is idézett elő. Kaszárnyszerű, egészségtelen lakások alakultak tömegesen, a kétségbeesett existenciák száma nagyobb lett, mint bármely nagy városban s az erkölcstelenség tekintetében Berlin ma a leghirhedtebb az egész civilisált világban. Aztán vegyük hozzá, hogy a társadalom páriái itt nincsenek egyes külvárosokba elkülömint Párisban vagy Londonban, hanem a város minden részében ácsorognak, sőt mintha a város közepén találhatnók őket legnagyobb számban. A tulnépesedéssel együtt az egészségügyi viszonyok is rosszabbodtak, mivel Berlinben nem ügyeltek arra, hogy a város közepén is legyenek parkok s fákkal beültetett utcák, sőt a 4—5 emeletes házak az új utcák nagy részében a lakók elöl még a napfényt is elzárták s a pinzelakásokat a ragályok fészkévé teszik.

Egészben véve azonban Berlin, mint új város, szépen és szabályosan épült s Pétervárt kivéve, alig lehetne aránylag oly sok új palotászerű épületet találni valahol, mint itt. Nemcsak a magánosok épületei, hanem a közintézetek is jelentékenyen szaporodtak, úgy hogy míg 2—3 évtizeddel előbb egész sereg német város (Frankfurt, Hamburg, Drezda stb.) sokkal több nevezetességet mutathatott fel, mint Berlin, ma a főváros e tekintetben is az első Németországban. A legtöbb nevezetesség és látni való a *Spree szigetén* van,

melynek közepe valóban ma már az első rangu terek közé tartozik. Egyik oldalán a *királyi várpalota* van, melynek egy része százados építmény, de szebb részeit, különösen a művészeti kincsekben gazdag fehér termet és kápolnát már a 19-ik században építették vagy alakították át. A palota mellett fekvő dóm jelentéktelen épület és inkább a királyok sírhelyéről ismeretes, ám annál előkelőbb helyet foglalnak el a *muzeum* épületei. A régi muzeumban, melynek Schinkel által épített és az úgynevezett Lustgartenre nyílt homlokzatát képünk ábrázolja, különösen nevezetes a képtár, melyet egészen a művészettörténelem és az ezt tanulmányozók igényeinek megfelelően

A berlini muzeum.

rendeztek be. Az új muzeumban vannak Kaulbach világhírű történeti frescói s a páratlanul gazdag főszoantvény gyűjtemény. E két muzeumon kívül Berlinben még legalább 50 különféle tudományos s művészeti gyűjtemény van. Ezek közt nevezetesek a királyi képtár, az iparmuzeum, a Schliemann-féle trójai ásatások, a Raczynski s Ravené-féle képtár, a világhírű néprajzi gyűjtemény, a postamuzeum, a gazdag állatkert stb.

A Spree-szigettől a szobrokkal díszített szép „várhidon“ keresztül, egymás után következnek az operaszínház, múgyetem, fegyvertár, tudományos egyetem, a királyi lakás, közbe-közbe mindenütt nyilvános szobrok, melyek közt legnevezetesebb Nagy Frigyes

lovagszoborra. Innen kezdődik a szép „*Unter den Linden*“ nevű kettős hársfasorral beültetett utca, melynek két oldalán egész sereg palota van, végén pedig a párisi tér s az atheni propylaeák mintájára a brandenburgi kapu, tetején Victoria négyes fogatu kocsijával. Tul a kapun kezdődik a „*Thiergarten*“ nevű liget számos mulatóhelylyel s egy pár szép szoborral. A mulató helyeken kívül a ligetben egész sereg modern palotákkal telt utca van, melyek többnyire nyárilak jellegűek s parányi, de diszes kertekkel vannak ellátva. A legelőkelőbb rész különben a Frigyes külváros, melyet „*Geheimraths Viertel*“nek is neveznek. A nagy gyárak a város keleti és nyugati szélén vannak s ezek között egy pár, mint Borsig vasgyára, a Siemens és Halske-féle távirati készülékek gyártása világhírűek.

Más nevezetességei közül felemlítjük még a művészeti és tudományos akadémiákat, a Gendarmenmarktot, hol két régi templom közt egy színház is van, továbbá arányai miatt szembeötlő a börze-épület, a Bethania nevű diakonissa intézet és mintakórház, a moabiti fegyház, a Handwerkerverein tágas terme, hol naponkint népszerű tudományos előadások vannak, a botanikus kert, a rokkantak háza mellett levő emlékszobor stb. A város szépségét nagyon emelik a nagy számu szobrai. Templomai (mintegy 50) között kevés van jelentékeny, annál érdekesebb azonban tanintézeteinek nagy száma, melyek nagyrészt palotaszerű épületekben vannak elhelyezve s nem egy (vakok intézete, javítóház, statisztikai szeminarium stb.) mintaszerű berendezéssel bír. Egyetemén rendszeren 6-7000 hallgató van.

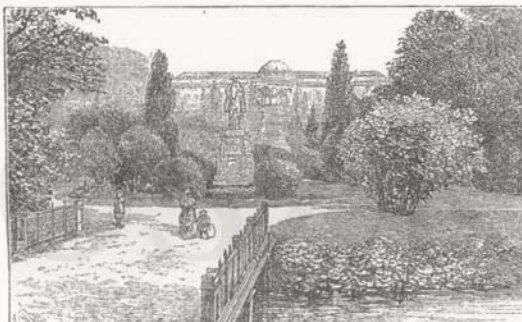
Berlinben az utcai élet más nagyvároséival összehasonlítva, nem oly élénk. A mintegy 8 kilométer hosszú Fridrichstrasse s Unter den Linden, továbbá a Leipzigerstrasse még leginkább népes. Az utcai élet sem oly tarka, mint Londonban vagy Párisban, de feltűnő sajátsága, hogy katonák és érdemrendekkel ellátott tisztviselők igen nagy számmal láthatók az utcákon. A magánfogatok gyér számuak, de annál több az omnibus, mely a város minden részében közlekedik. Vasuthálózata kiterjedett és indóházai összeköttetésben állanak egymással.

A város közvetlen közelében van a hallei kapu előtt a Kreutzberg nevű kis magaslat, mely azonban mégis a legnagyobb a főváros határában; kissé távolabb Charlottenburg van, III. Frigyes Vilmos és neje szép sirboltjával, ennek közelében Tegel, hol a Humbolt testvérek nyugosznak, Spandau nevezetes fellegrváráról s különösen *Potsdam*-ot és Sanssouci-ot látogatják meg gyakorta, melyek diszes királyi

palotái, várkastélyai s szép parkja leginkább emlékeztetnek Nagy Frigyes korára.

Berlinen kívül számos jelentékeny város van még a német birodalomban, mint azt az apróbb államok történeti multja után könnyű föltételeznünk. Sőt e városokban, melyek csaknem kivétel nélkül régiebbek a fővárosnál, sok oly nevezetességet fog az utazó találni, melyeket a Spree mellett levő fővárosban hasztalan keresnénk.

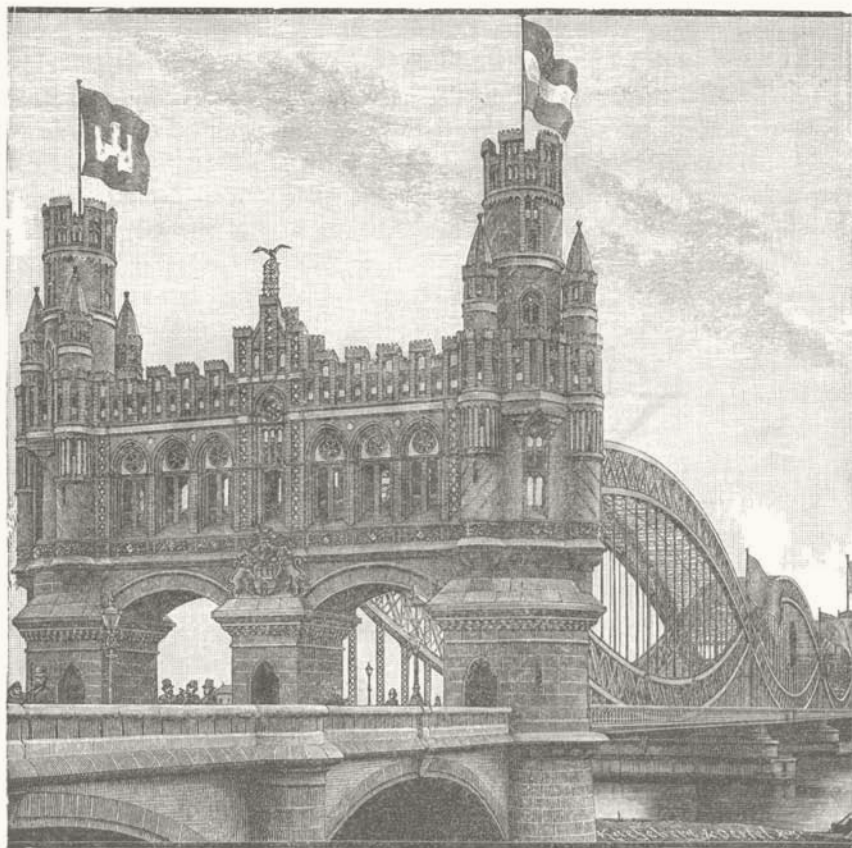
Az önálló államot képző városok közül kétségkívül legjelentékenyebb *Hamburg*, mely az országban Berlin után nemcsak a legnépesebb (625,552 l.) város, de egyuttal a német birodalom legtekintélyesebb kereskedő városa. Az Elba széles torkolatában a tengeri hajók egész a városig nyomulhatnak be és az Alster folyó benn a város területén nagy vízmedenczét képez. A város nagyrészen magas épüle-

Parkrészlet Sanssouci-nál.

tek, közben rendkívül szűk utcák vannak, de újabb részein pompás palotaszerű lakok épültek s kőfalai helyén szép sétahelyek vannak. Nevezetességei: hatalmas tornyaikkal a Nicolai és Michael templomok, könyvtára, természettudományi muzeuma, élénk kikötője, börzéje s számos tudományos s jótékony intézete. Közeliében Horn falu mellett egész kis telepet képez a híres „Rauhes Haus“ árvaház, inkább javító intézet. Hamburg szomszédságában, vele összenőve Altona (150.000 l.), szintén igen jelentékeny kereskedővárost találjuk. *Lübeck* és *Brema* már nem oly érdekes helyek; mindkét városban, különösen pedig Brémában nem egy érdekes régi épületen merenghetünk. Bréma ezen felül még fejlett kultur intézményeiért is méltán érdemel említést. A három szabadvároshoz még egy pár község is tartozik s mindenkinek külön kikötő városa is van.

A birodalom egykori székhelye Frankfurt am Main, igen érdekes régi város, mely ujabban ismét rohamosan emelkedik. Az ősrégi városháza (Römer), domja, nevezetes Städelféle képtára, szobrai, meg egyéb látnivalói meglepik az idegent. Szintén jelentékenyen emelkedik Lipcse (400.000 l.), mely egykor vásáraitól, ma pedig könyvpiaczáról

Az Elbe hídjá Hamburgban.

nevezetes. Több mint 400 könyvkiadó van a városban, kik több ezer munkást foglalkoztatnak és külön börzét tartanak fenn, évenként közel 200.000 mázsa könyvet küldve szét a világ minden részébe. A keleti tengerparton legjelentékenyebb kereskedő város *Stettin*, mely város különben nevezetességében szegény s az utazók inkább a közelfekvő

regényes Rügen szigetet keresik fel. E tengerparton nevezetes hely még Königsberg, Kant szülőhelye, Poroszország egykori fővárosa, továbbá *Danzig*, melynek régi, a hanzakorszakból fennmaradt épületei, szép kikötője és nem egy kiváló épülete még ma is igen figyelemre méltó.

A legjelentékenyebb helyek közé tartoznak a déli királyságok fővárosai is. *München*, Bajorország főszékhelye (400,000 l.) magasfensíkon, zordon vidéken fekszik, azonban, különösen ujabban, művé-

Brémai színház.

zet és tudománykedvelő fejedelmei igen kellemes várossá alakították át. Egész házsorai épültek antik modorban, széles utcákkal, fasorokkal szegélyezve. Művészeti akadémiája, hol magyar tanítók is működtek, egyike a leghiresebbeknek, nevezetesen gyönyörű képtárai, műgyeteme, rézöntő intézetei, óriási könyvtára s ennek közelében az óriási Bavaria ércszobor. A sok sört fogyasztó philister bajor nép között a művészek külön kis világban élnek. Bajorország többi városai közt kiválik még *Regensburg*, a Duna mellett s közel hozzá a „Walhalla“ pompás hegytetőn épített márvány templom, hol a híres

németek szobra van elhelyezve. *Beyreut* nevezetes dalszínházával, *Bamberg* szép régi templommal, Augsburg s Würzburg és mások érdekes gyűjteményekkel. A legérdekesebb hely azonban Nürnberg (170.000 l.), melynek egyes részei még ma is középkori jellegűek. A művészettörténelemben hajdan nagy jelentőségű városban máig is számos nevezetes műemlék és gyűjtemény látható s ma lakói a műiparban foglalnak el kiváló helyet. Ha még egyszer érdekességéről főlemlítjük a Wagner-zene kultuszának hódoló Beyreut-ot, melyet évenként messze országokból látogatnak nyáron át, mikor előadások tartatnak s ha még I. Lajos bajor király tündérpalotáit említjük, nagyjából elsoroltuk Bajorországban azokat, a mik az általános érdeklődésre számot tarthatnak.

Gazdag középkori, különösen építészeti emlékekben a szomszéd Würtemberg királyság is, melynek fővárosa *Stuttgart* (160.000 lakos) Németország legszebben fekvő városa közel a Neckar partjához, erdők és szőlőkkel bekerített völgyben. Gyűjteményei, műegyetei, vasuti pályaudvara igen nevezetesek. Két királyi laka van, melyek közt a régi gránitból épült várszerű erődítményei sejtetik régebbi építést s udvara, melyet képünkön bemutatunk, egészen megőrizte a középkori sajátságokat.

Würtemberg számos nevezetes helye között kiválik *Tübinga* híres egyetemével, *Ulm*, hol gyönyörű góth templom látható, *Ludwigsburg*, szép kastélylyal stb. Az ország sváb lakossága a házi ipar iránt nagy fogékonysággal bír, a Feketeerdő lakosai különösen ismeretesekek kézügyességükről s egyik városa Reutlingen a leghíresebb műiparúzó helyek közé tartozik.

A badeni nagyhercegség fővárosa *Karlsruhe*, különösen feltűnő legyező alakú építkezéséről nevezetes. Sokkal ismertebb hely ennél Heidelberg festői szép romjairól, Baden-Baden nagyhirű fürdőjéről. Figyelmet érdemel Freiburg szép székesegyháza stb. Az ország egyik jelentékeny kereskedelmi helye a Rajna partján Mannheim, egészen koczkaalakulag elágazó utczáival és szintén figyelemre méltó. A felsorolt városokban a művészet s műiparnak nem csekély jeleivel találkozunk.

Dél-Németországhoz tartozik még Hessen, melynek fővárosa Darmstadt, sokkal kevésbé fontos, mint a Rajna partján fekvő Mainz (80.000 l.), hol híres székesegyház s rendkívül sok kaszárnya van. Különös főlemlítést érdemelnek műgyűjteményei is. Az ország északi részében fekszik Gieszen egyetemi város.

Ezen államoktól Németország nemrég visszafoglalt új tartománya *Elszász-Lothringia* terjed el nyugat felé, mely másfél milliót jóval meghaladó népességével s gazdag iparával igen jelentékeny helyet foglal el. Legnevezetesebb városa *Strassburg* (140,000 l.), melyet különösen világhírű szép góth temploma, az építészet egyik legnagyobb remeke, tesz emlékezetessé. E népes s gazdag tartományban vannak még, hogy csak egy párt emeljünk ki közülök, Mülhausen nagy iparos város, Metz, első rangú erősség stb.

A Rajnán északfelé haladva, Mainzon felül, számos várromot s virágzó apróbb városok találunk. A nagyobb helyek: *Wiesbaden*, hol

A régi vár belseje Stuttgartban.

egy pár érdekes régi épület, fényes fürdő s szép gyűjtemények vannak. Worms, híres dómjáról. *Kassel*, egyike a legszebb fekvésű német városoknak, közelében Wilhelmsöhe magaslattal. *Coblenz*, igen szép vidéken, első rangú erősség. *Aachen*, híres régi székesegyházzal, hol Nagy Károly van eltemetve s a német császárokat koronázni szokták. *Düsseldorf*, nevezetes művészeti akadémiájáról, *Bonn*, nevezetes egyetemi város. *Köln* (320.000 l.), melynek világhírű domját, Németország egyik méltó büszkeségét, nem rég fejezték be. E város, mint kereskedelmi és iparüző hely is nevezetes s általában Németország legjelentékenyebb községei közé tartozik.

Régi hirneves helyek az ország különböző részeiben: Frankfurt az Odera mellett, Boroszló, Szilézia főszékhelye. Magdeburg s Hallstadt előkelő székesegyházzal, Wittenberg, hol Luther a reformációt megkezdette, Halle híres árvaházával, Erfurt, mely magkereskedéséről nevezetes, Hannover érdekes gyűjteményekkel. A thüringiai erdőség környékén történeti s más tekintetben nevezetes helyek Coburg, Gotha, Weimar (Göthe működési helye), és Jena az egyetemi város stb.

Külön is megemlékezünk a német városok szemléjében a szász királyság nevezetes helyeiről, melyek Németországban jelentékeny helyet foglalnak el. A legkiválóbb közöttük *Drezda* (350.000 l.) az Elba két partján. A legszebb német város, hol szép fasorok között órák hosszáig lehet az utcákon vándorolni. Nagyhirű tudományos és művészeti gyűjteményei vannak. Köztük Európa egyik legjelesebb képtára, a „Grünes Gewölbe“ nevű drágasággyűjtemény és természeti gyűjtemények. Drezdát nem ok nélkül északi Athénnek is nevezték. Lípcsén kívül, melyről már megemlékeztünk, nevezetesebb helyek még e királyságban Meiszen híres porcellángyárával, Chemnitz, Németországnak egyik legjelentékenyebb gyárvárosa, Herrnhut, honnan a pietisták egyik felekezete ered stb.

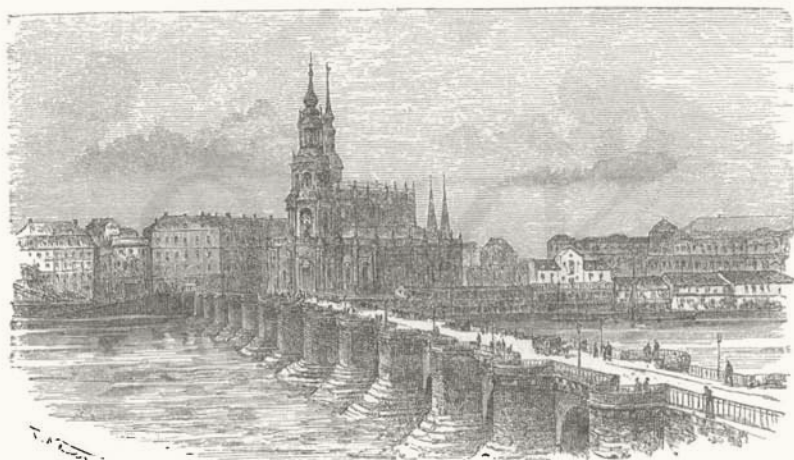
A városok nagy száma mellett minden jelentékeny helyet elősorolnunk nem lehet, de különben sem szándékozunk. Általában még csak azt jegyezzük meg, hogy Németország nagy részében a lakások falun is egész városi jelleget öltenek, a szűk utcák, emeletes s olykor több emeletes házak itt sem ritkák s nagyon kevés ház mellett van nagyobb kert vagy épen gyümölcsös. Ma a lakosságnak közel fele városokban van, 14% 100.000 lakosságúnál nagyobb városokban. A tanyai élet csaknem általában ismeretlen, de a városok szélein mindenütt találhatók nyári lakok, melyek néha a nagyobb városok-

Neuschwanstein Bajorországban.

ban igen nagy távolságra terjednek s részben szőlőkert- s gyümölcsösökben folytatódnak.

A német nép eredeti foglalkozása a *földművelés*, jóllehet a folyók völgyeit kivéve a földművesnek gazdag termést ígérő földjei nincsenek és e miatt a bevétel átlag igen nagy. Legfejlettebb a mezőgazdaság Württembergben és Szászországban. Az előbbi helyen a gyümölcs-tenyésztés is igen tetemes és nemcsak a falusi lakások mellett, de az országutak mentén is igen szép gyümölcsfa sorokat lehet látni. A gabona s buronya mellett, különösen a déli vidékeken, főtermék a kumló, mely a sörital készítéséhez szükséges. Szőlőtermelést az ország déli részében mindenütt üznek, noha kevés jó bor terem s a köznép nem igen él vele. Inkább az almabort és északon a pálinkát iszszák. A főital tudvalevőleg a sör, a minek készítésével 10,000 gyár-

Drezda.

ban közel százezer ember foglalkozik. Gazdag ez az ország erdőben is. Hegyei rendszeren fákkal borítvák s általában az egész ország területének egy negyedrésze erdőség. De a vad száma igen csekély, így leginkább csak nyulakra s apró madarakra vadásznak. A szarvasmarhatenyésztés igen nagy, az északnyugati részen (Mecklenburg) a lótenyésztés, Szász- s Poroszországban pedig a juhtenyésztés virágzik; Sziléziában s Frankföldön a méhtenyésztést is nagyban üzik.

A bányászat feltűnő módon emelkedik Németországban és az értékes ásványok egész sorát fedezik fel ujabban is. Különösen gazdagok széntelepei. Poroszországban magában évenként mintegy 500 millió mázsát ásnak ki. Híresek még ásványvizei is, melyeknek for-

rásait igen nagy gonddal ápolják s a fürdő közönség kényelméről minden tekintetben gondoskodnak.

Nagyon virágzó az *iparuk*, ma már a gyárakban elfoglalt férfi munkások száma a 10 milliót megközelíti. A legfontosabb iparágak: a gyapjuipar, len- s vasipar. Ez utóbbi főhelye Westphália. Itt, Essenben, van Krupp hírhedt ágyugyára is, mely sok ezer munkásá-

Észak-kelettengeri csatorna.

val s gépével egész kis városrész. A déli németek nem egy vidéken bámulusat ügyességre mutató készítményeit hozza kereskedelmi forgalomba a faipari termékeknek. Azonban a német ipar sem a műizlés, sem a czélszerűség tekintetében nem versenyezhet a nyugat-európai népek termékeivel.

Sokkal fejlettebb a *kereskedelem*, noha a bevétel a védvám-politika életbeléptetése előtt évenként mintegy 500 millió forinttal

haladta meg a kivitelt. A beviteli cikkek közt is nagy helyet foglal el a gabona, melyet Németország nem természetleg elegendő mennyiségben, sőt vizenyős gabonaneműit úgy teszi exportképesé, hogy magyar gabonával elegyíti. Igen tekintélyes Németország kereskedelmi hajórajja. A kereskedelmi hajók száma 6000-nél több. E tengeri rajnak köszönheti Németország, hogy külkereskedelme az angol és a francia kereskedelemmel a világ minden részében versenyképesé vált. Nevezetes alkotásuk ujabban az északkelettengeri csatorna, mely Kelet Európának szabad utat nyitott a nagy oceánba.

Ujabb időben nagy gondot fordít hajóhadára is, mely évről-évre jelentékenyen gyarapodik s már ma is a legtekintélyesebb a continensen. De sokkal nagyobb ennél szárazföldi *hadserege*. Több mint másfél millió katonát képes Németország háboru esetén kiállítani, békében is több félmilliónál a hadserege s katonáik általában véve fegyvelmezettebbek és jobb előkészítésben részesülnek, mint más államok katonái. Különösen nevezetes e tekintetben Poroszország, mely jelenleg a világ legelső katonaállama. Erősségekkel s várakkal mindenütt telve van, ezek közül 17 elsőrangú erőd. Katonáit naponként több óra hosszáig gyakoroltatja, egy részét jóformán gyermekkorától kezdve katonának neveli, az államintézményekben s a budgetben mindenkor első helyet biztosít a militarizmusnak, mintegy 7-800 millió márkát évenként. Hatalmas seregei csodákat műveltek az utóbbi hadjárataiban s ereje folyvást növekszik, Európának nem kis rémületére.

A közhit szerint azonban Németország diadalait, mint az ismert röpkeszó is mondja, nem annyira katonái, mint az iskolamesterek nyerték. Valóban nem lehet tagadni, hogy a *művelődés* még Poroszországban, a túlnyomólag katonai államban is, magas fokon áll. Ismeretes dolog, hogy a közoktatás ügye a nagy államok között is első és leginkább fejlődött. Iskoláinak száma töméntelen s népiskoláiban 150,000-re tehető tanító és tanítónő működik. Ezernél több középiskolája s 21 egyeteme van, melyek közül néhány a legjobbak közé tartozik. A nép műveltségéről, a mennyire azt az elemi iskola nyújthatja, általában mindenütt gondoskodva van s kevés község szűkölködik iskola nélkül. Másrésről azonban tagadhatlan, hogy az utóbbi évtized alatt Németország közoktatásügye nem fejlődött oly annyira, mint Francia- vagy Angolországé, de kedvezőtlenebbé válik rá nézve az összehasonlítás, ha e téren való fejlődését a szomszéd kis államokkal: Svájc, Hollandia, Svédországgal mérjük össze.

mely államok a német közoktatásügyet egyes ágakban túl is szárnyalták. Fölöttébb sok maradt meg a német közoktatásügyben a század elején uralkodott elméleti rendszerből és iskoláikban a gyermekek szellemi erejét túltömik, őket nem a társadalmi életre,

A kölni székesegyház.

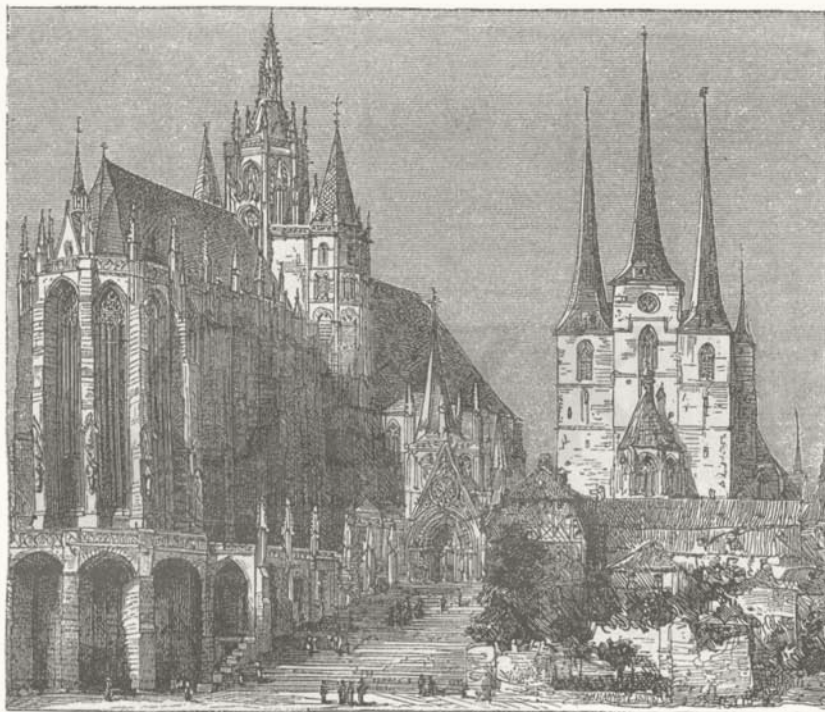
hanem főképp a tudományos pályára nevelik, holott e tekintetben szinte túltengés is mutatkozik. A szakiskolák Németországban még mindig fejletlenek; a társadalmi életnek nincs olyan nevelő hatása, mint pl. Angliában, hol az, legalább részben, az iskolák hiányát is pótolja. A tudománynak művelését azonban nem kell befoglalnunk,

mert e tekintetben Németország az összes államok között az első helyet foglalja el. Kisebb városokban is gyakran található becses s az újabb irodalom termékeivel ellátott könyvtárak, évenként 15-20.000 mű jelenik meg s minden népnek még jelentékenyebb tudományos felfedezéseit azonnal megismertetik. Az angol és francia tudósok általában több új eszmével gazdagították az emberi szellem ismeretkörét, mint a németek; de a részletek feldolgozása főképp a németek érdeme. A szépirodalom terén aránylag hátrább állanak, mint más nagy nemzetek, de a művészet minden ágában az utóbbi évtizedek alatt igen sokat haladtak.

Németországban a *vallásos* élet sajátos helyet foglal el. A tudományos theológiát az angolokon kívül egy nép sem művelte annyira, mint a német s ennek jótékony s kártékony hatása egyaránt meglátszik náluk. Különösen erős a betűrágó orthodoxia Poroszországban, hol sokszor egészen visszariasztó merevségében mutatkozott. Ellenben a déli törzseknél, hol a nép jellemének uralkodó vonása a kedélyesség, a *pietismus* fejlődött ki. Vannak egyes felekezetek, melyeknél a communismus idealis patriarchiai alakjában tényleg meg van valósítva, a meny nyiben a hívők a község többi lakóitól elkülönítve együtt élnek, közös háztartást vezetnek s mindenben a papok gondviselése alatt állanak. E pietistikus felekezetek humanistikai czélokra nagy áldozatokat is hoznak, noha buzgalmuk és térítési törekvésük nem oly nagy, mint az angolokéi, hol általában a vallásos érzelem sokkal tetterősebb. A német vallásos élete inkább szemlélődő. Az északi tartományokban a protestáns felekezet túlyomó, noha több apró felekezetre oszlik. Észak-Németországban 71⁰/₀, Dél-Németországban 37⁰/₀ protestáns van. Jellemző, hogy a theologiai tudományos kutatások még a német katolikusok között is felekezetet alkottak, az úgynevezett ó-katholicismust, mely azonban a népnél gyökeret verni nem tudott. Tisztán a tudományos theologiai vitatkozások eredménye az úgynevezett „szabad vallásos társaságok“ alakulása, melyek részben deistikus álláspontot foglalnak el, mivel isten létét és a halhatatlanságot kivéve, más dogmákat ők sem fogadnak el; részben azonban határozott atheisták s materialisták és pedig vallásos köntös alatt. Összes számuk alig megy 40-50 ezerre s tagjai inkább az intelligentia köréből valók. Egyházi szertartások vannak ezeknél is, de az ima helyét egy-egy hazafias költemény elszavalása, a predikatio helyét pedig erkölcsi vagy bölcsészeti beszéd képezi. A nagy egyházi ünnepek helyett nemzeti ünnepeket akarnak meghonosítani. A *zsidók* száma Németországban az utóbbi

évtizedek alatt igen elszaporodott, de tömegesebben inkább csak az ország keleti részében lakó szláv törzsek között laknak. A német zsidók az irodalomban és tudományban kiváló szerepet játszanak, szabad vallásgyakorlatuk van, az utóbbi években erős társadalmi ellentét támadt köztük s a németek között, mely ellentétet különösen az orthodox papság szítja makacs erővel.

Másik érdekes társadalmi mozgalom Németországban a zsidók

Az erfurti székesegyház.

üldöztetésén kívül a *socialistikus* irány folytonos növekvése és harca a társadalom másnemű elemei ellen, jóllehet a gazdagok és a szegények között ebben az országban nincs meg az a nagy különbség és válaszfal, mint Angliában, e mellett gyáripára sem fejlődött ki oly nagy mértékben: így a társadalmi harcot első sorban tudományos elméleti vitatkozások eredményének kell tartanunk, mely idővel egész a szenvedélyességig fajult. Nagyon elősegítette ezt a művelt osztály

proletárjainak nagy száma, mely a tisztán elméleti irányu felsőbb oktatás következtében sehol sem oly nagy, mint itt. A socialisták Németországon, bár üldözik őket, igen hatalmas testületet képeznek s e testület zömei nem a legszegényebb vidékeken vannak, hanem a nagyobb városokban. Számuk folytonosan szaporodik és nemcsak a politikai életben, de a társadalomban is jelentékeny helyet foglalnak el s különösen népies munkáik és hirlapjaik sikeres propagandái eszméiknek, és minden nemzet socialistái közt ők a legtevékenyebbek a

A wittenbergai vártemplom.

külföldön is. Az internationale főképp német eredetű. A socialistikus új világrend tudományos kifejtésére (Katheder socialismus) sehol sem irtak össze annyit, mint Németországban.

A katona uralom folytán többé-kevésbé létrejövő modern barbárság, a pauperismus, Németországban és különösen a poroszok közt már előreveti árnyékát s ennek ikergyermeké: a bűnesetek szaporodása is. 1892-ben 422,327, 1896-ban 456,999, köztük 47,275 gyermek volt az elítéltek száma s hogy nem csak műveletlen s tudatlan egyének, mutatja az a körülmény, hogy az elítéltek 85%-a iskolai nevelésben részesült s ismeretei is szépek voltak.

Mindezeket egybefoglalva: Németországnak a társadalmi forrongások, a nagymérvű kivándorlás és a már-már elviselhetlenné vált katonai uralom komoly bajai. Mindazonáltal Németország jelenleg Európában a leghatalmasabb államok egyike és politikai egyesülése óta nem egyszer (Bismarck) vezérszerepet vitt. Hogy a német nép virágzási korának tetőpontjára eljutott-e már, avagy a szorosabb egyesülés s a porosz faj jellemében fekvő hódítási vágy nem ingerli-e fel őket, hogy valódi világuralmat akarjanak létesíteni? ez a jövő titka. Annyi bizonyos, hogy Orosz- s Németország katonai uralma rettegésben tartja ez idő szerint Európának kisebb államait s egész világreszen olyan óriási hadi erő szervezésére és fenntartására készítette az államokat, hogy csak a rómaiak világuralma mutat föl hasonlót. Az emberiség nagy gondolkozói mondják, hogy ez állapot nagy veszélyt rejt a nemzetek önálló, békés fejlődésére és nagyrészt ez okozza, hogy az amerikai Egyesült-Államok már is túlszárnyalták Európát és kétségessé van téve jövőben Európának évezredek óta fennálló vezérszerepe.

Sigmaringen várkastély.

Szálloda a Pilátuson.

HETEDIK FEJEZET.

SVÁJ CZ.

Max Wirth: Allg. Beschreibung und Statistik der Schweiz. 3 köt. Zürich, 1871-75. — *Baker Grenfell*: A modern republic. London, 1895. — *W. M. Conway*: The alps from and to end. London, 1895. — *W. S. Dawson*: Social Switzerland. London, 1897. Jahrbuch des schweizerischen Alpenclubs. 1865. óta. — *J. Lubbock*: The scenery of Switzerland. London, 1896. — *Murray's* handbook for Switzerland. 18. th. ed. London, 1898.

Az Alpok hóborította hegyvidékének országába lépünk. Alig egy százada, hogy megismerték szépségeit Saussaure és mások lelkes kutatásai után, több mint félszázad óta ez a kis ország a turisták Mekkája. Azt a kis területet, mely 4-5 magyar megyénél nem nagyobb, Európa minden művelt lakója legalább is ismeri annyira, mint lakóhelyének közvetlen környezetét. Csak a legújabb időkben, a közlekedés mesés fejlődése után, kezdenek vele versenyezni egyes messzefekvő szép országok. Eddig Svájcot tekintette a közvélemény — tegyük hozzá: hibásan — a földgömb legszebb országának.

Ám tagadhatlan, hogy Európa legnagyobb heglánczának igen sok szépsége, — nem is említve, a mit az emberkéz szorgalma mívelt, — található a kis Svájcban. Jóformán lehetetlen egységes képet

alkotni ezekről a szépségekről. Az Alpok rendszere oly bonyolult, hogy maguk a tudósok a kis Svájcban 30-40 különböző hegycsoportot különböztetnek meg s az utazó ezek neveit alig ismervén, csak a vasutak, a nagyobb tavak és egyes kiváló csúcsok után tájékozta magát.

Középponti csoportnak látszik a *Szent Gotthard*, mely Svájc és Olaszország között a Rajna, Tessin, Rhöne, Aar és Reuss folyók vízváltató pontján fekszik; ez az a csomópont, melybe a környező hegycsoportok gerincei sugárszerűleg olvadnak be. Még a múlt század közepén is a Szent Gotthard-hegyet tartották az Alpok legmagasabb csúcsának. Ugy vélekedtek, hogy annak a hegynek, a melyen annyi nagy folyó ered, egyszersmind a legmagasabbnak is kell lennie. Innen éjszakeletre van a Tödi csoportja; keletre van a Reinwald-csoport; nyugatra és délre a Finsteraarhorn- és a Monte-Rosának még hatalmasabb csoportjai magaslanak. Ez az utóbbi csoport maga ismét a még inkább nyugatra fekvő Mont-Blanchoz csatlakozik; itt azonban irányt változtat az Alpések rendszere és egészen délfelé kanyarodik és több csoportot képezve, melyek közt a Mont-Cenis magaslik ki, délfelé a Monte-Visoban végződik, mely a dauphinéi s a tengeri Alpések között a határt jelzi; ez egyszersmind a láncolatban az utolsó olyan csúcs, mely 3500 métert meghalad. Azontúl a Francia- és Olaszország között határt vonó végső ágak, melyek mint a legyező ágai terjednek szanaszét, a tenger felé mind inkább-inkább törpülnek: de itt végződik a nyugati Alpok nagy íve s kezdődik az a közbeneső hegyláncz, mely amott az Apenninek főgerinczével összeköt.

A Szent Gotthard-tól keletre eső *Keleti Alpések* szintén csoportozatos elrendezést mutatnak. A Töditől éjszakeletre emelkedik a Saentis; a Rheinwaldtól keletre vannak a Bernina, Silvrette és Orteles csoportjai; azután következnek nyugatról keletre az Oetzthal és Stubaier tömegei, a Gross-Glockner és radstadi hegyek, melyeken túl a havasok jóformán megszűnnek s az újabb neptuni formációk kezdődnek, a kőszéntől a tertiárig.

A trias formatio az Alpokban nagy mennyiségben és nagy változatosságban fordul elő. Jura-rétegek környékén vannak a liguri öböltől kezdve s megkerülve a magas hegyeket egész az osztrák tartományokig. A svájci nyugati Alpok is nagy részben ebből állanak. Legnagyobb contingens képez azonban a tertiár alakulás, mely a hegysegre nézve jellemző. Az eocean rétegeken leülepedett molasse tölti

ki a tért a Jura és Alpések közt s továbbá a tiroli, salzburgi s krajnai völgyeket. A diluvium korból igen sok erraticus szikla maradt fenn s a jégárok Németország közepéig vitték terheiket.

Az aránylag ifju eredetü havasok keletkezésére nézve irányadónak lehet tekinteni, hogy a valódi havasok mindannyian vízszintesen működő redőzésből képződtek. A gránit a svájczai középhegységben sokkal régibb, mint az előközeti molasse s így dynamice arra nem hathatott. A bazalt a vicentini hegyekben ép úgy felemeltetett, mint a jegezes sziklák. A sülyedés a diluvialkorszak óta folyvást tart. A hajlás azonban akadályokra talált, melyek hatásait világosan észre lehet venni. Az újabb képződések mindenütt engednek a régieknek. A Jura hegy például a keleti Franciaországban levő régibb gneisz felé irányul egész a Fekete-erdő déli részeig s az Alpok a Jura irányát követik. Vorarlbergben s Bajorországban, hol nagyobb akadály nincs, a külső hajlások szabályszerűbbek lettek. Minél közelebb jutunk a cseh erdőséghez, annál szabálytalanabb elágazásai vannak az Alpoknak s több tört vonalat mutatnak fel.

Különös sajátága továbbá az Alpoknak a *völgyképződés*. Nincs egész földünkön oly hegycsoportozat, melyben a völgyek rendszere oly kifejlődött volna, mint az Alpokban; a nagy hegység völgyei hosszúságuk szerint felosztatnak fővölgyekre és kereszt vagy haránt völgyekre. De ezekkel még nincs az Alpések leírásában a völgyképződmény kimerítve; a medenczék- és nyeregteknyők (hátgerincz horpadásai) is ide számíttatnak. A medenczéket a csúcsokról leomló görgetegek vájták maguknak évezredek alatt, a nyeregteknyőket az elválasztó hegylánczok közt fekvő jég- és hőtömegek idézték elő. Minden hegységnél a völgyek nem mások, mint egymáshoz csatlakozott medenczék, melyek fokozatosan sülyednek. Az Alpoknál a fővölgyek alacsonyabban fekszenek, mint a harántvölgyek, azért ezek havasi vizeiket a fővölgyekbe vezetik.

A völgyképződés menetével összefüggésben vannak az *Alpok átjárói*, melyek vagy hosszúsági vagy keresztutak és nagyrészt igen nagy költséggel állították elő őket oly helyeken, hol valami meghágható gerinczet találtak. Az ókor világcsodáinál sok tekintetben nevezetesebb alkotások azok és a létesítésükre fordított munka s költség nem tartóztatja vissza az embereket, hogy újabban hatalmas alagutakkal még nagyobb szerü kísérleteket tegyenek. Hannibal és a rómaiak kora óta s egészen a század első éveig a Maurienneből csak a két Mont-Cenis gyalogösvényein lehetett Olaszországba átmenni,

vagy pedig olyan veszélyes hegyi utakon, melyeket mélységek szeldeltek át s csaknem egészen eltorlaszoltak a jégárok. 1810. óta már országút tette lehetővé a két nép utazóinak, hogy bármily időben közlekedhessenek. S ujabban oly élénk lett a forgalom, hogy a

mont-cenisi alagut elkészülése előtt a havason keresztül óriási költséggel külön hegyi kapaszkodóvasutat építettek. Még hatalmasabb átjárók vannak a *penni havasokon*, melyek a Montblanccal kezdődvén, a Simplon hegyhágóval végződnek. A két óriást, a Montblancot és a Monte Rosát roppant hátgerincz köti össze, mely sehol sem száll 8000 lábnál alább. Ez az Alpoknak legtömegesebb, legmeglepőbb s legmegrendítőbb vidéke. Nemcsak a csúcsokon, de magán a hegygerinczen is hómezők látszanak; jégárok pedig mértföldnyi terjedelemben fedik a hegynyergeket. A Montblancról keletre a hegynyereg kissé behorpad: ez a világhírű *Nagy sz. Bernard* hegyi átjáró,

Az ördög hídja a Sz. Gotthárd-úton.

hol a világalalomért küzdő Hannibal, Nagy Károly s Napoleon hadseregeket vittek át és a hol a tetőn a világhírű életmentő szerzetesek és kutyáik lakoznak. — A Monte Rosától éjszakkeletre az ősalpok gerince már valamit hanyatlik; itt Brieg svájci város irányában vezet a *Simplon hegyhágó*, mely Svájcból a legkényelmesebb s legjártabb kocszi közlekedési út volt Olaszországba. Régen a rómaiak is hasz-

nálták, azonban I. Napoleon egészen ujonnan készítette el, mértföld-hosszant roppant sziklatömböket robbantatott szét. Több tekintetben nevezetesebb még ennél is a sz. *Gotthard útja* vadregényes környékével. Maga a szoros Graubündenből az úgynevezett adalári havasokból ered s Reichenau túl két mértföld hosszú repedésen át jut a „*Via mala*“ nevű hegyszorosba, melynek tömérdek kanyarulataiban néha 30 lábnál nem szélesebb. Itt vezet az út a meredek agyagpala sziklafalak oldalán, melynek mélységében a Rajna zúg. Később ismét fordulnak elő szorosok. A kanyarulatok és hegymeredélyek miatt a patakok számtalan helyen át vannak hidalva s némely pontokról, például a regényesen fekvő ördög-hidról az utas 3—500 lábnyi mélységben szemléli az alatt habzó Reusz folyót s ha a vezető a mélységbe követ dob le, ágyulövéshez hasonló zajt okoz s utánna házmagasságu vizgőzők emelkednek fel. Az átjáró magassága 6508 lábnyi.

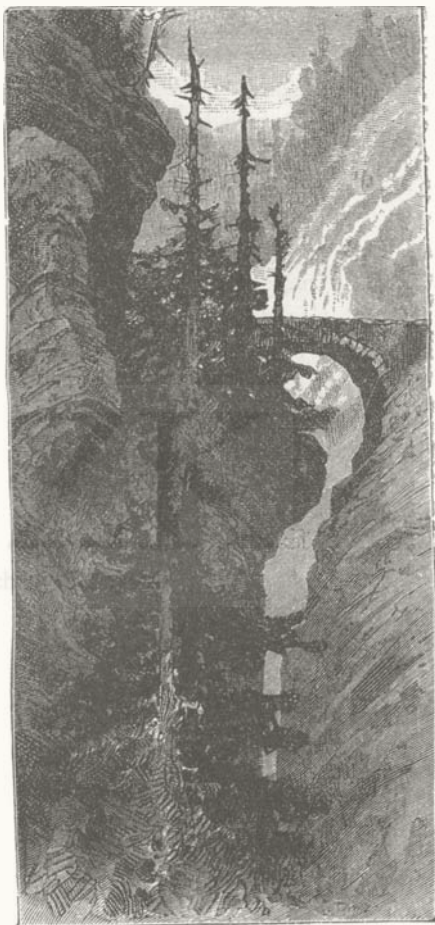
A hegyek s átjárók mellett legnagyobb vonzó erőt gyakorolnak az utazókra a *tavak*, az Alpesi hegylánczok főékségei. Svájc tavainak szépsége világszerte ismeretes. Számuk, nagyságuk s szépségük tekintetében e tavak mellett csak a Felső-Olaszországban és a Magas-Tátrában levő tengerszemek tudnak maradandó hatást gyakorolni. A víz átlátszósága, melynek következtében a halakat még torony mélységben is tisztán ki lehet venni, gyönyörű színe, a legsötétebb kékeszöldtől a legszebb világos kékig, nagyon emeli e tavak hírnevét. A hegyi tavak egyuttal az alpesi vizek tisztító medrei is, mivel a folyók egyrésze rajtok megy keresztül s medrökbe sülyesztik a sok követ s hordalékot, melyet vad futásukban a hegyek szorosaiból egész idáig magukkal ragadtak.

Az Alpok *tavainak szerkezetét* tulajdonkép a szomszéd s geologiailag sokkal érdekesebb Jura hegység áttekintéséből magyarázhatjuk meg magunknak. A Jura hegység szerkezete rendszerességénél fogva a svájci geologia ABC-je. Csaknem mindenütt egyközü s majdnem egyforma hegyvonulatokból áll, melyek nyugatról keletre menve mind magasabbra emelkednek, mint egymásra következő emeletek s olyanok, mind megannyi kőfalkerítések, melyek az egyik oldalon hosszú lejtőkkel ereszkednek, a másikon pedig hirtelen meredekséggel hanyatlanak alá. Ezeket az egyközü sziklafalakat közbeneső völgyek választják el egymástól s sánczainak tömegében amphitheatrum alaku kerek völgyek (combes) nyílnak, itt-ott pedig szorosok vagyis szűk harántvölgyek (cluses), melyeket zuhogók élénkítenek, a hegyvonulatokat egészen átszelik és külön-külön darabokra osztják. Ezeket a meg-

megszakadó s egymással ugyanazonos irányban húzódo hegyhátakat gyakran hasonlították a földön hosszú sorban tova vonuló hernyókhoz. De figyelmen kívül hagyva a szorosokat (cluses), melyek a Jura egy-közü falait külön darabokra szedelik, költöibb kifejezéssel oly apró hullámokhoz is hasonlították, melyeket bedobott kő idéz elő a víz felszínén. A kerek völgyek (combes) és harántvölgyek (cluses) nagyobbrészt a légkör benyomása alatt erednek s ezek völgyeiben az esővíz s a hegyekről leomló hó elolvadva meggyülvén, alkotják a tavakat. Ilyenek a Svájc északi részén levő tavak is, habár eredeti alakjukat most világosan felismerni csaknem lehetetlen. Egyedül a felső olaszországi tavak tartoznak más csoportba, a mennyiben azok a régi tengeröblből maradtak fenn.

A nagyszámu s részben kiváló szépségü tavak közül elég legyen emlékeztetőül csak a legnagyobbakat felsorolnunk. A *genfi* tó ívalakulag hajlik Svájc és Haute-Savoie francia megye közt; a *bodeni* vagy *constanzi* tó Svájc és Németország közt vonul el. E két tavat futja át a sz. Gotthard oldalából eredő két legnagyobb folyó, a Rhöne és Rajna, melyek egymással tökéletesen ellentett irányban haladnak s ezután hirtelen kanyarulattal északnak szökvé, átmennek tavakon, sellőkben és

zuhatagokban átszakítják a Jura párhuzamos lánczait s végre kiérve a hegyvidékekből, egyenesen a tengernek folynak, még pedig egyik a Középtengernek, másik az Északinak. Regényes fekvése miatt híres a *vierwaldstätti* tó, mely hat medenczében Karszt alakulag kanyarog,

Via mala.

továbbá a mély vizű *zürichi* tó. Mind e tavakon valamint több másokon gőzhajók is járnak.

Európa e legnagyobb hegysége más világrészek legmagasabb emelkedéseivel összehasonlítva jelentéktelen ugyan, de *általános alakzata* oly szép, hogy Bonstetten jogosan mondhatta, hogy minden a phantasia által alkotott nagyság az Alpokkal összehasonlítva kisméretűnek látszik. Északról közeledve felé már elől 1300—1625 méter magas hegyeket látunk, melyek, mint külső külfalkerítés, emelkednek fel Európa óriási bástyája előtt s túl rajtuk észre lehet venni a messze fénylő havas csúcokat, a fellegvár óriásoknak látszó kupjait. Maguk a magas hegyek nem izolált csúcok, hanem a legváltozatosabb alaku csoportozatok, majd mint sziklatűk, majd mint óriási fogak vagy kürtők vagy tört tornyok, néha, mint a havasok királya, a 4800 méter szédítő magasságig emelkedő *Montblanc* domalakuak. A sötét falak között 3250 méter magasság jégtengerek s hőtömegek nyúlnak el s felettük a jégár kezdődik az óriási torkolatokon keresztül huzódva. A sziklák tördelégei — a moraenák — néha egészen elborítják a jégár egy részét, néha messze kuszva, apró kis szigeteket alkottak körülöttük. Különösen az Alpok déli részén, az úgynevezett dolomit hegységekben mutatkozik ama rendkívül változatos kép, mely zord szegélyeivel, gulák, oszlopok s szakadékok halmazával oly látványt nyújt, melyhez hasonlót a művész legmerészebb képzelme sem alkothat. Hol a zöld alpesvidék megszűnik, kezdődik az örök jég és hó hazája s e határ gyakran oly élesen van megvonva, hogy sok helyen a hegymászó egyik lába zöld gyepen, másik pedig jégen állhat, egyik kezével a havat érintheti, másikkal virágot szakíthat. A kerekded, vagy kevésbé meredek csúcokat rendszerint hó lepi, ha pedig a csúcs nagyon meredeken nyúlik még fölebb: kiér az örök jégből. Valóban oly látványok ezek, hogy — egy német író kifejezése szerint — „sajnálja az ember, hogy csak két szeme van.“

Az Alpok *gyönyörűségei* jelenleg az egész művelt világot izgatottságban tartják. Mindenki sajnálja, ki nem láthatta még „Helvetia hófedte tetői“-t s a nagy veszedelmek, melyekkel a hegycsúcok megmászása össze van kötve, a sok emberélet elvesztése, nem riaszt vissza senkit, sőt napról-napra szaporodnak az Alpesi egyesületek s hasonlóan a kártya szenvedélyéhez, a hegymászók serege is él-hal veszélyes foglalkozásáért. Valóban a veszély tudata még inkább erősíti az öntudatot s gyönyört ad a visszaemlékezés. Mily kellemes megemlékezni a hegyoldalról letört s tompa morájjal a hegyi pata-

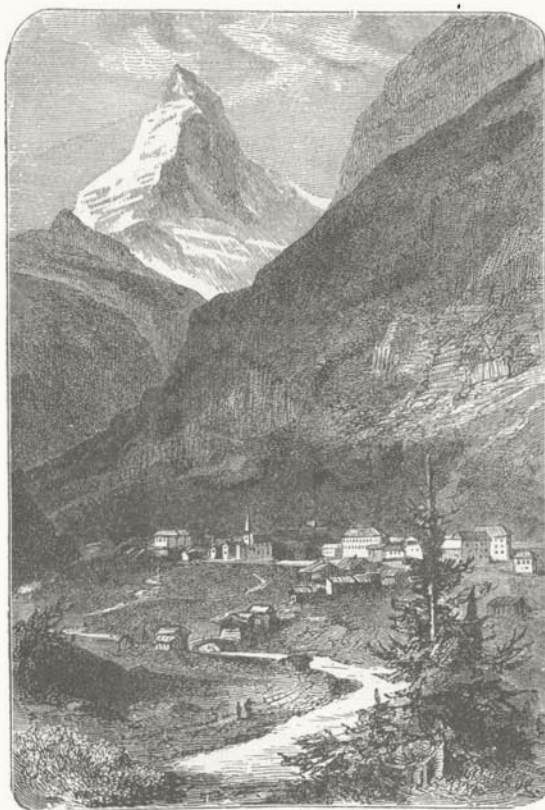
kokba zuhant kődarabokra, a gyökérre, a melybe az utazó kapaszkodott, hogy valamely sziklafalon fölmászhasnék, a vizerecskére, a melyből szomját oltá, a legelső jégári rianásra, mely alatta tátongott, s melyet átmert ugrani, a hosszan nyuló hómezőre, a melyen oly nehezen kuszott föl, olykor féllábszárig is belesüppedve a hóba s végre a legfelső tetőre, melyről néha a fellegek felett — a hegyek, völgyek és lapályok végtelen panorámáját egészen a ködbe vesző látási határig áttekinthette! Különös szépségűek az Alpokban a fel-

Átkelés a Mont-Blanc jégmezején.

hők. Mindazon képek között, melyeket az ember képzelete álmodni tud, legyenek azok akár rettentők, akár kedvesek, egyetlen egy sincs, mely a légkör páráiban meg nem volna; változékony körvonalaik miatt a felhők majd madárrajokhoz hasonlítanak, majd kiterjesztett szárnyú sasokhoz, marhacsordához, fekvő óriásokhoz, mesebeli szörnyetegekhez. Más felhők meg havas ormóju hegységek; még mások aranyos kupolájú nagy városokat ábrázolnak. A költők e csoportokban távoli szigetrajokot látnak, melyekben meglehető az annyira keresett, de a földön meg nem talált boldogság; a babonás népek,

gyakran saját vétségeiktől üldözve, azokban fegyvereket, harci méneket, csatarendeket, véres mérszárlásokat látnak. S midőn a nap hanyatlik, megjelenik a tündéri „alpesi fény“, a magasztos látvány, midőn a hegyek csúcsait izzó pir veszi körül s a völgyben halványkék derengés mutatkozik, míg a felhőkön minden elképzelhető színjáték előtűnik, a hó fehérén kezdve egész a tűzvörösségig.

Matterhorn.

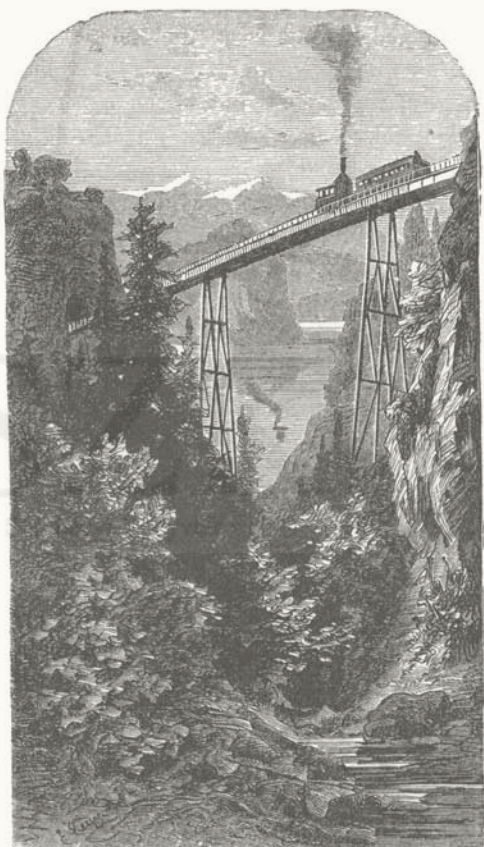
Az általános havasi szépségeken kívül csaknem minden svájcz hegységnek és völgynek különös természeti szépsége van, melyeket látni lehet, de leírni képtelenség. A legszebb részeket előszámlálni azonban némileg kötelességünk. Ezek közé tartozik első sorban a Montblanc környéke Savoyában, köztük a világhírű *Chamouny* völgy, melyről azt mondják, hogy egy sarkvidéki sziget, itt Európa közepén s melyet különösen jégtűi (aiguilles) tesznek nevezetessé. Nem messze tőle terül el a *genfitó*, környékén számos festői szépségű községgel s várakkal. Keletre fekszik a *Monte Rosa* (4638

m.), egymásra tornyosuló éksúcsa távolról úgy néz ki, mintha az egész hegység rózsaszírmokból állana. Nem messze tőle van a *Matterhorn* vagy *Mont Cervin* (4516 méter), melynek óriási obeliszkszerű csúcsa mellett a körülötte levő magas hegyek valódi domboknak látszanak, s melyet csak újabb időben emberáldozatok árán sikerült megmászni. Északra a Főalpoktól egy nem nagy terjedelmű, de annál

emelkedettebb felföld van feltolulva, melynek széleit érdekes magas hegyek alkotják: ezek a *berni havasok*. Érdekes csúcsok, gyönyörű vizesésekkel s jégtörmelékekkel telt völgyek képezik a havasok fővezetességeit. Számos szép helyét, melyek közt a Rosenlauer völgyből egy képet mutatunk be, a nyári hónapokban a turisták ezrei lépik el. Még feljebb észak felé vannak a *vierwaldstätti* havasok, köztük a kopasz tetejű Pilatus és csaknem szemben vele a tó tulsó oldalán a turisták által oly gyakran látogatott *Rigi hegy*, melyekre a híres kilátás kedvéért vasutakat is építettek. Svájc keleti részében a graubündeni vagy rhaetiumi havasok közt kiválóan híres természeti szépségeiről az *Engadin* völgy, melynek szikla medrében az Inn folyó habzik.

Az Alpok óriási területéről és csúcsainak nagyságáról fogalmat szerezhettünk magunknak abból az adatból, hogy ha e tömeget egyenletesen teríténék el Európa kontinensén, ezáltal a talaj magassága $6\frac{1}{2}$ méternyivel emelkednék. S ez óriási hegytömeg csakugyan folyton vándorol, különösen a *jégárok* folytonosan változtatják a hegyek alakjait. Kétségtelen nyomok tanúsítják, hogy hajdan nagy

jégtengerek terültek el oly helyeken, honnan évezredek előtt eltűntek. A jégár, e lassan, de biztosan tovacsuszó jég meggömbölyíti s lecsiszolja a legkeményebb sziklákat, óriási gránittömböket hoz le a völgyekbe s egész vidékek alakját változtatja meg. A havasok között oly sok pusztulásokat okozó hegyszakadékok s hólavínák távolról sem

A Rigi-vasut.

idéznek elő oly nagy átalakulásokat, mint e rendszeresen működő természeti erő, melyet az Alpések között különösen a Monte Rosa környékén egész nagyszerűségében lehet tanulmányozni.

Köztudomású tény, hogy a hegyeken, minél magasabbra hágunk, rendszeren fogy a hőmérséklet s ezzel együtt a természet termelő ereje. Svájc havasainak oldalain az eddig tett észleletek szerint nyáron 160 méternyi, télen 240 méternyi közökben csökken alulról felfelé 1 Celsius fokkal a hőmérséklet a hegycsoportokban, míg magányosan álló csúcsoknál még gyorsabban. E fokozatos hidegülés hatása nagyon, meglátszik különösen a *növényzet* régióin, s habár a hegyek alakja, fekvése, a kőzetek természete, a talaj nedvessége, a hó bősége s a környező légkör meteorológiai viszonyai mind módosulásokat idéznek elő, bizonyos általános tapasztalatokat már szerezhethünk. Elmondhatjuk, hogy a síkság növényzete nem igen halad fölebb ezer méternél s itt, ha csak emberi kéz nem lépett közbe, megkezdődnek a rengeteg erdők. Fölfelé a nagy fák fokozatosan törpülnek a szerint, a mint az ember ritkább és hidegebb levegőjü övbe emelkedik; fás részeik keményebbekké, görcsösöbbekké válnak s azok a merész fajok, melyek egészen a hó vidékének közeléig kapaszkodnak fel, elvégre is földönkuszókká válnak, mintegy oltalmat keresve a kövek között. Svájc északi részén a bükk nem megy fölebb 1300 méter magasságnál s a szurkos fenyő 1800 méternél állapodik meg. A Monte Rosa csoportjában ugyanaz az erdei fanem, mely az örök hó övéhez legközelebb nyomul, az északi lejtőn 2000 méternyire hatol fel, míg az átellenes oldalon a még merészebb vörös fenyő 2270 méternél éri el a maga felső határát. Fentebb már csak néhány gyalogfenyő, rhododendron, törpe fűz és boróka összevissza csavarodó törzse látható, azontul minden növény eltörpül s oda simul a földhöz, hogy elkerülje a szél fagyos fuvallatát s télen védő hóréteggel boríttassa be magát. Virágos növények egészen a jégúrak széleig s a fehérítő firn mezőikig tenyésznek; még 3500 méternyi magasban is látni androsaceákat, gentianákat, saxifragákat és zöld mohszönyegén kecsesen guggoló rózsaszín virágu kedves kankalint; nyár derekán olykor friss hó borítja el félig e törpe növénykéket, melyek a havon mintegy vérfoltnak látszanak. Végre a legmagasabb kőszálakat zuzmókéreg lepi be itt-ott s gyakran magát a havat is vörös, zöld és szennyessárga színárnyalatokkal festi be valami kezdetleges cryptogam növényzet. Hasonló észleleteket lehet tenni, habár kisebb arányban az *álatvilágban*. A völgyekben s alacsony hegyeken medve, róka, hal

nagy bőségben fordul elő, fentebb már csak alpesi nyullal s morgával találkozunk a nagyobb állatok közül s a merészröptű keselyű fordul elő, de az állatok kisebb fajai féltéken visszavonulnak.

Az Alpok nagy jelentőségét különben nem terményei, hanem az általa előidézett *légvizonyok* képezik. Nélkülök Európa közép része teljesen ki volna téve az afrikai száritó s romboló szeleknek s megfordítva épen magas csúcsaik láncolata okozta, hogy Olaszország s első sorban a Pó vidéke a hideg téltől mentes. E hegylánc nélkül Európa éghajlati viszonyai, a felhő képződések s esőtömegek egészen mások lennének. Nagy fontosságát mutatják továbbá a tekintélyes

A Jungfrau, Interlaken felől.

folyamok is, melyek által világrészünk legtávolabb vidékei és belten-gerei az Alpokhoz, mint Európa bogjához füződnek. A Rajna által az Északi tenger, a Duna által a Fekete tenger, a Pó s Rhône által a Földközi tenger hozatnak vele kapcsolatba. Egész földünkön nincs több ily hegység, mely ily különböző tengervidékeket kötne össze s mely ily szétágazó folyámhálózatot fejtené ki.

Végre az Alpok, mint a legtöbb magas hegyláncz, néprajzi határvonalul szolgálnak; egyik oldalukon vannak a francziák és a németek, a másikon pedig az olaszok. Sőt egyik alpesi vidék, melyhez csak a legnagyobb bajjal lehet hozzáférni t. i. Graubündten, melyet százötven völgyének tömkelege Európa középponti fellegrává ala-

kíttott, menedékhelyül szolgált a rhaetiai népeknek, kik még ma is, noha igen megváltozott alakban, a régi Róma polgáraival egykoru őseiknek a nyelvét beszélik. S mintha igaza volna a néphitnek, hogy a szabadság a hegyek közt lakozik s a havasi levegő kiolthatatlan hazaszeretetet önt minden polgár szívébe, az Alpések középpontján, a szabad Helvetiában, van a vén Európa legrégebb s legtisztább köztársasága s itt él a nép, mely köves s terméketlen sziklai daczára milliók s milliók irigységét költötte fel boldogsága s jóléte által.

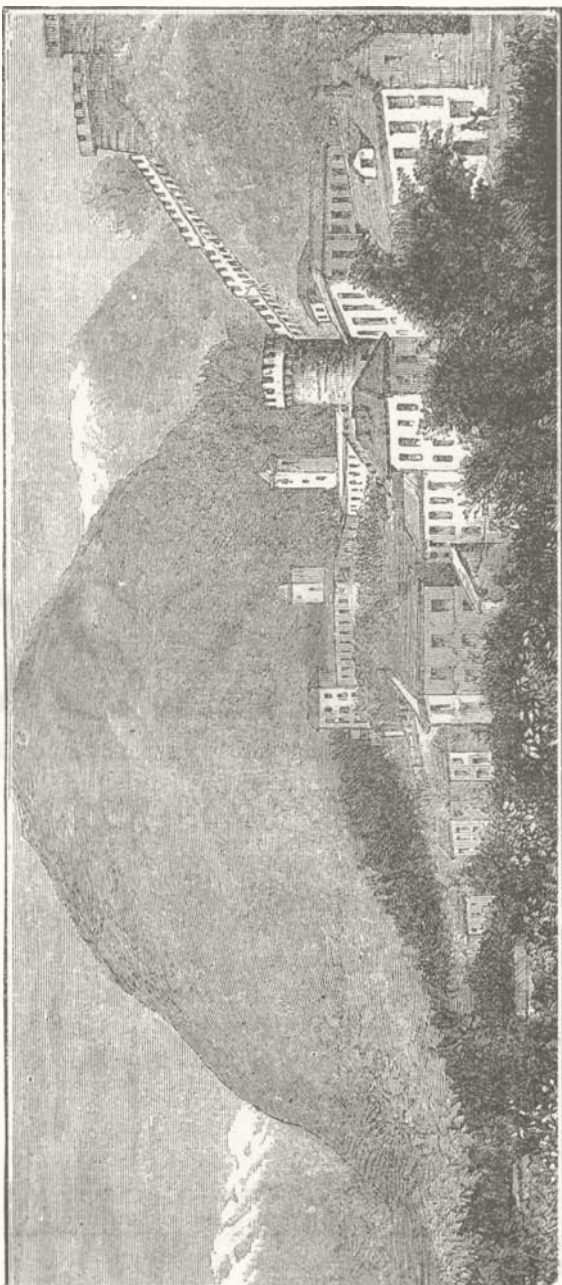
Ismeretes, hogy ez állam már több század óta valóságos köztársaság vagy jobban mondva frigyállam, melynek egyes államai (Kantonok) szintugy, mint maga az egész frigyállam, köztársaságok. A törvényhozó (és alkotmányozó) hatalmat a szövetséggyűlés a szavazatjoggal felruházott összes állampolgárokkal együttessen gyakorolja a szövetséget érdeklő fontosabb ügyekben, a mennyiben a szövetséggyűlés által elfogadott ily törvényjavaslatok törvényerőre csak akkor emelkednek, ha az általános szavazatjog alapján leszavazó állampolgárok azokat egyhangulag vagy szavazattöbbséggel elfogadják. Ily általános népszavazás (referendum) alá bocsátandók minden szövetségi törvények és határozatok, ha ezt legalább 30.000 választó vagy 8 kanton kívánja. A szövetségi gyűlés két kamarából áll. Az első kamara — Ständerath — tagjait a kantonok választják, minden kanton két tagot. A második kamara — Nationalrath — tagjait általános szavazatjog alapján a választó kerületek választják. A végrehajtó hatalmat a szövetségi tanács (Bundesrath) gyakorolja. E szövetségi tanács — azaz kormány — tagjait a szövetségi gyűlés 3 évre választja, ő jelöli ki az elnököt is a tagok közül, de csak egy évre s ez okozza, hogy a köztársaság e valódi elnökének aránylag csekély hatása van s nevét külföldön rendszeren nem ismerik. A szövetségi bíróság (Bundesgericht) bíráit a szövetséggyűlés választja.

Hasonló republikánus szervezete van az egyes kantonoknak is, melyek saját belügyeikre nézve felségi jogokat gyakorolhatnak. A helyi viszonyokhoz képest az egyes kantonok szervezete különböző, némelyikben bizonyos aristokratiai vonások is találhatók, de az alap mindenütt az általános szavazatjog és esetleg népszavazás (referendum) s nemcsak a jogegyenlőség, de az állampolgárok alapjogai sokkal inkább meg vannak valósulva a gyakorlatban, mint más országokban, hol az alaptörvények azokat szintén kimondják, míg a valódi életben a társadalmi elemek különböző viszonya mellett egész más állapotok

létesülnek. A legtisztább republikánus formák azonban inkább csak a kisebb kantonokban találhatók fel.

A köztársasági élet kifejlődése annál jelentékenyebb e kis országban, mert területén igen vegyes népesség lakik, melyek nemcsak vallásra s műveltségi viszonyokra, de nyelvre nézve is nagyon különböznek egymástól s az egyes kantonok területe s népességi viszonyai oly különbözők, hogy egy pár nagy kanton (Bern, Zürich, Waadt) az egésznek több, mint felét teszi ki.

Jelenleg a 25 kantonból álló köztársaság egész területe 42.400 □ km. és lakosainak száma valamivel több 3 milliónál. Ebből magára Bern kantonra félmilliónál több jut. A lakosságnak $\frac{7}{10}$ része német, a többi francia, román, olasz; vallás szerint mintegy $\frac{3}{5}$ protestáns, a többi túlnyomólag róm. kath. A szabad ország különösen most, a forradalmak korszakában, min-

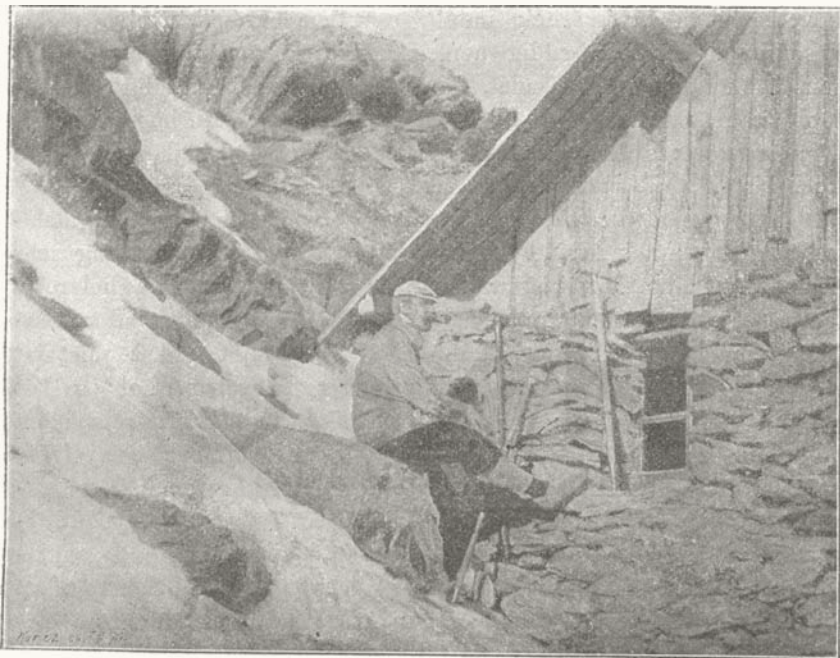
Bellinzona, Tessin svájci kanton székhelye.

den nemzet politikai üldözötteinek menedékhelyet ad s ezért a nemzetiségek s felekezetek nagy változatosságot mutatnak fel s alig van Európában állam, melynek volt állampolgárai közül tömegesebben ne lagnának jelenleg a szabad köztársaságban. Államnyelv s vallás nincs ugyan, azonban mivel a szövetség közigazgatási székhelye Bern város s a lakosok nagyobb része is német. Svájcot túlnyomólag német államnak lehet mondani, a minthogy a német nyelvet idegen nyelvű kantonok iskoláiban is tanítani szokták.

Maguk a németek azonban Svájcban külön törzset alkotnak s őseiknek az alemannoknak nyelve, a „Schwyzerdytsch“ van elterjedve köztök, melyet más németek nem könnyen értenek meg. A németek nyelve főkép a Rajna vidékén uralkodik, de a közép fensíkon s Rhône felső részén is túlnyomólag németek lagnak. A Rhône más részében s a Jura hegység nyugati felén meglehetősen nagy kiterjedésben a francziák foglaltak helyet s délkeleten, különösen Tessin és Graubünden kantonokban az olaszok tömegesen lagnak. E három faj mindegyike (legkevésbé még az olasz) élénk összeköttetésben áll fajrokonával s különösen műveltebb osztálya annak nyelvét s sajátságait hiven megőrizte, úgy hogy p. Genfben egészen Franciaországban érezzük magunkat, legalább a régi időkben, midőn az orosz s német politikai menekültek nem lepték el még annyira.

Az ország félreeső részeiben azonban az ősrégi népjellegek meglehetősen épen fenmaradtak s nem egy vidék van, melynek lakossága, habár részben egyik vagy másik hatalmas szomszédjának nyelvét már elsajátította, ősei életmódját megőrizve, minden más európai nemzettől igen lényegesen különbözik. A legjelentékenyebbek ezek között a *rhaeto románok*, kik Graubünden kantonban a Rajna s Inn között s részben Tyrol egyes völgyeiben is tömegesen lagnak s kikenél még nagyrészt megőrzött régi nyelvök német s olasz közt mintegy átmenetet látszik képezni. E nyelvről, melyet „Churwälsch“-nek (il Romaunsch) is neveznek, ma már komoly tudományos kutatások alapján világossá lett, hogy teljesen román nyelv s egyenjogósított a portugál, spanyol, franczia, olasz s oláh nyelvekkel s ép oly régi, mint azok, habár a kedvezőtlen viszonyok nem engedték meg, hogy annyira kifejlődjék, mint a franczia vagy olasz. Mindannyi a régi latinnyelvnek szétbomlása. Ethnologiai szempontból a rhaeto-románok törzse valószínűleg a régi rhaetaikkal áll összeköttetésben s azok és a Krisztus születése körül itt letelepedett rómaiak vegyülékét képezik. Az átalakulás igen gyorsan történhetett, mert midőn

a híres Veronei Detre vezetése alatt az ötödik században a keleti góthok e völgyeket elözönlötték, már kifejlődött nemzetiséget találtak. Nem lehetetlen azonban, hogy a rhaetorománok egy része a góthokkal összeolvadt. Világos nyomok mutatják, hogy e faj egykor a felsőolaszországi tavaktól a Bodentóig terjedt, hol ősi helynevek még most is mutatják nyomaikat s ezenkívül legalább a tyroli hegyek közt laktak, a minthogy Tyrol délkeleti völgyeiben a „ladiner“-ek

Pihenő kunyhó a Montblancon.

sok tekintetben velük rokonok. — Hasonlóan régi szokásaikat megőrizve maradtak fenn még a bajuvarok s longobardok utódai is, bár régi anyanyelvüket már teljesen elvesztették s csak a tudósok tudják fajeredetüket, maguk a „létért küzdelem“-ben a hatalmasabb törzsekkel olvadtak össze.

Az ősrégi törzsek között, melyek Svájc hegyei között fenmaradtak, a legérdekesebbek közé tartoznak az *anniviersi* lakók, kikről Horváth Mihály s mások azt gyanítják, hogy a régi hunnok utódai, bár ujabban ezt Réthy László megczáfolta. E kis törzs Wallis kan-

tonban lakik, mintegy 4-5000 lélekből áll, maguk is a hunnok utódainak tartják magukat s sajátos nyelven beszélnek, de máskülönben a szomszéd vidékek népeitől alig különbözteti meg őket valami. Majdnem mindnyájan világoskék vagy szürke, zöldesbe játszó szemekkel, szőke vagy barna hajjal, széles csontos homlokkal, kissé kinyomuló járomcsonttal bírnak. Orraik közönségesek, álluk széles s nyakuk erős s vállaik kiemelkedők, de átlag alacsonytermetűek. Nyelvük, mely most a francia nyelv s műveltség gyors terjedése következtében kiveszésnek indult, egyetlen európai nyelvhez sem hasonlít, de alaposan eddig nem ismertették, valamint szokásaikat sem. Különösen érdekes adat, hogy temetkezésnél a halott mellett több órahosszat sirnak és üvöltöznek s a temetés után hosszú s élénk tor következik s hogy végre a lakosoknak nagy hajlamuk van a kóborlásra.

A *hegyi népek életmódja* s sajátosságai Svájcban folytonos átalakulásoknak vannak kitéve. Nehány évtized óta e köztársaság már nemzetközi állam lett s a turisták nyáron ezrével jönnek e helyre a természet szépségének tanulmányozása végett, végre az iskolai műveltség is, mely már a legelrejtettebb helyekre is eljut, sokat változtat a viszonyokon. Nagyon kevés falu van már Svájcban, hol egy-két angolul beszélő embert ne lehetne találni s az élénkebb forgalmu pontokon kereskedők, pinczerek folytonosan beszélnek e nyelven, hogy a követelő angol utazók igényeinek eleget tegyenek. Legélénkebb tanúsága a turisták nagy hatalmának a *Rigi vasut*, melyet 1871-ben tisztán az ő kedvökért építettek szédítő viaductokkal s rendkívüli emelkedésekkel. A vasut kizárólag egy pár nyári hónap alatt közlekedik, mivel a hegy legnagyobb része lakatlan, de azért elegendő forgalma van folytonosan. Ily vasutakat azóta több hegyen építettek, legmerészebb eddig a Jungfrau csúcsára vivő vasut, mely jó részben a hegy belsejébe van építve.

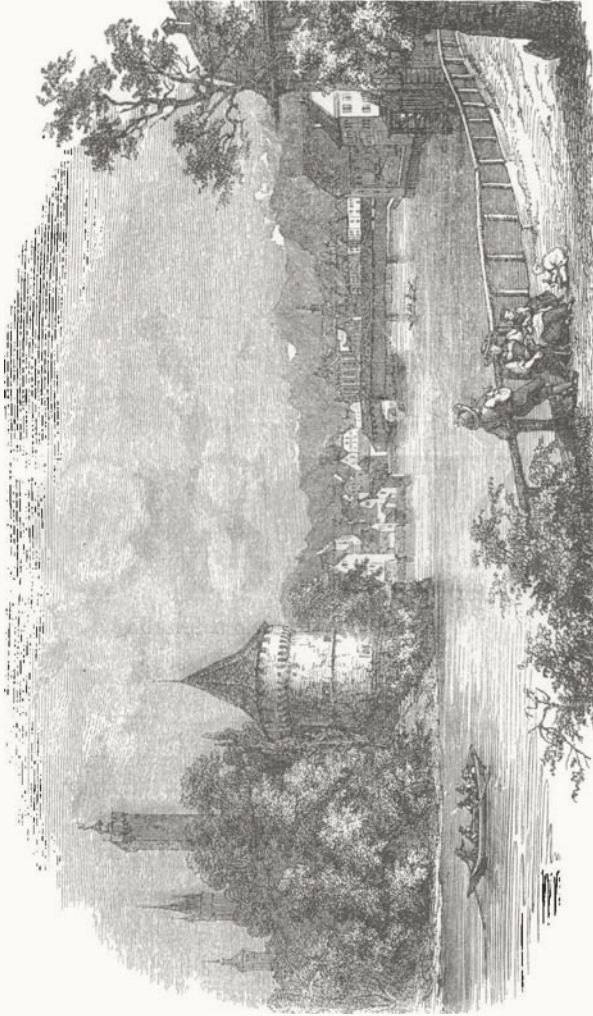
Az alpesi vidékek előtt közvetlenül még igen sűrűn fordulnak elő a villák, melyek ismert építkezési modorát ma már egész Európában utánozzák, azután azonban az *alpesi kunyhókon* kívül alig fordulnak elő emberi nyomok. Ez alpesi kunyhókat általában sokkal költőiesebbnek szokták képzelni, mint a milyenek valóban. Vadregényes környékük, a természeti viszonyok közt általuk néha váratlanul előidézett változatosság mindenkor kellemesen lepi meg az utazót, de maga a napsugár élvezhetősége végett rendszeren havasok lejtőire egészen kinyuló külseje kövekkel megrakott füstös deszkával legke-

vésbé sem vonzó kép, még kevésbé a benső rész, hol a nyílt tüzelőhelyen kívül csak kecskelábon álló asztal s egy pár durva szék mutat emberi életre. A zord hegyi élet a népnek egészségére s vállalkozó képességére igen jó hatással van. Mellöket, melynek tüdője az alföldi lakosoknál több s nagyobb sejtekből áll, tisztább levegő duzzasztja, szemeik, melyek ahhoz vannak szokva, hogy a hegyfokok magaslatáról mély völgybe tekintsenek alá s távolról meglássák a sziklahasadékokban lappangó állatot, büszkék és átható fénynyel ragyognak s arcvonásaik merészek és fejök nemes tartású; egyenletes és nyugodt járással s biztos lépésekkel mászszák meg a meredek sziklákat s a jégárakra szökdelve üldözik a zergéket, vadkecskéket vagy más vadat. Madárfészkek után mesés bátorsággal s ügyességgel járnak, mint hegymászókat gyakran viszik el messze országokba és a sarkvidékre. Legfeljebb feltűnő, hogy kretinek igen nagy számmal vannak köztük. Igen természetes azonban, hogy a hegyi vidék sok kellemetlenséget is okoz. Foglalkozásuk igen terhes, és az élet fentartására szükséges eledelt csak bátorság és kipróbált kitartás mellett tudják megszerezni. A talaj sok helyt annyira meredek, hogy igavonó állatokat nem használhatnak; saját kezeikkel hasogatják a barázdát s nagy nehezen szerzik össze a trágyát; gyakran vállaikon kénytelenek felhordani magát a termőföldet is, melyet a hegyi patakok vagy a lavinák lesodortak a mélységbe. Télen a rájuk özönlő hó házaikba zárja őket s gyakran csak életük veszélyeztetésével járhatnak át faluból-faluba. Igy nem is csoda, hogy a tél közeledtével arra szánják el magukat, hogy tömegesen menjenek más vidékekre szolgálni, kereskedni vagy zsoldosoknak (ma már különben ritka eset); de azért, mint a gólyák s fecskék, nyáron ismét visszatérnek. A havas hónapok alatt csaknem elhagyatottan álló falvak tavasszal megint benépesülnek s a síkságot járó kiskereskedő biztosan visszatér a sziklákat borító sovány talaj művelésének nehéz munkájához. Azok a magas csúcsok sokkal vidámabbak, hogysen önkénytelenül is ne szeresse s a távolból is minduntalan ne vágyják viszont látni őket. A lapos síkságokon, melyeket földjük vízszintes volta miatt úgy megcsodált, megindultan visszaemlékezik szülőföldjének görbe s kövecses mezőire, a szakadékok párkányain csüngő keskeny rétekre, a sziklarétegeken felhalmozódó fehér hóra s a fényövezte csúcsokra, melyek reggel neki küldték alá a hajnal első pirkadását s este ő érte ragyogtak fel a nap utolsó sugarától. Ha máskor nem, öregkorára ismét visszatér, hogy itt haljon meg.

Valóban megindító a svájci nép példabeszédszerű honszeretete, ha különösen oly helyeken járunk, hol a *földomlások* által eltemetett községek helyén új lakók alakulnak. Igen kevés természet-tünemény van, mely borzasztóbb volna a földomlásoknál s kevés hely van a földön, hol azok nagyobb számmal fordulnának elő, mint Svájcban. Az időjárás által megroncsolt kőhegyek s sziklaromok száma legio s apróbb hegyomlásokról csaknem minden alpesi lakó tud tapasztalataiból egyet-mást elmondani. Meredek vagy kihajló kősziklák, melyek ott függöttek valamely nyugalmas mező fölött, egyszerre csak leszakadnak s alázuhannak a lejtőkre; zuhanás közben olyan porfelhőt vernek fel, mint a vulkánokból kiokádott hamufelhő; az előbb oly mosolygó völgy rémületes setétségbe borul s a népet csak a föld megrendülése, meg az összeütődő és szétpattogó kősziklák iszonyu ropogása értesíti a balesetről. Már a történeti korban számos eseményt jegyeztek fel, midőn ily hegyomlások egész városokat pusztítottak el, új tavakat alkottak s a vidék arculatját egészen megváltoztatták. Csak nem régen Glarus kantonban Elm községet pusztította el a hegyomlás. Századunkban a legnevezetesebb eset volt Goldau elpusztulása 1806-ban a Rigitől északra fekvő Rossberg egy részének leomlása által. A nagy esőzések által megingott hegy egyszerre csuszásnak indult a lejtőkön s felturta maga előtt a földet, mint a hajó orra a tenger vizét. Maga az omlás egy pillanat alatt következett be. A roppant tömeg erdőivel, rétjeivel, tanyáival s ezek lakosaival együtt egy szempillantás alatt alázuhan a völgybe; az összeütközött sziklák horzsolásából támadt tüzek lángkévékben villantak elé a megnyílt hegyből; az alsóbb rétegek vize hirtelen gőzzé változván, robbanást okozott s úgy szórta a kőzapot és az iszapot, mint valami vulkán tölcésére. Goldau híres mezői s még négy falu, a melyekben közel ezer lélek lakott, eltűntek az omladványok halmaza alatt, a lowerzi tó részben betemetődött és az a szörnyű hullám, melyet ez omlás 20 méternyi magasságig csapott föl a partokra, valamennyi ottani házat magával sodort. S ez a katasztrópha oly rohamos sebességgel folyt le, hogy a madarak is megfuladtak a levegőben. A leomlott hegyrészlet nem kevesebb, mint 4 kilométernyi hosszúságú, 320 méter szélességű és 32 méter vastagságú, vagyis 40 millió köbméternél nagyobb tömegű volt.

Azonban egyáltalán nem kell oly fogalmat alkotnunk magunknak, mintha Svájc vidékei általában zord s kellemetlenek volnának. A lakott részek nagyobb tömegére nézve csaknem az ellenkező áll.

A havasok aljában igen kellemes légkör s az év jelentékeny nagyrészében jelentékeny meleg van, melegebb, mint a közép-európai hegyek között is. Különösen kellemessé teszi az itt tartózkodást a

Luzern.

hűvös, de rendszeren nem kellemetlen levegő, a tömérdek patak s rendkívül jó víz. A nagyobb helyek azonban átlag a kiválóan kedves *svájci tavak* partján terülnek el, melyeknek környéke csaknem kivétel nélkül regényes és festői részletekben gazdag. Nem ritkán jelenté-

keny folyók is mennek át e tavakon. A bodeni tó fölveszi a Rajnát, a genfi tavon átfut a Rhône, az Aar átfoly a brienzi és a thuni tavakon; a Reuss bemegy a luzerni tóba, a Linth a zürichibe.

Az egyes tavak között legkiválóbb figyelemben részesül az utazók részéről a *vierwaldstätti*, mely úgyszólván ide-oda csavarog és hajlong, kék öbleit számos völgy bejáratába benyújtja s sok hegyfokot vesz körül. E tóra, főkép a Rigről, hatalmas kilátás nyílik s rajta egész sereg gőzhajó jár az érdekesebb helyek könnyebb megtekinthetése végett. Partján csak egyetlen jelentékenyebb hely van *Lucern*, hol egy pár muzeum s néhány emlék látható. A tó környéke a svájci lakosok előtt különösen nevezetes a regeszerü szabadsághősről, Tell Vilmosról, kinek emlékét itt számos helyen kegyelettel megőrizték. A legnevezetesebb volt ezek közt a regényes fekvésű Küsnacht mellett az úgynevezett mély út, hol Tell illetőleg a zsarnok Gesslert meggyilkolta. Egész mostanáig fennállott az út végén egy kis kápolna, az eseményekre vonatkozó régi naiv festményekkel, melyeket a kápolna szükségessé lett lerombolása után is kegyelettel fognak megőrizni.

A második kiválóan kedvelt vidék a *genfi tó* (Léman), melynek sajtóságos dél felé sarló alakulag hajló partján igen sok csinos város s virágzó falu van, melyekből a gyönyörű kékes színű s teljesen átlátszó tóra, melynek hullámai a tenger apály és dagály tüneteire emlékeztetnek, s továbbá a szemben fekvő nagy havasokra igen gyönyörű kilátás nyílik. A legnevezetesebb hely a tó partján kétségkívül maga *Genf* (87,000 l.), a Rhône torkolatánál, mely a várost két részre, az ó és új városra osztja s többek közt a csinos Rousseau szigetet is alkotja. Genf a legszebb s egyuttal leggazdagabb város Helvetiában, palotásorai, gyönyörű parkjai bármely nagyvárosnak díszére válhatnak, gyűjteményei, középületei, köztük a gyönyörű orosz templom s Brunswick-muzeum, nagy számmal vannak. A várost, az itt működött Calvin emlékére, még ma is protestáns Rómának nevezik, habár jelenleg kosmopolitikus jellegű. Itt gyilkolták meg tudvalevőleg Erzsébet magyar királynét pár évvel ezelőtt. Közéleben, bár már francia határon van Ferney, hol Voltaire tartózkodott. A másik nevezetes hely a tó partja mellett *Lausanne*, Waadtland kanton székhelye, különösen híres szép koragóth temploma, a legszebb egyházi épület Svájcban, továbbá a város különböző részeit összekötő nagy viaduct. A legszebb helyek közé tartozik e tó partján *Vevey*, hol a nagy számmal összegyűlő idegenek egész sereg palotát emeltek fel s melynek kellemes

s minden tekintetben kiváló vidékét Rousseau s ujjabb irók s költők többször megénekelték. Költői hirneve által még kiválóbb *Chillon* vára, egykori államfogház, melyet Byron hatalmas eposa „The prisoner of Chillon“ (Bonnivard reformator) által világhirűvé lett. Közel hozzá fekszik szőlőhegyektől körülvéve egy falukból álló *cyclus*, melyet *Montreux* név alatt ismernek s mely ugy szép fekvése, mint rendkívül enyhe s kellemes éghajlata következtében igen keresett. A savoyai alpokra e vidékekkel bővített s költők által sokszor megénekelt helyről gyönyörű kilátás nyílik.

Montreux.

Genf után legismertebb város Svájcban a hasonnevű tó partján fekvő *Zürich* (152.000 l.). A tudomány s művészet itt van legjobban képviselve. Hires egyetemén s műegyetemén kívül jelentékeny könyvtára, muzeumai s más tudományos intézetei vannak. Egyetemén a nagyhirű orvosi tanárok előadásait különösen igen sok nő hallgatja. Zürichben s környékén a közoktatás ügye is igen virágzó s népe általában a legműveltebbek közé tartozik az egész világon. A tó partján van *Rapperschwyl*, hol Platen gróf a Lengyelország visszaállításán működő emigransoknak uj hazát alkotott s mellette a tavon 4800 láb hosszú, 180 tölgyfa-oszlopon álló óriási hid visz keresztül. Általában

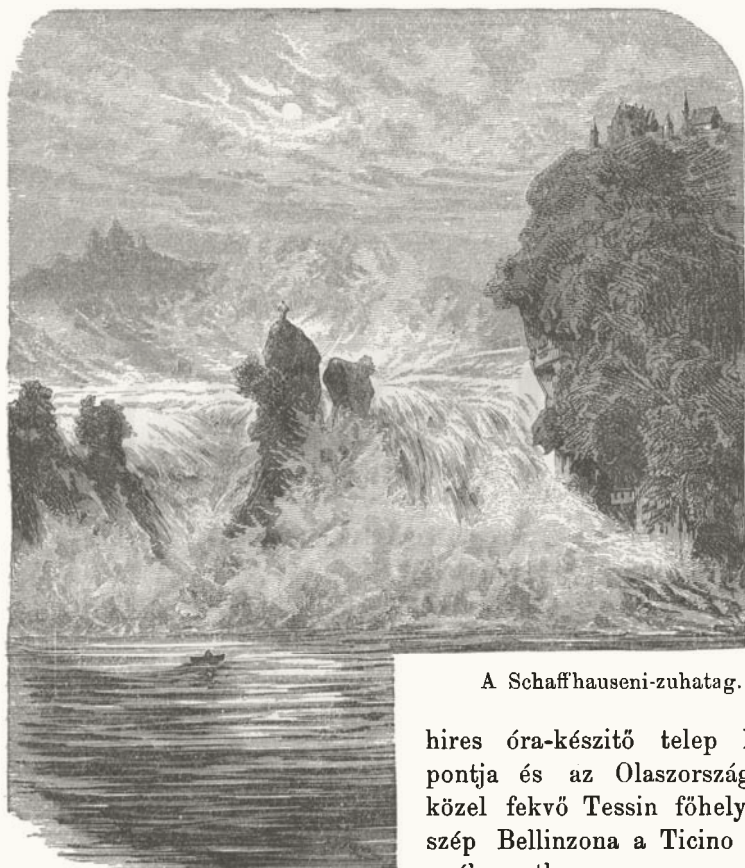
a tónak mindkét partja telve van falukkal s villákkal, melyek szakadatlan sorozatban következnek egymás után. Nem messze fekszik a tótól *Einsiedeln* község, egyike a legnevezetesebb bucsujáró helyeknek Európában. Évenként átlag 150.000 kegyes lélek fordul meg e helyen s a város lakosai csaknem kizárólag búcsuk forgalmából élnek.

Wintherthur városán keresztül, mely folytonosan emelkedőben van, jut az utas Zürichből a bodeni tóhoz, melynek partján s környékén ismét több nevezetes hely van s medre a czölöpépítmények által oly híressé vált. Leghíresebb a tó partján a schaffhauseni vizesés, hol a Rajna 300 láb széles s 85 láb magas sziklán ömlik le négy sziklarom között. A vizesés zaját csendes éjjel több óra távolságra meglehetősen hallani s hideg téli napokon a felszálló vízpor jó távolra észrevehető. Bengáliai fénynél vagy más világításnál a látvány nagyszerű. Nevezetes a tó partján *Constanzt*, mely ugyan még a badeni nagyhercegséghez tartozik, de minden tekintetben összeköttetésben van Svájc czsal, melynek határa jóformán a város kapui alá nyulik. *Constanzt* régiesen épült város, sok nevezetességgel, melyek közt első rangu, hogy 1415-ben Huss Jánost itt égették meg. *Romanshorn*, *Rorschach* s más kikötő városokon kívül kiváló nevezetességű hely a tó felett magasan, de igen kellemes környezetben fekvő *St. Gallen*, melynek nevezetes, a magyarok történetében is kiváló szerepet játszó zárdája ma különösen a régi kéziratok nagy száma (1506 codex) által becsült. A városról nevezett kantonban *Ragatz* s a magas sziklák közé szorított *Pfäffers* fürdőikről, *Altstätten* iparáról nevezetes. A kanton egy részét, mely a Rajna balpartjától a Bodeni tóig terjed, *Rajnavölgynek* nevezik és Svájc legaldottabb vidékének tartják.

Az északi határ nyugati részén *Basel* városa fekszik (90,000 l.) a Rajna két partján. Igen tekintélyes hely, történeti jelentőségű épületei, egyeteme s jelentékeny muzeuma igen érdemesek a megtekintésre. Művészeti szempontból talán legjelentékenyebb hely egész Svájcban, habár más tekintetben nem oly kiváló.

A tulajdonképeni főváros *Bern* (50,000 l.) sem tartozik az érdekes helyek közé, bár középkorias színezetű kőházai, melyek előtt összefüggő arkadok (*Lauben*) futnak el, érdemesek a megtekintésre. Gyűjteményei között legnevezetesebb a természetrajzi muzeum. Különös nevezetessége, hogy a városban alapítvány folytán nyílt gödrökben mindig tartanak egy pár medve-családot, mivel a város czimere is medvét ábrázol. Nem messze innen van *Burgdorf*, melynek várában egykor Pestalozzi s Fröbel működtek.

Svájc többi nagyobb városai közül még felemlítjük a következőket: *Chur*, Graubünden kanton székhelye, melynek ősrégi domja római váskastély helyén épült, *Thun* és *Interlaken*, a turisták kiválóan kedves helye s kirándulási központok, *Martigny*, melyet a Chamouny völgybe utazók tettek nevezetessé, *Solothurn*, régi város, igen érdekes fegyvergyűjteménnyel, *Neuchatel*, hasonló nevű tó partján, a

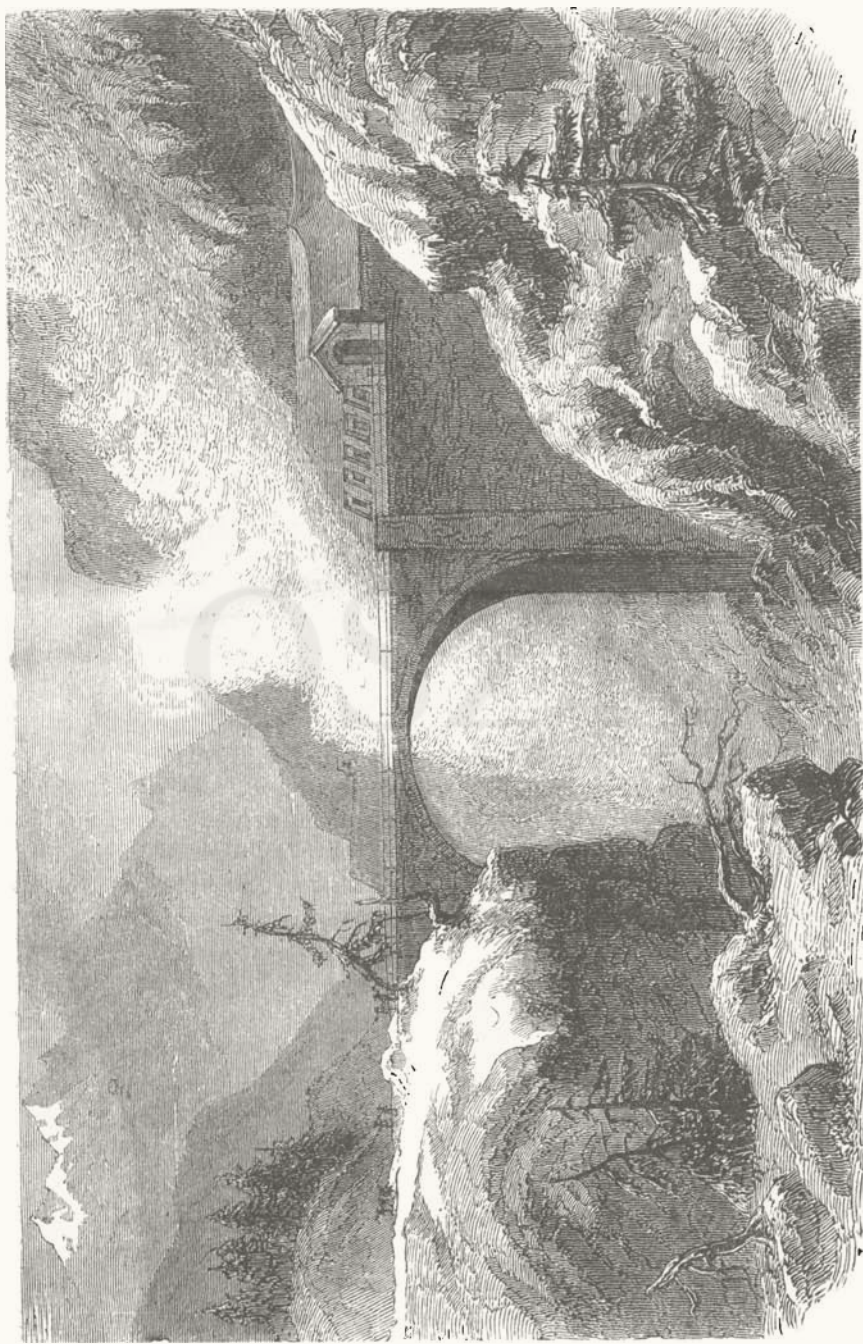
A Schaffhauseni-zuhatag.

hires óra-készítő telep központja és az Olaszországhoz közel fekvő Tessin főhelye, a szép Bellinzona a Ticino völgyében stb.

Nem kevésbé nevezetesek azonban azok a helyek is Svájcban, melyeket a zordon hegyekben s havasi átjárókban az utazók kényelmére, sőt egyenesen az életveszélytől megmentésére készítettek. Ma már minden vidéken s minden nevezetesebb havason van egy pár turista, különben üres, menedékhely, hol az idő viszontagságai miatt menekülésre kényszerített utas nemcsak fedelet, de egy kis élelmet s

szárazfát is talál készletben, ha esetleg a lavinák miatt hosszabb ideig kellene itt tartózkodnia; de különösen két ily hely van, mely egészen világhírűvé lett: a Sz. Gotthardi s a Sz. Bernhardi. A *Sz. Gotthardi* nagy menedékhelyben, melyet pár kanton évi rendes járulékán kívül kizárólag kegyes adományok tartanak fenn, régebben a vasut megnyitása előtt évenként 11-12,000 ember fordult meg s voltak esetek, midőn a nyújtott segély valóban nagyszerű volt. 1863. január elején mintegy 100 ember nyolcz napig lakott e helyen, míg a szokatlanul erős hófuvatagok megszűntek. Magát a menedékhelyet is elpusztította már a hófuvatag egyszer s nem ritka eset, különösen télen, hogy itt ez a vihar 9 hónapig tart, és e hely napokon át teljesen el van zárva a világtól. Sok tekintetben még nevezetesebb a *Sz. Bernhard* átjárónál épített menedékhely, mely valódi zárda-épület s így több száz ember is elfér belé. Évenként mintegy 10 ezer ember jár itt át. Ismeretes, hogy a kolostor lakói s a külön e célra betanított kutyák a hegyek közé is eljárnak életmentés végett. E magasan fekvő hely általában a legzordabb emberi lakóhelyek közé tartozik. Az egész év alatt alig van tiz nap, midőn az égboltozat felleges nem volna s még augusztusban is sokszor száll a hévmérő a fagypontra alá. A kolostor mellett csinos s műremekekben gazdag kis kápolna van s közel hozzá egy kis tó, melynek partján a nyár közepén feltűnő kettős ibolyák nyílnak, úgy, hogy a másik virág az előbbi magjából s elődének kelyhéből kel ki. A Szent Bernhard átjáró kezdetén, jóformán még a völgyben, a legérdekesebb rész az úgynevezett *Via mala* Graubündenben. Az utat nagyrészt robbantásokkal készítették a sziklába. A feketeszürke palafalak nagyrészt függőlegesen emelkedve mintegy 300 méter magasságban új s új phantastikus alakokat mutatnak. Köztük a még igen kicsiny Rajna a mélységben gyakran alig látható s a meredékeket összekötő érdekes hidakról ledobott kődarabok után csak másodperczek múlva hallhatják a víz loccsanását. Ugy itt, mint Svájc több más zordon vidékén számos szerencsétlenség esik. Különösen a hófúvások alkalmával történt szerencsétlenségek helyét rendszeren egyszerű fakereszttel szokták megjelölni, melyek a rengetegekben valóban mélabús hangulatot keltenek.

Némely látogatottabb helyeken, mint a Rigin is, az utazók igényei fogadókat s itt-ott apróbb telepeket hoztak létre, melyek, bár csak a nyár idejében állanak fenn, rendszeren csinnal s izléssel rendeztetnek be. A havasi vidékek között különösen hármat látogatnak leginkább: a Chamouny-völgyet, a vadakban s erdőkben gaz-

A Victor Emanuel-híd a Szent-Bernát-hegyen.

dag Engadint s a berni havasokat. Ez utóbbi a legkönnyebben hozzáférhető s különösen a thuni s brienzi tavak közt fekvő Interlakenből a nyári hónapok alatt valódi népvándorlás történik a szomszéd hegyekbe s a környék lakosságának nagy része, mint vezető vagy fogadós az idegenektől él. Kiválóan kedvelt helyek a Staubbach festői szép vizesése Lauterbrunnen mellett s közel ehhez a csaknem kétezer méter nagyságban fekvő *Mürren*, honnan a csaknem tőszomszédságban levő óriási Jungfrau hegycsoportra hasonlithatlan kilátás nyílik. A magasan fekvő község alig 30-40 szétszórt kunyhóból áll, a lakosok a harmadfél órai távolságra eső Lauterbrunnba járnak a templomba, sőt a gyermekek is hetenként kétszer mennek le, hogy hitoktatásban részesüljenek. A hó néha 10-17 láb magas s a talaj burgonyán kívül alig terem valami enni valót.

Általában Svájc némely félreeső helyein hónapokon át alig látnak kenyeret, a húst nagy luxusnak tekintik s főképp sajt s tej képezik a táplálékot. A *termények* azonban a különböző vidékeken igen változnak. A magasabb helyeken oly növényzet van, mint Spitzbergában, de sokszor az óriási hegyek alján, p. Tessin néhány északi széltől védett völgyében citrom, füge, gránát s más gyümölcsök a szabadban tenyésznek. A szőlőtöke jó nagy területen tenyészik s a gesztenye s eper sem tartoznak a ritkaságok közé. A fa egyenlőtlenül van megoszolva, úgy hogy néhány vidék szükségét is szenved fában s némely erdő hozzáférhetlensége miatt igen csekély hasznára van a lakosoknak. Feltűnő különösen e hegyes vidéken a hasznos ásványok csekély száma. Az épületköveken kívül alig fordul elő valami kiváló mennyiségben s a bányászat tárgyai közül csak a vas mondható némileg jelentékenynek. Sokkal fontosabb a halászat s vadászat, bár az utóbbi nagyon hanyatlik, mert a vadállatokat nagyobb részt kipusztították. Vadkecske már nem található, a szakállas keselyű s zerge, a svájci állatvilág főbb nevezetességei, ritkán fordulnak elő s a medve főképp Engadin zord vidékeire vonult.

Kiváló gazdagságát képezi a svájci havasvidékeknek a sok alpesi növény s fű, melyek mint gyógyító- s festőfüvek jelentékeny kereskedelmi tárgyat is képeznek, de különösen mint kitűnő legelők ismereteseek. A hegyek nagy része telve van ily legelővel s gyakran egész az örök hó határáig közvetlen nagy s buja termésű rétek vannak. Ily körülmények közt a lakosság főképp a *baromtenyésztésre* van utalva s maga a szarvasmarha állománya meghaladja az egy milliót, a juhok a félmilliót. A szarvasmarhatenyésztés körülbelül 150 millió

frank nemzeti tőkét képvisel. Minden részen lehet látni legelésző barmokat és pásztorokat, kik az időjárással s vadállatokkal küzdve s olykor heteken át emberekkel nem közlekedve, külön sajátságos jelleget öltöttek fel. Apró kunyhóik gyakran nem elegendők, hogy őket az időjárás kellemetlenségei s a hófuvatagok ellen megvédelmezzék s ezért a legtöbb nyájnak van néhány sziklafala vagy éppen barlangja, hova a rossz időben visszavonulnak. A természeti változásokat s a vadállatok közeledését maguk a barmok megérik s sok tekintetben képesek magukat megvédelmezni. A baromtenyésztéssel összefüggésben igen nagy a tej s a sajt-készítés. Az Alpésekben annyi sajt készül, hogy évenként mintegy 250,000 mázsát 40 millió frank értékben visznek ki külföldre (leginkább ismeretesek az ementhali s gruyèrei), vaját azonban külföldről is hoznak be.

Az ország túlnépessége miatt, habár a kivándorlások a lakosság számát évről-évre nagyon növekedni nem engedik, a baromtenyésztés sem fedezheti a lakosok szükségleteit. Svájc népe a turisták nélkül, kiknek száma még ma is évenként átlag egymillió s az általuk elköltött pénz mintegy 60 millió forint, alig lenne képes megélni. Jelentékeny jövedelmi forrását képezi azonban a *kis ipar*, melyek közt az amerikai verseny előtt első helyen állott az óra-készítés. Különösen a nyugati francia kantonokban egész községek, összesen mintegy 50,000 ember tisztán ezzel foglalkoznak. Az órakészítésnél a munkafelosztás elve a legnagyobb részletekig ki volt fejlődve; egyes családok több nemzedékeken át csak egy-egy részt készítettek s abban nagy tökéletességre vitték. Hasonlóan háziipar jellege van Appenzellben s St. Gallenben a szövés s himzésnek, különösen a nők között. A munka azokban itt már némileg gyárilag is megy olyformán, hogy a vagyonos svájciak Baden s Württemberg szegény falusi lakosai közül több ezernek adnak munkát s maguk, mint munkaadók, palotaszzerű kőházaikban nagy kényelemben élnek. Más vidékeken, különösen Zürichben s Basel környékén, a szorgalmas nép a téli hónapokat használja fel ily házi iparra, jelentékeny különösen a selyemszövészet, melylyel 60 ezer munkás foglalkozik. Maga a selyem ritkán tenyészik itt, azonban már Tessinből igen sokat kapnak. Mind a házi iparágak, melyekhez még a szalmafonás, csipkeverés s paszománt-árúk is járulnak, természetesen lassankint, valódi gyáriparrá lesznek. A pamutipar e tekintetben a legvirágzóbb, hanem a gépek hajtására nem a gőzt, hanem a könnyen található vizet használják fel. Említésre méltóak még a bőr- s papirgyártás. Valódi gyári élet azonban e hegyek között

nincsen s az ipar ennél fogva nem fejlődött ki annyira, hogy a külföldiekkel versenyezhesen.

Két lényeges feltétel pedig már teljes mértékben megvan: a kereskedői érzék és a közlekedési eszközök. A *kereskedelmi* viszonyok általában igen kedvezők. A kis állam Európa első kereskedelmi államai közé tartozik. Észak-Amerikával, Braziliával s Kis-Ázsiával igen nagy forgalma van s a világ minden részében vannak svájci konzulok. A nép vállalkozási s üzérkedési szelleme az idegenekkel sűrű érintkezés folytán nagyon kifejtett, hazánkban is sok vállalat van, mely svájciaknak köszönheti eredetét s e mellett a nép igen takarékos s alig van felnött ember, kinek kisebb-nagyobb betéte ne volna a bankokban. A kereskedelmet nagyon előmozdítják a kitűnő *közlekedési eszközök*. Vasútja (4000 km.-nél több) s gőzhajója a vasutépítés nagy nehézségei daczára aránylag rendkívül sok van, kőutai, még a zord hegyek között is, igen jók, s posta s távirói összeköttetése példányszerű.

Nagyrészt a gyáripár fejletlenségének s a föld-talaj kevés termelő képességének kell ennél fogva tulajditanunk, hogy Svájc *anyagi helyzete* több tekintetben mégis szomorú képet nyújt s így p. az összes bevétel 980 millió, a kivétel ellenben csak 700 millió frankra megy. Az a nagy s változatos tőke, melyet a svájci külföldről magával hoz hazájába, nem volna elegendő, ha a turisták oly nagy összegeket nem hagynának itt évenként. De viszont a turisták nagy száma a munkaerők (pinczerek, vezetők) nagy részét improductív tevékenységre ösztönzi s a nép erkölceit nagy mértékben megrontja. Svájc nemzetgazdasági viszonyainak gyökeresen meg kell változnia, hogy anyagi fennmaradása szilárdabb alapokon nyugodjék.

Kedvezőbb itéletet lehet mondani a *művelődési viszonyokra* vonatkozólag. Művészeti kincsekben s régi nagybecsű műemlékekben Svájc szegényebb, mint a szomszéd népek, de a tudományok terén egyáltalán nem áll hátrább. Legkiválóbban művelik a természeti s műszaki tudományokat, de egyéb tudományokban is a kor színvonalán állanak. A német részben Zürich, a francziában pedig Genf nagy jelentőségű központját képezik a művelődésnek. Genf, Zürich, Bern, Lausanne s Basel egyetemekkel, Zürich e mellett híres műegyetemmel is dicsekedhetnek, csaknem minden kantonban vannak középiskolák, tanítóképző- s ipariskolák, néha magánosok által fentartva. Jótékonyintézeteinek, tudományos s humanistikus egyleteinek száma legio s a közművelődés előmozdításában maga a köznép is tevékeny részt vesz,

melynek kebelében, még az elrejtett hegyi vidékekben is, igen kevés van, ki írni s olvasni ne tudna. Pestalozzi ez országban működött, fiai közül Németországnak (Euler, Blunschli) s Franciaországnak (Rousseau, Decandolle stb.) számos kitünősége lett s benn a kis országban is sok notabilitás volt mindig. Minden kantonban vannak irodalmi egyletek, a lapok s folyóiratok száma meghaladja a 900-at s a társadalom a kulturális törekvések minden ágáról gyökeresen gon-

Részlet a Rigi-vasutból.

doskodik. Angliát kivéve nincs is Európában oly élénk s sokoldalu társadalmi élet, mint itt.

Nagy előnyére szolgál e tekintetekben a szövetséges államnak, hogy a *militarismus* nem nyűgözi le annyira, mint Európa más népeit. Mig a nagy államokban a közművelődési célokra alig egy-két százalékot fordíthatnak az állambudgetből, Zürichben s más svájci kantonokban az összes kiadásoknak több mint egynegyed részét képezi. Háboru esetén ugyan Svájc is képes volna 200,000 főre terjedő katonaságot kiállítani, mivel azonban politikai helyzete, mint a nagy

államok közt fekvő országé, és a nagyhatalmak féltékenysége miatt háborutól tartania alig lehet, valódi állandó hadserege nincs s a hadkötelezettek (20-ik évtől 44-ig) tényleg csak a gyakorlatokra hivatnak be, de rendes körülmények között egészen polgári hivatásuknak élnek. Várőrségei és rendes katonáinak száma igen kevés; általában a közigazgatást is lehetőleg tiszteletbeli hivatalnokok vezetik. Az egyes államok közt vámsorompók nincsenek s a közlekedés egészen szabad.

Rosenloui völgy a berni Alpok között.

Az Apenninek (Perugia vidékén).

NYOLCZADIK FEJEZET.

OLASZORSZÁG.

Berzeviczy Albert: Itália. Budapest, 1898. — *Desseoffy* Arisztid: Velence. Budapest, 1897. — *Symonds*: A renaissance Olaszországban. Budapest, 1897. — *Castelar*: A művészet, vallás és természet Olaszországban. Budapest, 1875. — *Bazin* R.: The italians to day. London, 1896. — *Villari* J.: Here and there in Italy and over the border. London, 1893. — *Murray's* handbook for travellers. — *Gregorovius* Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter 4. Aufl. 8 köt. — *Burkhardt*: Der Cicerone. Leipzig, 1893. — *King* E. A.: Italian highways. London, 1896.

EURÓPA három déli félszigete közt a középső, mely a Földközi tenger csaknem közepén választja el két felé, ma már egyetlen államá, *Olaszországgá* alakult. Földjét a klasszikus múlt emlékei, jelenét a művészet s természet nagy kincsei teszik oly nevezetessé.

Európa egy országa sem vetekedhetik e félszigettel szépségével. Jól tudják ezt Európa minden táján, mert a kiknek módjuk van sereggestül, évek hosszú sora óta vándorolnak ide, hogy Itáliában, Európa paradicsomában, gyönyörködjenek. Európa leghatalmasabb sziklafalai és a tenger szigoruan elkülönítik a többi országoztól, ám a hegység és a tenger is tömérdek szépséget nyújt. Partjai szigetekkel telvék, széles s biztos kikötői mellett virágzó városok épültek. Az országuton keresztül északról délfelé hosszú hegyláncz fut végig.

E hegylánczban drágakövek és érczek vannak. Csúcsainak örök hava meghűsíti a forró nyarat s a csúcsokon levő kihalt s élő vulkánok a földet szinte kimeríthetetlenül termékenynyé teszik. Már az első tekintet, az alpesek megmászása után, e tündér országban szokatlan gyönyört nyújt. A levegő, még a ködös téli estéken is, kellemesebben tűnik fel a vándornak, mint a mit északon megszokott. És ott, a hol a benső meleg örök lángoló kemenczéi még működnek, még nagyobb gyönyörűség várakozik arra, ki a szabad természet fönségében gyönyörűségét leli. E benső tűz alkotta a kén és láva síkokat, ez változtatta át a meszet Felső- s Középolaszország határán Carrara kemény, hófehér márványává. A vulkanikus erő szinte csodás vegetatio okozója, a Vezuv lávakövei között terem a híres „Lacrimae Christi“ bor, míg az Aetna torkolata mellett óriási szelid gesztenyeerdők nőnek, fahéj és a bors is megterem, melyek rendesen egyébként csak tropikus éghajlat alatt szoktak diszteni. Sicilia virágos rétein a szorgalmas méhek lepik el az illatos virágokat. Már az ó-korban hiresek voltak Enna virágos mezői s a hyblai méz. A szederfaerdőkben selyemfa-bogarak szövik finom selymüket. Nagy erős lovak legelnek a déli síkokon. Az alpokon vadkecskék legelnek, zergék, mormoták és más állatok élnek.

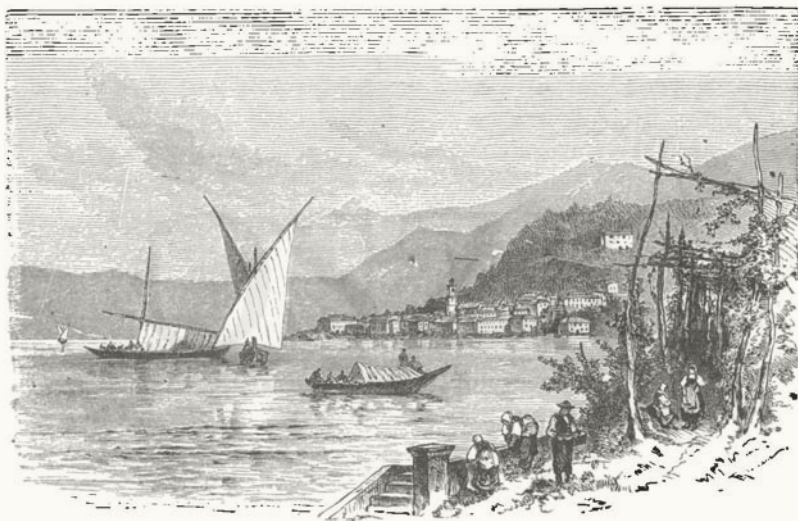
A milyen derűs Itália kék ege, olyan ősi népe, az olasz. Bármit mondjanak az olasz nép jelleméről, el kell ismernünk azt, hogy a szebb emberfajok közé tartozik. Szemeiben beszélő láng, magatartásában élénkség és szellemi rugékonyság látszik; finom izlése mintegy vele született és nagy szellemi adományokkal is meg van áldva.

Az Apenninek hegyláncza a félsziget déli végétől a Majella hegységig csak egyes, szorosan össze nem függő részekből áll, e részeket együttvéve déli Olaszországnak nevezzük. Alakja is feltűnő. A tarentoi öböl ugyanis Olaszország déli részéből új kis félszigetet alkot, melyre, ha szemünket rávetjük, eszmetársulás útján, az alakja miatt, a csizma jut eszünkbe. Feljebb a hegyláncz gerincze már összefügg és magasabb (a félsziget e részét nevezzük Középolaszországnak), míg végül északi részükön az Apenninek szép nagy kiterjedésű síkságba ereszkednek, a melynek északról való határa összeesik a félsziget határával.

Felsőolaszországban három nevezetes tartomány (Piemont, Lombardia s Velence) volt egykor, mindannyi hirneves városokban gazdag tartomány. Itt folyik el Olaszország leghatalmasabb folyója a Pó és hosszú folyásában számtalan mellékfolyót vesz fel. Kelet felé e

folyók lerakódásából képződtek a homokszigetek és sekélyvizű tengerecskék (lagunák) s köztük az Adria büszke királynője, la bella Venezia (Velence). Északfelé pedig az Alpések aljában egész sereg tó terül el, melyek tündérszépségükről messzeföldön híresek.

És mindez: a szép síkság, a hatalmas folyók, a tündéri tavak tulajdonkép újabb eredetűek és nem tartoznak szorosan az apennini hegyekkel képződött Olaszországhoz. A felső-olaszországi Pó-síkság ugyanis geologiailag aránylag rövid idővel ezelőtt még tengertalaj volt, az adriai tenger öble az Alpok és Apenninek között. A Pó és a tiroli hegyekből leömlő Ecs (olaszosan Adige) a hegyekről lehordott

A Como-tó partján.

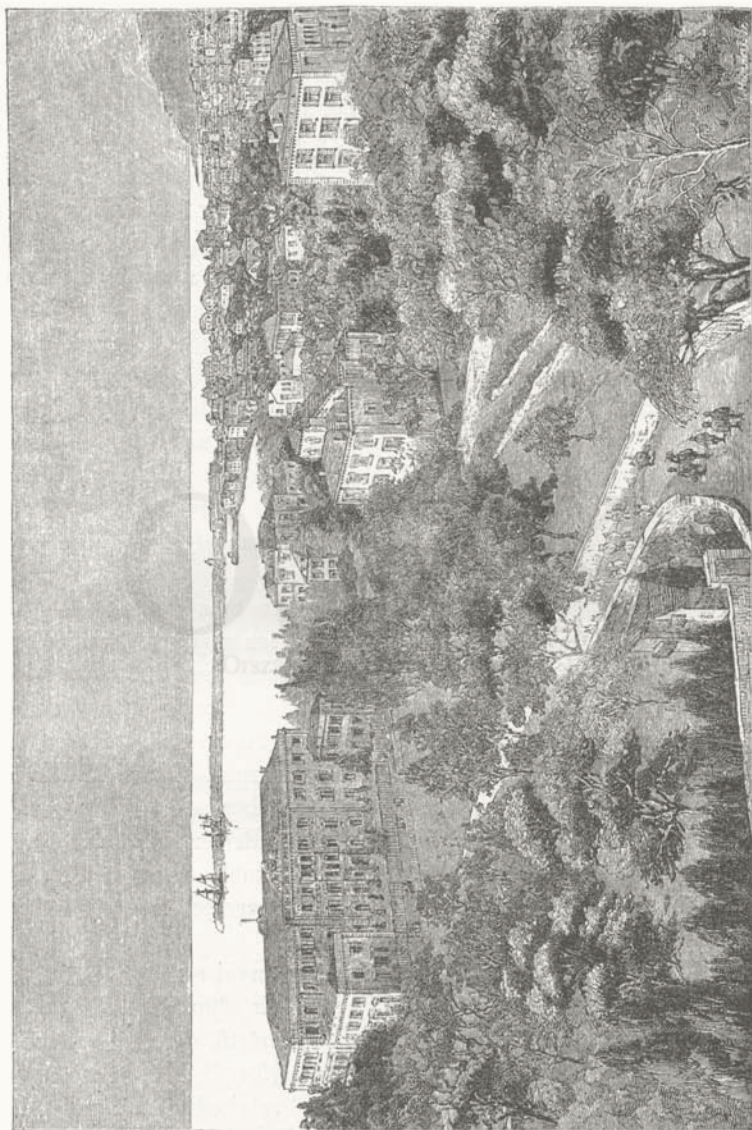
iszappal s fővénnyel szárazföldre változtatták át a tengert. Az átalakulás még most is folyamatban van, noha egyébként bebizonyítható, hogy Velence lagunái és az őket környező vidék állandóan süllyed. A szigetek, melyeken Velence felépült, a 16-ik század óta egy métert süllyedtek és ez a magyarázata, hogy a római korra emlékeztető épületedarabokat ma már a tenger alól halásznak ki. Másrészt azonban Ravenna, mely a góthok idejében híres kikötőhely volt, most szárazföldi várossá lett, hét kilométernyire van a tengerparttól, továbbá Adria városa, melytől a rómaiak a tengert elnevezték, még távolabb fekszik. Az Ecs 589-ben még Porto-Brondolonál ömlött a tengerbe. Kétezer

év óta a Pó deltája 12 kilométerrel haladt előre, ma már e harmad-rangu folyó évenként 42 millió 760,000 köbméter iszapot hoz, s folyvást nagyobbítván a síkságot, a lombard-velencei tenger egykori fjordjai átalakultak a mai tündérszép felső-olaszországi tavakká. S hogy ez így van, azt nemcsak éles partvonalaik, de szokatlan mélységeik is mutatják. A Lago di Como 396, a Lago Maggiore 551 méterrel mélyebb, mint az adriai tenger s a Garda tóban még most is tengeri halakat fognak. E tavak bizonyítják egyuttal, hogy az alpesek, legalább nyugoti oldaluk, aránylag rövid idő óta és valószínűleg gyorsan emelkedett fel és a Pó vizét az Apenninek felé hajtotta.

A mai lombard-velencei vagy *felső-olaszországi síkság* területe 38,500 □ kilométernyi, lassankint emelkedik az Alpések aljáig, melyek északon, de még inkább nyugaton meredeken nőnek fel, ellenben a délre fekvő hegységek lejtője nagyobb. A Monti Berici (419 méter) porphyr-dombozata Vicenzánál s a Monti Euganci (409 méter) Paduánál a síkságot keletire (velencei) s nyugotira (lombardi) választja. A lombardi kiterjedtebb róna és Turinnál dombos vidéke egy kis kanyarulatot okoz, úgy hogy a síkság többi része, mint valamely 500 méterre emelkedő szárazföldi öböl nyulik délfelé. A Garda tavat a síkságtól dombsorozat választja el s vele hasonlóan a Lago Maggiore és a Como tó is a domb-csoport mögött van. A két utóbb említett tó közt van a kanyargó Lugano tó, innen délre Pusiano és Alferio, már tovább tőlük a nagyobb Lago di Varese, Commabio, Monate, keletre az Orta tó. A velencei síkságon Belluno mellett, csak a kis Santa Croce tó látható.

Az egész felső-olaszországi síkságot folyók és csatornák szelik át. A csatornák közül is több hajókázható és a mocsarak levezetésére szolgál. A folyamrendszer központja azonban maga a Pó, mely a tengerbe kifejlődött delta-ágazattal ömlik. Legfőbb ágai éjszakon a Po della Maestra és délen a Po di Primaro. Nagyszámu folyói csakhamar földuzzasztják. Környéke magas hegyein sok hó és eső esik; ezek olyan folyókat táplálnak, a melyek, noha rövidek, mégis sok vizet visznek a tengerbe. Alig hagyja el a Pó eredése helyét, a szép Monte-Viso-t, mely főleg alakulásával lepi meg a szemlélőt, a jobb partján elterülő dombos vidék szeszélyes kanyargó útra kényszeríti s a patakot magába véve aránylag rövid út után már Turinnál tekintélyes folyóvá növekedik. Mellékfolyói közt az első jelentékenyebb a szintén Monte-Visóról iövő *Dora Riparia*. Alig hogy a sík-

ságon a Pó keletre fordul, beletorkollik a *Dora Baltea*, mely Európa legmagasabb hegyének a Montblancnak vizeivel táplálkozik. Odább

Sar-Remo.

keletre felveszi a Lago Maggioreban megtisztult *Ticino*t, legnagyobb mellékfolyóját; azután az *Adda*-t, a mely a hegyekről lehordott

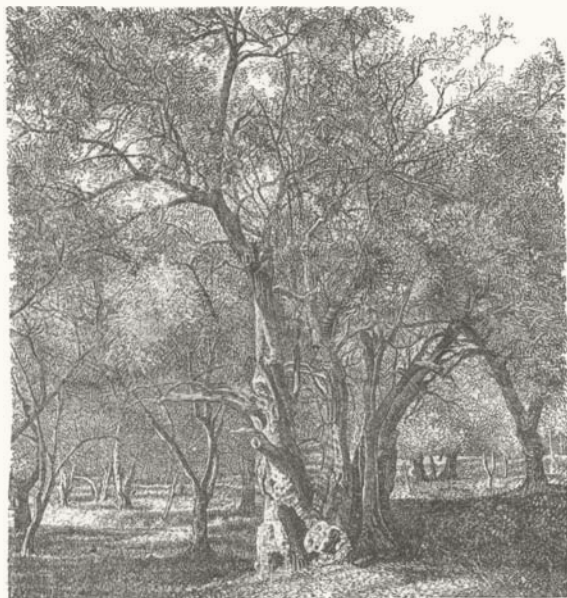
iszapot a Comotóba rakja le; végre a Gardatón átfolyó *Minciot* és ekként igen tekintélyes folyóvá duzzad. Mind a Pó, mind mellékfolyói őszszel rendesen megáradnak, némelyikök oly fenyegetően, hogy p. a Pó medrében a víz néha 9 méterrel emelkedik rendes állása fölé. Cremona városán alul ezért a Pót hatalmas védőgátak közzé fogták; a veszélyesebb helyeken, hol a víz már egyszer vagy ismételten áttört, keresztöltésekkel vagy párhuzamos gátakkal igyekeznek a lakosok magukat az árviz ellen megvédeni. Ekként az áradások jóformán megszűntek s a lombardiai síkság lakói ma vizgazdag vidéküknek áldásait élvezik. A televénytalaj, a déli meleg termőereje és az Alpések által védett éghajlat következtében Európa leggazdagabb termőföldjeit Olaszországban találjuk, a hol az emberi szorgalom valósággal kertet alakított belőlük. E mellett ipariája is magas fokon áll, hiszen aránylag kis területen, a Pó völgyében nagyszámu öntöző csatornák vannak. Magából a Ticino, Adda és Pó folyókból négy nagyobb csatorna segítségével másodpercenként 170 köbméter vizet vezetnek le a termőföld öntözésére. Szőlő, buza, rizs, gyümölcs termelése nagy méretű; állattenyésztése is magasfoku, különösen szarvasmarha tenyésztése. Gazdasági iparából a selyem és a parmezán sajt világhirűek.

A felső-olaszországi Pó síkság déli részét az *Apennin* hegység, Olaszország ezen különös és érdekes hegyláncza zárja be. Voltaképpen az apennini félsziget talajrajzának vázolását itt kezdjük.

Az Apennin hegység Olaszország legvégső nyugati határán kezdődik és mindig a tengerpart mentén halad, ott a hol az Alpok Olasz- és Franciaország határa közt kelet felé kanyarulatot tesznek. Liguriának hívják a hegyes partvonalat, mely festői részleteivel Nizza és Spezia közt elnyulván, Riviera di Ponente és Riviera di Levante nevet visel, hegyeit liguri Alpoknak és Apennineknek, tengeröblét, mely egyébként genuai öböl név alatt inkább ismeretes, liguri tengernek is nevezik.

A liguri partok légmérséklete és terményei egészen a déli vidékekre emlékeztetnek. Turin például, az Alpok alján, Olaszország leghidegebb városai közé tartozik, míg a pár mértföldnyi távolságra eső Genua, bár a tengerparton fekszik, egyike a legforróbb éghajlatu európai városoknak. Az egész liguri tengerpart vetekedik a nápolyi öböl helyeivel és egyes szép fekvésű városait, Nizzát, Mentonet, Vertimigliát, San Remót, Porto Mauriziót a Riviera di Ponentéz és Nervit, Chiavarit, Speziát a Riviera di Levantón téli tartózkodási helyekül

keresik föl. Így az egész liguri tengerpart évről-évre mindjobban frekventáltatik. *Nizza*, *Mentone*, valamint a közbeeső gyönyörű szép *Monaco*, mely egy miniatúr fejedelemség és hirhedt játéklarlangja, most már Franciaországhoz tartoznak. Nizza különösen híres és mell-betegeknek gyógyító helyül is szolgál. Miként a légmérséklet, ép úgy a déli jellegű itt a növényzet is. Alig néhány mértföldnyi távolságban a fenyvesekkel borított Alpesektől oly földet találunk, melyen myrtus, babér és olajfa nő és a kamélia, narancs, citrom a szabadban tölti a telet. Itt-ott egy pár kaktuszfaj és törpepálma (*Chamaerops*

Olivajfa.

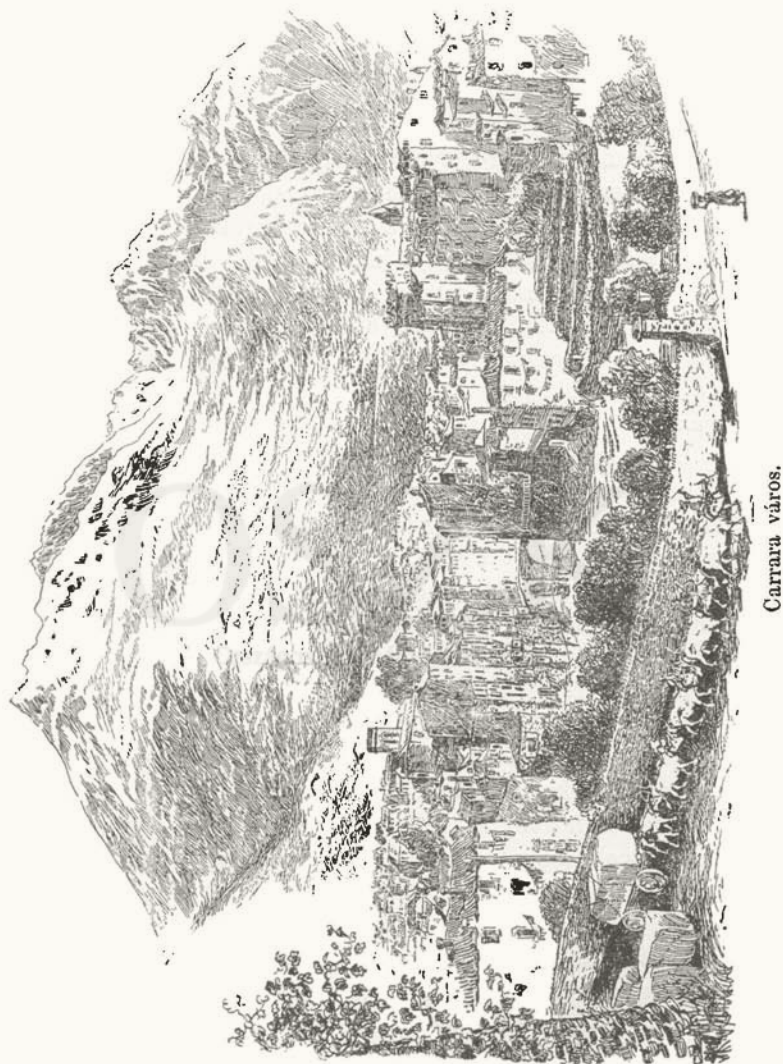
humilis) is látható. „Dél-Európában és Afrika éjszaki részein — mondja Peschel — az év száraz felében nedves, a hat téli hónap esős, a másik hat nyári hónap ellenben száraz. A havi esőzések átlaga is elegendő volna a dús tenyészésre, ha a száraz idő nem tartana oly soká. Nálunk a mérsékelt égöv alatt is előfordul, hogy három hétig egyetlen csepp eső sem esik, de már e rövid idő elegendő, hogy a forró nap sugarainak hatása alatt a lombok megsárguljanak és hat hét teljesen elegendő volna a mi növényzetünk elpusztulására. Ezért tűnnek el Déleurópában a mi lombos fáink s helyükbe lépnek az

örökzöld bokrok bőrfényű, sötétzöld levelei, melyek nagyobb világosságot kívánnak.“ Különösen becses ezek közt az *olajfa*, a meleg égöv fűzfája. A Földközi tenger partjának minden részében elterjedt ez az áldott fa, sok helyen egész kis erdőséget képez. Szívós és mindenütt gyökeret ver, kedvező körülmények között pedig 2000 évig is él. Mi lenne e vidék lakosságából az olajfa nélkül! Hiszen egész vidékek lakóinak önfenntartásukat az olajfa gyümölcsének eladása biztosítja.

A liguri Apenninek, melyek a genuai öböl felett éjszakkéleti irányt vesznek, ez öblöt félkör alakban kerülik meg, majd délkeletre kanyarodnak és a toskániai határon végződnek. Az Alpokat és a közép Apennineket hasonlítva össze a Liguri Apenninekkel, mindenekelőtt szembeszökő, hogy ezek jóval alacsonyabbak, jóllehet gerinczük mindenütt 1100 m., csúcsaik ritkán haladják meg a 1700 métert. Csak két csúcsuk van a Corsaglia, mely 2000, és a Monte-Cattaro, mely 1900 m. magas. A tenger felé e hegláncz mindenütt sziklás és meredek, ellenben a belföld felé domború és lassan ellapuló. A tenger mellett a Genua öböl nyugati oldalán vonulnak e hegyek, sőt Savona város közelében a Monte-Calvo orom egészen a tengerbe nyomul. Minthogy pedig innen a partoknál egészen Elba szigetig a tenger mélysége csekély, némelyek ebből azt következtetik, hogy a víz alatt földhát van, mely a felső Apennineket és a tengeri Alpokat a korszikai és szardíniai szigeti hegységekkel köti össze. A hegláncz keleti részének déli lejtőjén nyúlik el a tenger felé a Lunigiana síkság, melyen a Magra patak folyik keresztül; még távolabb az apennini hegyek vad mészcúcsai emelkednek egész a toskániai síkságig. Egy kis paradicsomi völgyben fekszik az olaszok által nagyrabecsült luccai fürdő. Az apucni hegyekben Carrara város mellett a világhírű *carrarai márvány* található, mely a szobrászoknak évezred óta legkeresettebb műanyaga. Velenczében s Florenczben egész márvány-utczák vannak, Genuában alabastroszerű fehér palotasorok és fehér márványközterek.

Az Apenninek etruski része a 2168 méter magas, Monte Cimonevallyal kezdődik s délkelet felé az adriai tenger irányában futván, Monte Comeronnál egész a Tiberis forrásáig nyúlik. Itt található a hegység egyik legérdekesebb része és itt fut rajta keresztül a híres bolognai vasút, melynek legmagasabb pontja Pracchiánál van. Innen délfelé a *toskániai síkságon* halad tovább, ennek keleti végén van a tündérszép *Firenze* (Florencz). A toskániai síkság tulajdonkép az Arno völgye, azé a folyóé, mely a Po és Tiberis után Olaszországban

a legnevezetesebb. A folyó iránya majd mindig nyugatra tart, csak forrásánál a Monte Falterona (1684 méter) mellett tesz délfele hatal-

mas kanyarulatot, mielőtt Pontasievenél állandóan nyugati irányt venne fel. Pisa mellett elhaladván, az úgynevezett maremek (posványos területek) között hatol a liguri tengerbe.

Az Arnovölgy többek között állatkövételeiről nevezetes, mely a terciär-korból való. A florenczi muzeumban gyönyörű példányokat látunk belőlük. Ott van az *Elephas Meridionalis*, mely sokkal nagyobb, mint régen hitték, a *Cervus dicranus* óriási ágasbogas agancsaival, a *Bos etruscus* és *Hippopotamus major*, a vizilovak őse. Utódaik e vidékről mind kivesztek. Az *Elephas primigenius* fogaiból is sokat találtak itt.

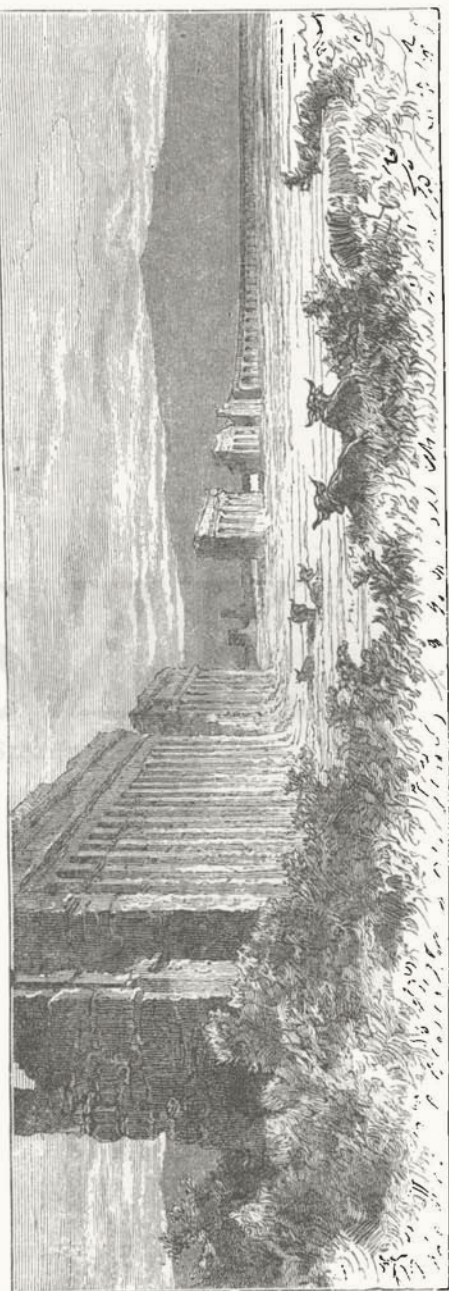
Az Apenninek délre nyuló része a Tiberis forrásán túl római *Apenninhegységnek* nevezetik, ennek legmagasabb és legregényesebb része a Sibillini hegy. Innen az adriai tenger felé a magas Apenninet vagy az *abruzzokat* alkotja, mely rablásra hajlandó népéről lett nevezetessé. Itt már havas jellegű magas hegyek emelkednek, különösen Tucino tava körül. Ilyenek a Monte-Celano és Velino (2400 m.). Azonban a legnagyobb csúcs eléggé sajtóságosan nem a főláncban, hanem inkább az Adria tenger felé előnyomuló mellékágban vannak, legnagyobbak a Gransaso (2910 m.), a Monte-Amara (2743 m.), ezeken vannak a legmagasabb szorosútak és pedig a Bosco Lungo és Castellucio. — Délfelé a hegylánc már még inkább szakadozik, a főgerincz a nyugati (tyrrheni) parthoz annyira kiugrik, hogy az apuliai félsziget a calabriaival összehasonlítva szinte síkságnak látszik. A hegység itt egyes csoportokra oszlik és csak a taranti öböl szorítja ismét össze a szárazföldet.

Az Apenninek hegyláncza nagy terjedelménél fogva is változó jellegű. A liguri rész legnagyobbbrészt erdős, míg a többi, különösen a római kopár csúcsok néha egészen érdektelen, alacsony porhanyó hegyhátakból állanak. A humus egészen eltűnt és kopasz mésztömeg látszik. A rómaiak kora óta örökké irtják itt az erdőket és ezzel együtt tűnt el a hajdani növényzet. Legállandóbb jellege van különben a középlánczolatnak, mely kizárólag juramészből áll, míg a felső és alsó Apenninek lánczolatát régi kövületek és különösen változatosan az úgynevezett amphiboli sziklafajok alkotják. Gyakran fordul elő e hegységekben a likacsos mészkő (p. Tivoliban Róma mellett), melyet az olasz szobrászok traventinonak neveznek és épületekre alkalmaznak.

Közép-Olaszország legjelentékenyebb folyója a *Tiberis*, mely a Monte Comero alján kissé keletre az Arnotól ered, de attól eltérőleg iránya délfelé tart egész az Arazzo völgyeig, hol az Arnoval a Chiana csatorna áll összeköttetésben. Innen délnyugatnak, majd egészen nyugatnak fordul majd Rómától négy mértföldnyire a tyrrheni tengerbe ömlik. Mellékfolyói jelentéktelenek. Nevezetes azonban a köze-

lében levő Monte Amiata trachyt-hegy (1733 m.), szomszédságában régi vulkánikus talajon fekvő nagyobb tavak, a Lago Trasimeno (100 □ kilométernél nagyobb), Chiusi s Monte pluciano kisebb tavakkal, tovább a Bolsena, délre a Bracciano tó és a Lago di Vico. E hegysek és tavak alatt nyulik el a széles *római Campagna*, melyen a Tiberis fut keresztül.

Kevés helye van a földnek, melyet oly sokszor dicsőítettek és melynek egyes részleteit írók és művészek minden oldaláról annyiszor leirtak és megörökítettek. Kétségkívül az „örök város“ szomszédsága szerezte meg e nagy hírét és dicsőségét, mert a művészek nehezen fedezték volna fel Campagna természeti szépségeit, ha Rómában oly sok művész kincs tanulmányozása után lelkük nem soványgott volna egy kis változatosság után: ám az is bizonyos, hogy a Campagna mindenkinek megtetszik, ki közelebről megismeri. Hul lámzó dombos vidéke, lakatlan pusztaságai, a történeti nevezetességű romok gazdag földje és az itt-ott feltűnő gyönyörű vízvezetéki oszlopok sorozata minden pontját változatossá és regényessé alakítják át. A hegycsoportok mintegy amphitheatrum veszik körül a síkságot.

A római campagna.

A Colosseum és környéke Rómában.

Délre egész a tengerig a Volszk hegység nyulik, ettől nyugatra pár mértföldre a mythologiai nevezetességű Monte Circeo csúcs ragadja meg figyelmünket. Keleten vannak a sabini hegyek, éjszakon a szé-

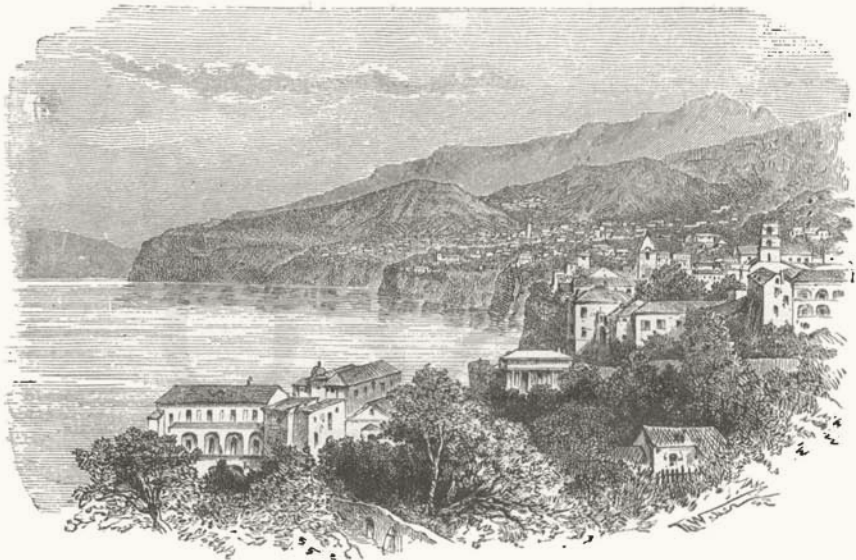
pen hullámzó és messze terjedő Soracte, végül Civita vecchia (Róma kikötője) felé Tolfa vulkanikus hegyei. Az egész körülzárt síkság vulkanikus természetű. Rómától alig egy pár óránira látható a magas Monte Caso, most már kihalt vulkán, nem messze tőle az alban hegyek terülnek, melyeknek egykori kraterjét gyönyörű tavak foglalták el. A síkság azonban meglehetősen elhagyatott. Csak itt-ott tűnik fel egy özökzöld tölgy (*Quercus ilex*), a gyönyörű pinia fenyő (*Pinus pinea*) tiz ölnyi magas ernyőt képező lombkoronájával, a kék gumifa (*Eucalyptus globulus*), melyet a talajból kiszivárgó egészségtelen levegő (malaria) ellensúlyozásául Ausztráliából hoztak ide és most mind-

Subiaco.

inkább a napraforgóval együtt nagyobb mértékben tenyésztenek. Emberi lakás és a szántó föld már a nagyobb ritkaságok közé tartoznak és az élő természetet leginkább a legelésző barmok ezrei képviselik. Ha az abruzzói hegyekből vagy szomszéd községekből egy-egy arató jő ide és kénytelen az egészségtelen földön szabad ég alatt meghálni, kecskebőr és juhbundájába burkolja magát, hatalmas tüzekkel igyekszik a talaj ártalmas kigőzölését eltávolítani. Néha megjelennek a vándorló művészek és pár órára kifeszítik ernyőjüket, majd angol vadászok kergetik a nyulakat és madarakat, de csakhamar eltűnnek ezek is, mint a vándormadarak; a vasút pusztá elhagyatott vidé-

ken rohog keresztül, hol csak romok maradtak meg, melyek tanúságai annak, hogy itt hajdan más élet volt. A „világtörténelmi temető“-nek azonban (mint a római Campagnát szokták nevezni) gyönyörű természeti szépségei vannak. Olaszország derült ege alatt kevés helyen mutatkozik a színpompa ily mértékben. A távoli hegyek sötét viola színét naplementekor az ég kénsárga színe váltja fel, a nyugati láthatár a tenger felett smaragdzöldnek látszik, felette biborpiros felhőtömegek usznak; keleten a hegység hótömegei éles kék árnyékot vetnek; a vulkánikusan hullámzó talaj itt szürke, amott

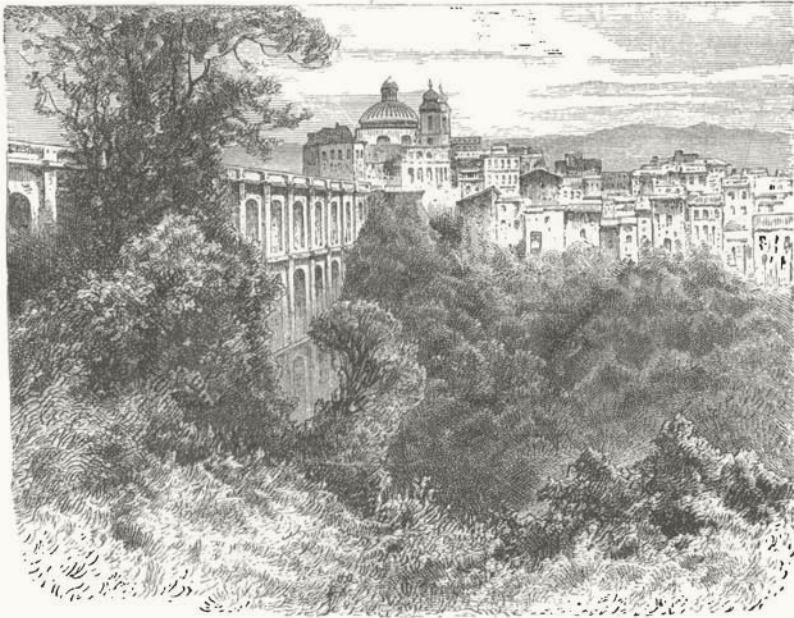
Sorrento.

ezüst csillogásu, majd lángoló piros, a messze háttérben pedig sötét barnabársony színű. Az antik téglapületek, a Via Appian elszórt római siremlékek és vízvezetéki oszlopokat a napsugár aranyozza be. Távolságban, mint márványtemplomok, csillognak a falvak házai és végül a nap lenyugvásakor mind e szín új változatot nyer, a szelid kékes alkonyaton egybeolvad, s csak a Michelangelo lángeszű alkotása, a Péter templom hatalmas kupolája emelkedik ki még, hogy az estszürkület arra is ráborítsa aztán fekete palástját. Kit ne ihletne meg a természet fönsége, ha mindezt látja és benne gyönyörködik?

A római Campagna folytatása nyugat felé a hasonlóképpen egészségtelen Maritima, melynek déli részén Terracinaig terül el a

Volszk hegység, alján az egykor oly hirhedt pontusi mocsár, melyet azonban ma már nagyrészt kiszárítottak.

Délkelet felé nyulik el a *Sabin hegység*, melyet az Apenninek törzsétől a Velino és Turano völgy választ el. Innen ered az Anio, melynek völgyében találjuk Tivolit világhírű vizesésével és római emlékeivel. E hegység középpontján fekszik *Subiaco*, Nero palotájának romjaival, a benczések híres zárdájával, hol a klasszikus írók egykor új hazát találtak. Az *Alban hegyek* (Monti laziali) vulkáni erő-

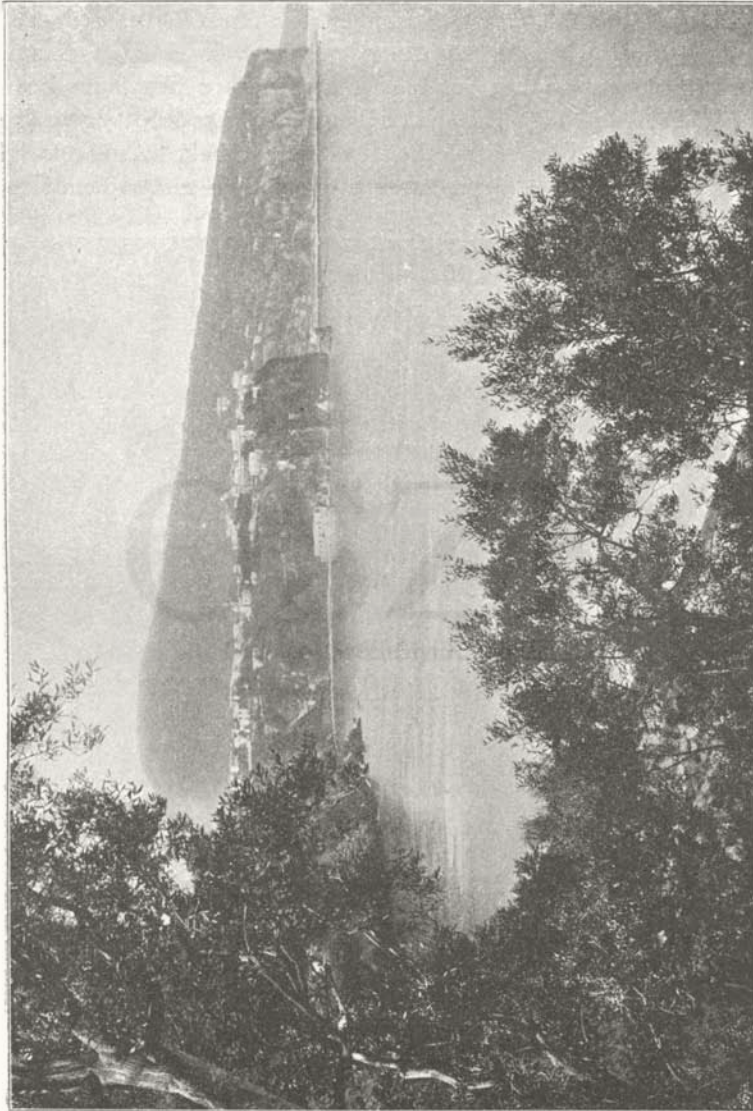

Araccia.

folytán emelkedtek ki a környékből és ezért teljesen el vannak különítve, ormaikon most is meglátszik a kráter tölcseré, különösen a Campo d'Annibalen és a híres Albani és Nemi tavakon, melyeket már Ovid (Metamorph. XV.) megénekelt. E helyekhez tartozik a szép *Ariccia* is, az egykor Diánának szentelt berkek, hol most árnyékos erdőkkel a rómaiak kedvencz nyári lakása van. A *Volszk hegység* délre emelkedik. Ma is kevésbé látogatják, mivel lakóinak rabló természete híres. E hegység délfelé a Garigliano folyótól átszelt Terra di Lavoro-ig nyulik, hol Nápoly áldott vidéke kezdődik.

Azt a völgyet, hol Olaszország legnépesebb és legszebben fekvő városa terül el, rendkívüli termékenységéről „boldog Campagna“-nak vagy Olaszhon édenének szokták nevezni. És méltán, mert szebb vidéket képzelni is alig lehet. A természet olyan e helyen, hogy szinte költői merengésre bírja a legsivárabb lelkeket is. Szelidség és magasztos nagyság, hozzá szemkápráztató színvegyület egyesülnek itt egymással. A félkör alaku tengeröbölben a gyönyörű villák egész sora tekint felénk oly messzeségben, hogy szinte alig tudjuk egészen áttekinteni. Kertek között, melyekben örökzöld lombok virulnak, a faluk tömegét látjuk. Távobabb Castellamare felett erdővel, éles mészkő sziklával és hófehércsúcsokkal, nagyszerű hegylánc vonul el. Az öböl egyik részében a közel kétezer éves muzeumot találjuk, melyet kiástak. Pompeji világhírű romjai és a vele szemközt lévő két festői sziget a kék, nyílt tengerből emelkedik ki és pedig: Capri szeszélyes alkotásu szikláival, Ischia vörhenyes kék színével. Az egyik csúcspont Sorrento, Európa legszebb kertje, mellette az aranyos sziklákon Amalfi. Az egész félszigeten a Monte S. Angelo (1520 m.) elágazásai vonulnak keresztül. Citrom- és narancsfaerdők között Vico Equense és Meta községe van e félszigeten. Mindezekből hatalmasan kiemelkedik füstölgő kupjával a tűzokádó Vezuv, melynek magas csúcsa uralkodik az egész öböl felett. A föld alatti titkos erőnek hatalmát mutatja környékén minden. Kezdve Nápoly városától, mely maga is egy, részben már elmosódott kráternek egyik felében épült, egészen Nisida szigetig, az egész vidék nem egyéb, mint szabályos alaku régi vulkán. A kráternek nevezetes példáját tárják elénk a phlegraei mezők, a gigászok harcának egykori helye. Némelyek egészen ép kupok, mások csorbák és gyűrűjüket a tenger vize lepte el; legnagyobbbrészt egyetlenlen tömegekben lévén csoportosulva, egymásba is átnyulnak és falaikat egymás fölébe tornyosítják, az egész tájnak valami chaosszerű külsőt kölcsönöznek. Ez a vidék emlékezteti az embert a holdnak kráterekkel egészen tele szórt vulkáni tájaira. Az egész terület kékfölddel van tele; meg nem szokott és kellemetlen érzés szállja meg az utast. Lábai alatt megdobb a föld, a lávadarabok melegek, mintha csak most akarnának kihülni; kénes források bugyognak fel mindenütt. Puzzuoli környékén, hol e tünet leginkább előfordul, hajdan a köznép a pokol kapuját kereste. S a vulkánikus erő még tovább is hatol. A Lago di Agnano mellett ismeretes a kutyabarláng fojtó szénsav gígzöldgésével. A solfatarak (meleg gőzforrások) heve néha 40-58°

R-re emelkedik és a mofetták (szénsav kigőzölgések) csaknem minden barlangot és mélyedést megtöltöttek.

A tengerpart Sorrento és Castellamare között.

A messinai keskeny tengerszoroson túl, melyet egykor a rettegett Scilla és Charybdis tett hírhedtté, emelkedik meredek partjaival

Sicilia, a Földközi tenger legnagyobb (29,240 □ km.) szigete, melyet a régiek sajátos háromszögű alakja miatt *Trinacriának* neveztek. Délről lépcsőzetesen magasodik akként, hogy Afrika felől tíz mértföldre is beláthatni belsejébe, ellenben éjszaki széleit meredekebb és magasabb hegygerinczek zárják el. A hegyek csomója Gangi és Nicoria közt van és innen sugár alakban futnak a hegylánczok a háromszög szögletei felé. Az éjszaki láncz legmagasabb, a nyugati alacsonyabb, míg a délen fekvő hegyek legkisebbek. Az örök hóval borított *Aetna*, mely a legmagasabb hegy, (3304 méter) nem tartozik

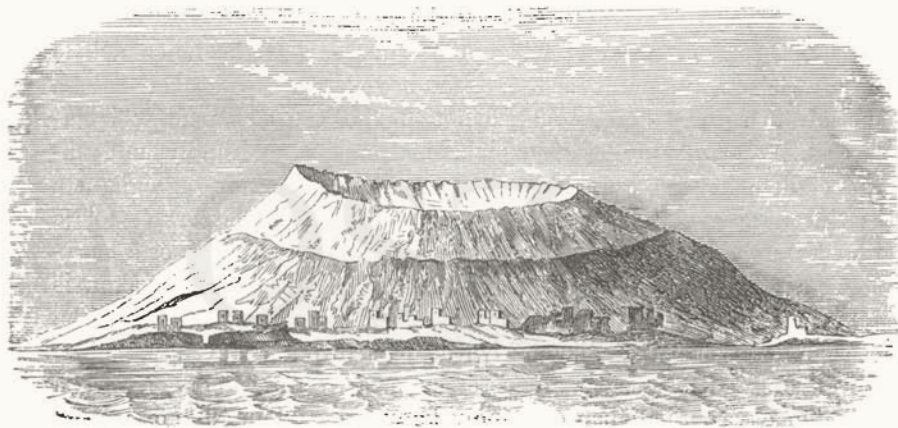

Az Aetna lávája Cataneánál.

egyik csoporthoz se. Az Aetna az olasz földnek legnagyobb hegye, hatalmas orma a szemlélőnek még szédítőbb, mert magában áll és összehasonlításra nincs mértékünk. Valóban festői látvány a tengerparton emelkedő Aetna, mely a tengeren is mértföldről látható, szuverén felsőséggel uralván a vidéket. Cataniától éjszakra a sziget keleti partján emelkedik fel szeliden és csaknem hullámzatosan, csak a legmagasabb részeken tör föl meredeken. Völgyében déli gyümölcsök; kitűnő bor és tropikus növények tenyésznek; innen fel az örök havasokig csodás és sokféle változást észlelhetünk. Nehány óra eleendő, hogy a természetbuvár oly utat tegyen, mely mintegy Afrikától

az északi sarkig terjedne. Az Aetna több mint 1500 □ kilometer területet foglal el, hatalmas tömegét kiöntött lávái folyton nagyobbítják. Alatta folyik el, a hegyóriást megkerülve, a Simeto, Sicilia legnagyobb folyója, mely Cataniától délre ömlik a tengerbe. Kivüle még a Salso és a Platani folyók érdemesek az említésre, melyek a déli parton futnak le.

Sziciliától nyugatra, mintegy 50-60 kilométerre fekszik két kis szigetcsoport: az *aegadi* és a *lipári* szigetek. Az aegadi szigetek három nagyobb és több apró szigetből állanak, melyek mind sziklásak, de azért jó fűgét és bort teremnek. A lipári szigeteket az ókorban „Acoli szigetek”-nek hívták, számuk 13. Mindannyinak vulkáni képződése van;

A Vezuv Strabo idejében.

kettő közülök *Vulcano* és *Stromboli* (942 méter) állandóan működik. Különösen az accoli szigetek egyikén van egy kis vulkán, mely szakadatlanul „pipál” és tölcsérében napjában többször lángoszlopokat lök ki, úgy hogy a hajósok mintha természetes világító torony lenne, igazodnak el, ha látják. E vulkánok és a nápolyi öböl tüzokádó hegyei között geológusok nézete szerint földalatti összeköttetés van, ez a természeti erő emelte, majd elsüllyesztette a többször fel-feltünedező Ferdinandea szigetet. E vonalba esnek a kis pontini szigetek és éjszakra távolabb az etruszk vagy jelenleg *toskaniai* szigetek, köztük Giglio, Montechristo, Capraia (Garibaldi lakhelye) valamint a mindegyiknél nagyobb *Elba* sziget, melynek vasban gazdag hegyei közt a Monte Capanne 1009 méter magasságra emelkedik. Sziciliától délre a *Malta szigetcsoport* fekszik.

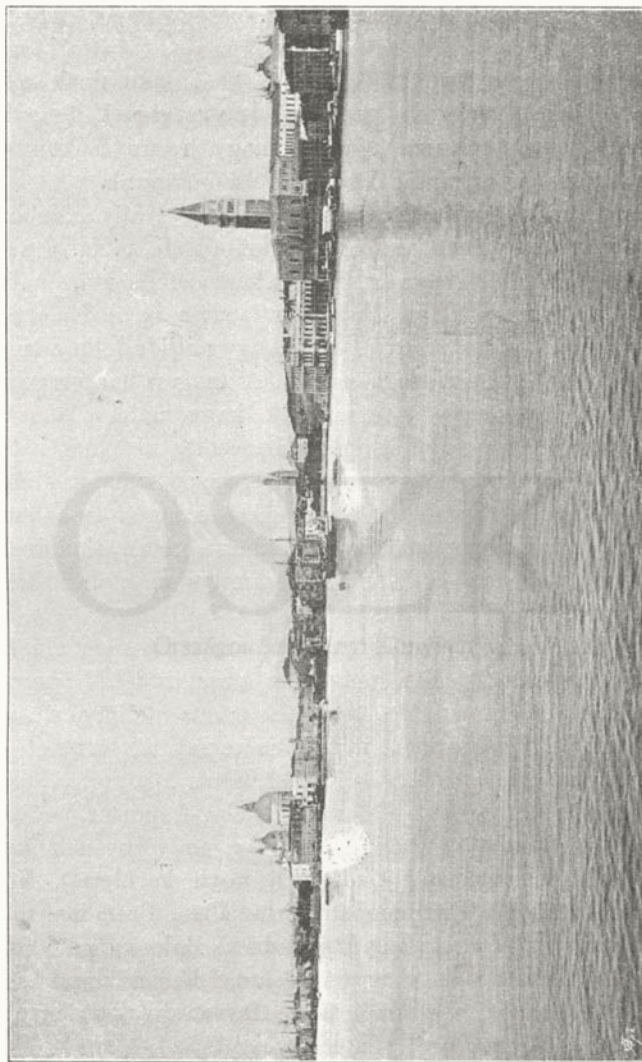
Jelenleg az angolok birtokában van, de geographiailag Olaszország-hoz tartozik. Máltán kívül Gozzo és Comino szigetek tartoznak e csoporthoz. Valamennyi meztelen mészsík, vízben szegény s Sziciliából mesterségesen hordott talajjal rakták meg. Mint halászati pontok kiválóan fontosak.

Olaszországhoz tartozik a Földközi tengernek még két nagy szigete: *Corsica* és *Sardinia*, noha az előbbi most a francziák birtokában van. Mindkét sziget hegyekkel van telve, Corsicában éjszokról délre nyulik egy megszakítás nélküli hegyláncz, ellenben Sardiniában a hegyek csoportokra oszlanak; legmagasabb (1917 m.) a Monte Gennargentu, melynek meredek keleti partjai kikötő nélküliek. Korallokban gazdag Sardinia tengere, hegyeiben sok bányát művelnek, különösen Inglesias város ónbányái nagyhirűek.

Olaszország délkelet felé nyuló tagozása következtében délfelé úgy a hőség, valamint a szárazság növekedik. Az afrikai Sahara pusztáról a forró Sciroconak déli szele jut el és ez rendkívül langasztó. Az éjszakai szelek ritkábbak, de Rómában és Nápolyban gyakran érzik a kellemetlen hideg Tramontana szelet. Az ország éghajlata szerint terményei is különbözők. Általában azonban Olaszország földje igen termékeny, csak egyes részek, mint a római campagna és a hegytetők kopárok. Gesztenye, tölgy, piniafenyő és olaj már éjszakon is jól megterem. Középolaszországban a citrom, narancs sem ritka és a déli részeken pálmák, papyrus és más tropikus növény láthatók. Ásványországa is gazdag, fenn északon a carrarai márvány, Elba szigetén a vas, Siciliában és Nápoly környékén a kén különösen nagy mennyiségben bányásztatik. Csaknem mindenütt lelhetők meleg források. A tengerpartok halakban, a hegyek madarakban gazdagok. Ragadozó állatainak száma csekély, különösen délen kisebb ártalmas állatok (skorpio, tarantalla stb.) gyakoriak és nagy bajok okozói. Az Európában honos házi állatok mind meg vannak; különös hasznót hajt az embernek a selyembogár, mely egész vidékek lakóit foglalkoztatja. A szarvasmarhatenyésztés legvirágzóbb északon, délen sok bivaly van. Juhtenyésztéssel Piemontban, az Abruzzokban és Róma környékén foglalkoznak.

Itália azurkék eget dicséri mindenki, a ki Olaszországban járt. Az Alpesektől északra a legtisztább nyári hónapokban sem láthatni az eget ily szép derültnek, a mely különösen éjjel tündéri látványt nyújt. Az északi részt kivéve egész Olaszországban nem ismerik a hideget. Rómában is ritka a hó, lejjebb pedig alig fordul elő. Ezen

a vidéken a kandallók és kályhák ismeretlenek. Nápolyban, hol az évi átlagos hőmérséklet 13° R. s Sziciliában, hol 15° R., télen-nyáron

Velence kikötője.

egyaránt ezrek és ezrek tartózkodnak a szabad ég alatt. Különösen egészségeseknek tartják Genua, Pisa, Lucca, Flórencz s Nápoly vidékét — a hol télen át sok beteg is tartózkodik. De még az északi

részeken is sokkal enyhébb a levegő, mint Középeurópában. Mintha a hatalmas Alpeshegyláncz, Európának gerincze, állandó és áthághatlan határvonalat vont volna, az éghajlat különbsége minden egyes csúcsának két oldalán rögtön észrevehető.

Olaszország területe 296,305 □ km., lakosainak száma a 32 milliót meghaladja, úgy hogy állami szervezetének megszilárdulása óta, noha anyagi helyzete ujabban nagy rázkódásokon ment át, határozottan a nagyhatalmak közé kell számítanunk.

Kormányzata alkotmányos monarchia. A király oldalán miniszter és a parlament van, ez két kamarából áll, u. m. a senatusból, melynek tagjait a király nevezi ki és a képviselőházból, melynek tagjait a nép öt évre választja. Van államtanácsa is. A haderő békében 250,000 főből áll, de mozgósítás esetén egy milliót felül állanak sorba. Több jó karban levő erőssége is van. A tengeri hadserege is számba vehető. Jelentékeny ereje az országnak, hogy, noha a lakosság a legkülönbözőbb népek vegyülékéből származott, ma már határozottan egységes fajt képvisel, melyet a közös nemzeti tudaton kívül a közös *vallás* és nyelv is összeköt. Olaszországban ugyan ujabban a legnagyobb vallásszabadság uralkodik, azonban a nem katolikusok száma a népességnek alig 3 $\frac{1}{10}$ -át teszi, ide számítva még a zsidókat és protestánsokat is.

Nyelvét tekintve, jöllehet több külön tájszólást beszélnek, melyek egymástól nagyon eltérőek, mégis az olasz irodalmi nyelv a közös kapocs. Ha az idegen eredetű tájszólásokat, nemkülönben a velencei, friauli és korsikai szólásmódokat nem is tekintjük, történeti és philologiai szempontból e különböző tájszólások között hat főcsoportot lehet megkülönböztetnünk: 1. Az olasz-kelta csoportot, melyet Turinban (Aosta kerület és a gráji Alpok egy pár völgyének kivételével) Cuneóban, Alessandriában (kivévéen a novii kerületet), Novarában, Milanóban, Paviában, Bergamóban, Bresciában, Cremonában, Piacenzában, Pármában, Modenában, Reggióban, Bolognában, Ferrarában, Ravennában, Forliban Fogliáig és Pesaro felé beszélnek, sőt Tessin államban is, noha ott a milánói tájszólás van divatban, erre akadunk a trienti keleti völgyekben, a hol bresciai tájszólás uralkodik, továbbá a mantovai kerületben. Az olasz kelta csoport tájszólásán több mint 8 millió lakos beszél. A második főcsoportba sorozhatjuk a liguri tájszólást és ennek fajtáit, mely a különböző kifejezésekkel és kiejtéssel vegyítve az egész genuai öböl partján használatos Mentonetól Sarza-

náig, azaz Genua és Porto Maurizio tartományokban és Novi kertületben, összesen mintegy 800,000 lakosnál. A toskanai-római tájszólás, mely a harmadik tájszólás főcsoportja, három részre oszlik, u. m. toskanai, umbriai és marchipiani tájszólásokra; beszélik Flórencz, Piza, Arezzo, Siena, Grosseto tartományokban, Umbriában s a régi Ancona tartomány nagy részében. Összesen mintegy 4 millió lakos beszél ezzel a tájszólással. A nápolyi tájszólás csoportjában, a

Milanói dom.

negyedik főcsoportban, különösen kiemelendők az abruzzok, a pugliak és végül a tulajdonképi nápolyi vagy campagnai tájszólás. E nyelven mintegy 6 millió ember beszél az Abruzzokban, Terra di lavoroiban, a három „Principati“-ban, továbbá Nápoly, Benevento, Molise, Capitanate, Terra di Bari, Terra d'Otranto és Basilicata kerületekben. A Sicziliai tájszólással, mely Siczilia szigetén kívül Calabriára is kiterjed, mely az ötödik főcsoport, 3 millió ember beszél, ennek is rendkívül sok válfaja van. Végül a hatodik főcsoport a sardiniai tájszólás két

változatával a campideri s lugudunival, erre mintegy félmillió lakos beszél. Számra nézve tehát a kelta-csoport legnagyobb és ennek van az idegen nyelvekkel legtöbb rokonsága. Ám sokkal hatalmasabb a toskanai-római csoport, nemcsak azért, mivel a művelt osztály nyelve ebből fejlődött, hanem azért is, mert a többi olasz tájszólások, mint a velencei, nápolyi, siciliai, sokkal jobban hasonlítanak a toskanai-római csoporthoz, mint az idegenszerű kelta tájszóláshoz.

Politikai tekintetben Olaszország 69 tartományra oszlik, melyeket jobbadán a székhelyeik szerint neveznek. Minden tartomány átlag 4400 □ kilométer területű és körülbelül 400,000 lakosa van, a kiket prefect kormányoz. Legnépesebbek természetesen azok a tartományok, hol nagy és különösen kereskedő városok vannak. Nápolyban egy □ kilométerre 817 lélek esik, míg a hegyi vidékeken s kevésbé művelt helyeken e szám jóval kevesebb. A történelmi alkatrészek szerint még 16 vidéket (compartimenti territorali) szoktak megkülönböztetni. Ez a beosztás a nevek szempontjából a közigazgatás terén már nem jelentős, azonban a nép tudatában természetesen még sokáig megmarad.

A népesedési viszonyok 1870. óta, mikor Olaszországból egységes ország lett, jelentékenyen javult és különösen az előbb nagyszámú gyilkosságok száma kevesbedett. Ujabbán a kivándorlók száma aggasztóan nagy, évente átlag mintegy 300.000 ember. A lakosság egyrésze nyáron át az Alpeseken túl vándorol, mint házaló vagy napszámos, hogy munkát keressen és télen megtakarított filléreivel visszatér újra lakóhelyére. Még az is, a ki Amerikába vándorol az ujábbi tapasztalások szerint nem igen marad ott. Érdekes adat van egyébként arról, hogy a kivándorlások 75% a vagyonos felső-olaszországi vidékekről való, különösen Argentínába vándorolnak, a hol az olasz kivándorlókat megbecsülik.

A művelődés terén vizsgálva az olasz népet, arra a tapasztalatra bukkanunk, hogy az olasz nép *műveltségi viszonyai* még mindig nagyrésztben az ókori és középkori viszonyokra emlékeztetnek. Az ókor nagyszerű műemlékei úgy a középkorban és különösen az ugynevezett renaissance korszakban minden irányban felvirágozott művészet még most is rendkívüli hatást gyakorol a nép művelődésére, irányára és fejlődésére. Ennek tulajdonítható, hogy e műérzék az olasz népnél általánosan feltalálható, 21 régi egyeteme, melyek közül azonban soknak alig van hallgatója és mintegy 70 lyceuma a felsőbb oktatásról kellően gondoskodik, míg az *alsóbb rétegek* nevelése, mivel a kö-

zépkorban ez ismeretlen volt, most is nagyrészt elhanyagolt s különösen a déli vidékeken a népességnek több mint fele része sem írni, sem olvasni nem tud és ezért nagy városaiban még mindig található utczaírnokok, kiknek tudományát rendszeren a szerelmes pórnök és cselédek veszik igénybe. A milyen az olasz nép tudatlansága, olyan erkölce is. Jóllehet a törvénytelen születések és vadházasságok

Nyilvános irnok Nápolyban.

száma Olaszországban sokkal csekélyebb, mint Németországban, de a büntettek még mindig nagy számban fordulnak elő és érdekes kultur-történeti adat, hogy azon a vidéken legkivált, a hol a népművelődés alacsony és a nép tudatlan. Az olaszok ismert heves vérmérsékletéből magyarázzák sokan a büntettek nagy számát és habár kétségtelen is, hogy a testi sértések és gyilkosságok szerzője legtöb-
b-

nyire a fékezhetetlen indulat, nem tagadható, hogy a bünözés a nép nagy zömének erkölcsi romlottságából ered. Leginkább tanusítja ezt az a körülmény, hogy a *zsványok* és a közbiztonság más ellenségei Európa egyetlen országában sincsenek olyan számmal és sehol sem lépnek fel oly tömegesen, mint Olaszországban, hol máig is valóságos rablóbandák vannak, melyek tagjainak számát megközelítőleg most is 200,000-re teszik. Siciliában *Mafia*, a nápolyi részeken *Camorra*, Ravennában és Bolognában *Squadraccia*, Turinban *Cocca*, Parmában *Pugnalatori*, Rómában *Sicarii* a nevek és mindannyi csoportnak külön sajátosságai vannak. Nem társulatok ezek zárt, állandó szabályokkal és specialis szervezettel, elismert vezetőik sincsenek és összejöveteleket sem tartanak. Mind a mellett működésük oly furfangos tervszerű és a közrend őreinek éberségét kijátszó, hogy sok esetben a törvény üldöző keze sem éri el őket. A társadalomnak mindazon elemeit egybegyűjtik, melyek a jólétre nem becsületes munkával, hanem csalás, megfélemlítés és az erőszakkal igyekeznek szert tenni. Esküdt ellenségei az államnak, jóllehet gyakran attól fizetést húznak. Csak az alsóbbrendű állatok állanak nyíltan össze egy-egy rablóvezér alatt és viselnek nyílt háborút a társadalmi rend ellen, de ezek kevésbé veszedelmesek, mert, a rendőrség ismervén őket, könnyebben is küzdhet ellenük.

Ügyet vetvén az olasz nép anyagi viszonyaira, azt látjuk, hogy *iparuk* nem áll most oly magas fokon, mint egykoron és hogy különösen a déli tartományokban az ipar általában hanyatlásnak indult. Nem lehet azonban azt sem eltagadni, hogy az ország nagy részében némely fontos iparág gyorsan emelkedik. Ilyen többek közt, az északi tartományokban, a selyemtermelés, az olajkészítés (különösen Lucca vidékén), továbbá a szőlő és len termelés, a vaj és sajtkészítés. A gyáripar még meglehetősen gyenge lábón áll és csak egyes nagy gyárak vannak a felső vidékeken; Piemontban és Lombardiában posztógyárak, vasgyárak Genuában és Nápolyban, majolika-gyárak Milanóban. Az olaszoknak valódi specialitása a szalmafonás, mozaik, korallmunkák stb., melyeket gyárilag is készítenek. Jó híreik hangszerük, fegyvereik, keztyű és játékszerük. Itt-ott hajóépítéssel is foglalkoznak. Iparukkal összeköttetésben áll a *kereskedelem*, mely újabb időben sülyedt, ennek egyik főoka új tengeri kereskedelmi utak felfedezése, melyek a kereskedelmet más irányba terelték, és ekként a középkorban oly hatalmas olasz kereskedelmi városokat mások szorították csakhamar háttérbe; mióta azonban a suezai csatorna a Földközi tenger régi jelentőségét némileg visszaadta, Olaszország keres-

kedelmi kivitele emelkedik, de még most is nagyobb bevitele, pedig újabban forgalma emelkedőben van. A kiviteli kereskedés főtárgyai: selyem, bor, szesz, olaj, narancs, citrom, márványárúk, kén, szalmakalapok, makaroni stb. Beviteli tárgyak: gabonaneműek és liszt, pamutárúk, selyemárúk, gyapju, ércz, dohány, faárúk stb. Ipar, kereskedelem, tekintetében legfejlődöttebb Felső-Olaszország, melynek közlekedési eszközei is

a legjobbak. Két nagy alaguton és több hegy gerinczen át világhírű vasuti vonalak közlekednek Európával. Olaszországban egyes helyeken jelentékeny a földművelés is. A lombardiai csatorna-rendszert és föld-öntözést mintaszerűnek tartják. Capua környékén és Toskánában, de más vidéken is valóságos kertészetté változtatják a földművelést, a lakosok ropant szorgalmat fejtenek ki e téren. A hirhedt „dolce far niente” általában Olaszországnak nem minden részére illik

A velencei Szent-Márk-tér galambjai.

és csak annyi vonatkoztatható belőle, hogy a nehéz munka után általában szeretnek rövid ideig a szó szoros értelmében pihenni. Általában, de különösen az északi vidék lakói mértékletes, szorgalmas munkások, kik hazánkban a vasut és csatorna építéseknél hasznos munkásoknak bizonyultak.

Az olasz nép mindenekfelett szereti a nyilvánosságot. Otthon, zárt helyen még a műveltek is mereven és szóttalanul szoktak ülni,

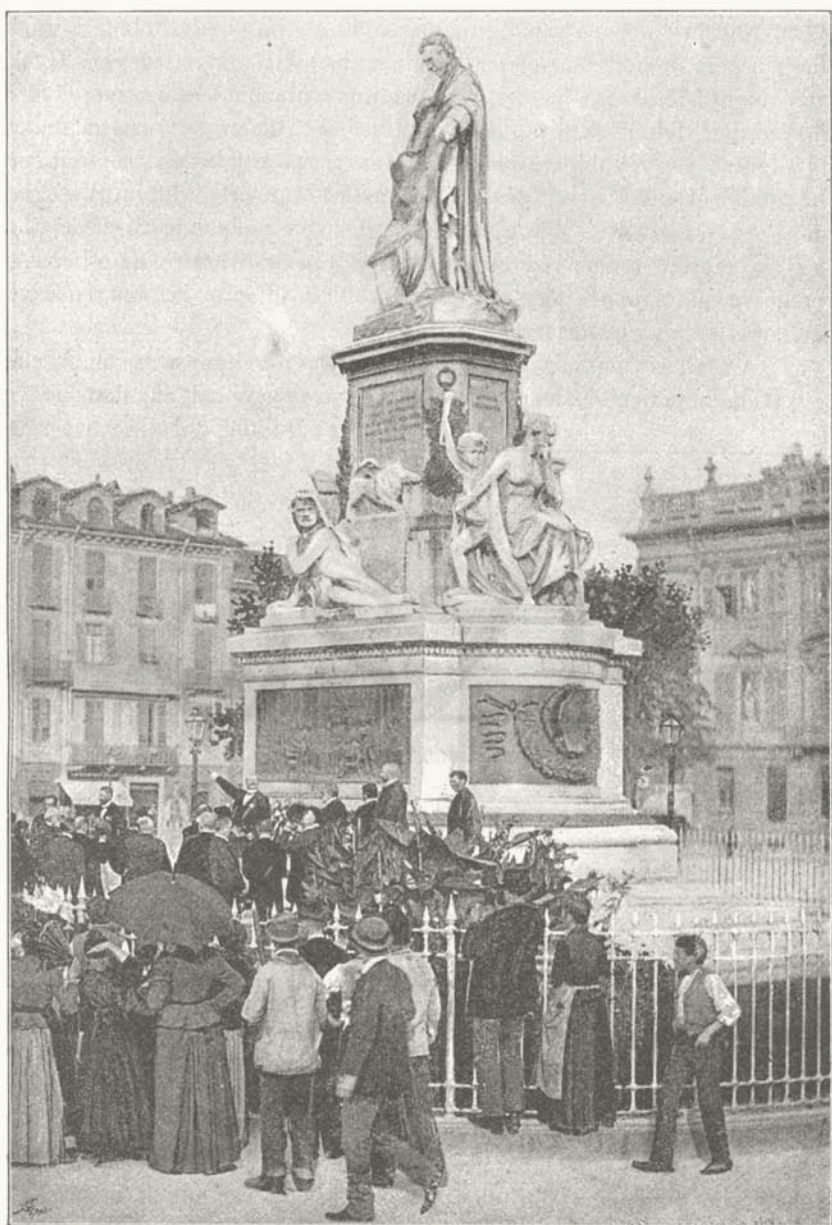
a kávéházak nagyrésze kedvező időjárás mellett üres, míg előtte az oszlopcsarnokban hémzseg a nép. Az utcákon, színházak előtt mindenkor sokan szoktak lenni és készek mindenféle szolgálatra, a nélkül, hogy viszontszolgálatot várnának. Egyetlen ország sincs, hol több utazó járna és melyről többet irtak volna, mint Olaszországról és mind a mellett a népről még most is tömérdek balvélemény uralkodik. Már nem tartják ugyan kizárólag orgyilkosoknak, mint pár évtizeddel ezelőtt, de azért rendszeren sok rosszat tesznek fel róluk, szeretetreméltó tulajdonságait meg épen félre ismerik. Mint a francziánál a sangvinikus

Vándorló muzikusok.

vérmeéskletnek hátrányos oldalait előszeretettel emelik ki, úgy az olaszoknak túlnyomólag cholerikus jellemét is gyakran karrikírozták. Az olasz gyorsan s könnyedén végez mindent. Szeretetreméltó közvetlenség és naivitás mutatkozik tetteiben, szereti a gyermekes fecsegést, az idegenhez is barátságosan közelit, az öszvérhajcsár állatával, a szolgáló konyhaszükszökökkel órákig eldiskurálgat, e szenvedélyes felgerjedései hamar támadnak és hamar is mulnak: egészben véve az olasz nép józan és számító természetű. Jellemének árnyoldalai a dicsekedés, gyávaóság és a tisztaságnak hiánya. Ez utóbbi az,

ami a legkellemetlenebb ez országban az utazóknak, és a koldusok nagy száma. Látjuk mindenütt illusztrált néprajzi és földrajzi művekben az olasz városok nagyszerű épületeit s gyönyörű tájait és valóban azt hisszük, hogy ez országnak földi paradicsomnak kell lenni, tényleg azonban a leglátogatottabb városok utcái is tele vannak piszokkal és porral, melyek nagyban gátolják a műélvezetet. Az ókor vagy renaissance korszak legremekebb maradványai nem ritkán szemétdombok között hevernek, melyeken ronda koldus nép hever és gyakran végez nyilvánosan oly dolgokat is, melyek az északi lakók illemérzetét mélyen sértik. Az olasz koldus, minden idegen lát-

Cavour szobra Turinban.

tára, rögtön elkezd egyhangu rimánkodását, ha pedig többen vannak, még a templomok bensejében sem szabadul tőlük az idegen. Gyakran megtörténik az is, hogy a magános utazókat utczagyerek s dologtalan felnöttek órahosszáig elkísérik „Cicerone“ szolgálataikat ajánlgatva vagy koldulva és ilyenkor az utazó tiltakozása semmit sem használ, sőt néha a botütést is szó nélkül türik. Különösen Velence és Nápoly hirhedt e dologtalan csöcselékről, mely nagyrészt ártatlan ugyan, mert a szabad ég alatt tartózkodván és öltözetre nem költvén, megelégszik naponta egy pár össze koldult fillérrel is, de rendkívül kellemetlen és visszariasztó.

Az olasz népnek a *zene* iránt nagy fogékonysága van. Talán egyetlen népfaj sincs Európában, a magyarországi cigányokat kivéve,

A Superga-székesegyház Turinban.

kiknél a hallás, a természet és az örökös gyakorlat által annyira kifejlődött volna, mint az olaszoké. Nem éppen véletlenség, hogy századok óta az opera legjobban e népnél virágzik, a legnevezetesebb énekesek és operaköltők közülök való. Nemcsak világhírű opera-színházai, de vándor operatársulataik is nagyon elősegítik a műizlést s csaknem minden faluban egy daltársulat van, melynek tagjai a műéneket is művelik. A köznép hamar elsajátítja a bemutatott operák dallamait és pár hét alatt egy-egy énekes vagy énekesnő neve az egész országban ismertté lesz és kedvelt dalait minden olasz tudja és azokat nyilvános helyen is dudolja. A köznép között dudával, síppal és hegedűvel vándortársulatokká alakul, mely időről-időre hazájuk határain túl is megy, vagy közülök egy-egy (pifferari) és nagy összeg pénzt hoz vissza, a nélkül, hogy akár öltözetükben, akár nyelvükben az olasz nemzeti jelleget elvesztették volna. Minden összejövetel alkalmával vándormuzsikusok, olykor csak egy-egy ember is játszik s nélkülük a közfelfogás szerint bármely multság hiányos lenne.

Nevezetes és főleg történeti okokból magyarázható meg Olaszországnak az a jellemző sajátsága, hogy lakosságának jelentékeny

kiknél a hallás, a természet és az örökös gyakorlat által annyira kifejlődött volna, mint az olaszoké. Nem éppen véletlenség, hogy századok óta az opera legjobban e népnél virágzik, a legnevezetesebb énekesek és operaköltők közülök való. Nemcsak világhírű opera-színházai, de vándor operatársulataik is nagyon elősegítik a mű-

része városokban él. Sehol sincs aránylag oly sok nagy és jelentékeny város, mint Olaszországban. Harminczra tehető a határozottan nagy városok száma, ezekből tizenkettőnek a százezret meghaladó lakosa van. A nagy városokban pedig 3 milliónál több ember lakik, tehát mintegy 10⁰/₀-a az ország összes lakosságának. Leginkább csak a nagy városok, melyeket az idegen sorra néz, alkották az országról való külföldi véleményt. És kétségtelen is, hogy mitán e városok egykor egy-egy kis ország központjai voltak, a vidéki életet is megmagyarázza és a városok ismerete elég világos képet nyújt arról a nagy változatosságról, mely Olaszország egyes vidékei között van.

Az Alpok alján egész a Póig túlnyomólag északi jellegű városok vannak. A régi *Piemontnak* (Pedemontium, Pie de Monti-hegyek

Genua.

lába) leginkább elzárt vidéke volt itt, melynek vadregényes alpes völgyi lakói ápolták azt a tradíciót, mely az egységes Olaszországot megalkotta. Jelentősége okozta, hogy az egész tartományon egymást szeli át a vasuti hálózat és lakosai, kik a francziákkal élénk összeköttetésben élnek, részben azok nyelvét el is sajátították. Csaknem az egész tartományt hegyek borítják és veszik körül, délről a Monferrato hegyek Genuától a Pó hajlásáig terjednek. A Pó jobb oldalától a tengerig fekvő vidéket a régi Monferrato falai, a baloldalon a Lombardia határát képező Ticino folyóig, Lomellina vidéke borítja. A hegyek lakói közt a cretinismus van nagyon elterjedve.

Piemont fővárosa a Pó felső folyásánál 231 méter magasságban, *Turin* hajdan Szardinia királyságnak és egy kis ideig (1861-1865.) az új olasz királyságnak fővárosa volt. Egyike Olaszország legszebb

városainak 352,000 lakossal, szép széles és tisztán tartott utcákkal, melyek nagyrésze derékszöglet alatt metszi egymást. Sok háznál oszlopcsarnok van és egyes részeiben virágos kert is. A Via Roma, Piazza Castello és Via di Pó gazdag palotákban. Egyeteme híres, nemkülönbönben selyemgyárai is. Több muzeuma van, melyek közt a boncztani s az egyiptomi a leggazdagabb. A szomszéd Monte de Capucini nevü dombról szép kilátás nyílik a városra és a közelben fekvő Alpesrészre. Még szebb a kilátás a kelet felé a Supergáról, mely hajdan királyok temetkezési helye volt. Közéleben sok szép mulató kastély van, köztük Stupinigi. A közel vidék egyik legnagyobb nevezetessége a római emlékeiről is ismert Susa (Segusio) mellett. a Col de Fréjus alatt, a mont-cenisi óriási alagut. Az alagut elkészültéig fogaskerekü vasut vezetett át a savoyai országot mellett Franciaországba. Gyakran a fellegek között haladt ez a hatalmas alkotása az emberi szellemnek az óriási magaslatokra és a hózivatarok ellen fedett folyosókat építettek. Ma azonban, hogy az alagut elkészült, ugyanezt az utat félóra alatt tehetjük meg. Nehány óra alatt a vasut a narancs és citrom hazájából különböző fokozatokon át az örök hó vidékére viszi az utazót.

A legrégibb helyek közé tartozik e vidéken *Aosta* városa, melynek hősi lakóit egykoron a rómaiak embertelenül kiöldösték és helyükbe katonákat telepítettek (Augusta Pretoria), hogy a sz. Bernadon átvezető utat megvédelmezzék. Különbönben a népvándorlás alatt és után is többször pusztításoknak kitett vidéken az aluternai, perosai és san-martoni völgyekben a waldensesek laknak, kik csak a mult század eleje óta élveznek szabad vallásgyakorlatet. Jelentékeny *Asti*, boráról, *Movara*, a híres ütközet helye, szép székesegyházcal, *Alessandria*, fellegvárral és számos tudományos intézettel, *Casale Monferrato*, hol a régi vár mellett sok szép palota és gyönyörű modern épületek mutatják az új kor haladását.

Az Apenninektől délre a tenger és hegy között keskeny hegyes partvidéken fekszik *Liguria*. Földje meglehetősen terméketlen, de szorgalmas lakosai azért gonddal ápolják. Éghajlata általában kiválóan enyhe és némely vidékén az idegenek a téli hónapokban üdülést keresnek. Legnevezetesebb helye *Genua* (Genova 229,000 lakos), mely a tengeröbölről nézve nagyszerü városnak látszik. Zöld és virágzó kertek között amphitheatrális alakban egymás fölé a parttól a hegyoldalra hatalmas paloták egész sorozata emelkedik, egy-egy sort néha széles zöld terrasseok választanak el egymástól, mintha smaragdövek-

kél akarnák körülvenni. A Doriák, Fiescik, Durazzik, Pallavicinik stb. régi dúsgazdag kereskedők fényes márvány-palotákat emeltek ebben a városban, a palotasorokat szép parkokkal kötvén össze. A hóféhéren tündöklő háztömeg felett gyönyörű háttérül szolgál a lom-

Mantua.

bokkal fedett hegyek, melyeknek kanyargós sorait a tenger mossa. A „márvány város“ azonban, ha benne sétálunk, már nem szolgál oly kellemes látványul. A gyakran 7-9 emeletes házak többnyire szűk utcákon vannak, úgy hogy a napsugár ritkán jut el a földig. Leg-

szébb félkör alaku kikötője (3000 méter átmérőjű), melynek két nagy védgátja és több raktára van. Nagy sétánya is érdekes, nemkülönben a Ponte Carignano, mely két hegyet köt össze. A „Superba“ melléknevet viselő városban több mint száz templom, sok és diszes palota, nagyszerű vízvezeték és egész sereg középület van. Kikötőjében, mely egész Olaszországban a legélénkebb, évenként hétezernél több hajó fordul meg. A várostól jobbra és balra a tengerparton a villák hosszú sora épült és távolabb a vidék legnevezetesebb látnivalói mind a tengerpartokon fekszenek. A Riviera di Ponente VII. Pius pápa egykori fogsági helye *Savona*, a kőbányáról ismert *Porto Maurizio* és a vidékéről híres *San Remo* van, utóbbi helyen valóságos pálma-ligetek és gyönyörű melegéövi növényzet lepi meg az idegent. A Riviera di Levante nevű parton szép, nagy és biztos kikötő mellett, van nagy fegyvertárával *Spezia*. Kikötőjét két erődökkel ellátott sziklacsúcs őrzi.

Az Alpések keleti alján a Pó felett a híres *Lombardia* és *Velence* tartományok terülnek. A vidék talaja észak felé igen hegyes, a hegycsúcsok délre meredeken esnek le és alattok nagy, rendkívül termékeny síkság terül, melyet folyóvizek, csatornák szelnek keresztül-kasul. A népnek főfoglalkozása és keresetforrása a földművelés és baromtenyésztés. Lorli közelében hatalmas szép legelők vannak. Itt készül a híres parmezán sajt. Ipartermékei közül különösen a selyem nevezetes. Katonai tekintetben is méltán figyelmet érdemel, mert az Ecs és Mincio mellett egy világhírű várnégyszög terül el: *Verona*, a római színházáról itt ismert város, érdekes helyek, Legano és Mantua. *Legnago*, *Peschiera* s a Mincio mocsáros szigetén elterülő *Mantua*, műemlékekben is gazdag. Legnevezetesebb helyei azonban e tartománynak Milano és Velence, mindkettő az olasz nemzetnek külön-külön büszkesége.

Milano, a nagy, (Milano la grande) az Olona folyó partján, gyönyörű tágas rónán terül el. Lakosainak száma 470,558. Igen szép és sok tekintetben Olaszországban a legelső város, telve közintézetekkel és műemlékekkel. Az olaszok „kis Párisnak“ is szeretik nevezni. Valóban egészen modern jellegű hely, hol a régi paloták és templomok mellett a várost körülvevő két nagy boulevard és számos új fényes épület teszi vonzóvá, köztük a világhírű opera-színház és a pompás keresztalaku és üveggel fedett Galleria Vittorio Emmanuele (195 méter hosszú) a város közepén, hol a legszebb boltok és legélénkebben látogatott kávéházak vannak. Templomai a renaissance kor legszebb műemlékeivel telvék, itt látható nagyon is megron-

gálva, a mi valóban nagy kár, Leonardo da Vinci híres utolsó vacsorája. Luini és mások szép képei, képtára (Brera) és nyilvános könyvtára (Ambroziana) melyek világhírűek. Művészi tekintetben talán kisebb becsű, de kétségkívül impozáns hatású a híres *dom* (109 méter m.), az olasz góth építészet remeke. A legszebb fehér márványból épített óriási épület, 98 apró tornyával, magas kupolájával és a tetőn 4500-nál több gondosan kidolgozott márványszoborral festői látványt nyújt. Este a holdvilágnál szinte kísérteties benyomást tesz. Benseje kissé egyhangú, de oldalkápolnáiban érdekes műemlékek vannak s a

Venecze : Kilátás a Riva Degli Schiavontról.

különböző színű üvegfestményekkel borított ablakokon át ábrándozásra készítő fény ömlik be.

Míg Milanóban valódi modern élet és élénk iparos és kereskedői világ uralkodik, úgy hogy az utazó valóban csak a műemlékekről s a nép nyelvéről tudja meg, hogy Olaszországban jár, addig *Venecze*, még mindig „szép“-nek (Venezia la bella) nevezett világhírű laguna város, tényleg már a régi dicsőséges mult sírhelye. Az utazók nagy része csak a jó karban tartott Márk térről és egyes paloták szép külsejéről ítél és nem tudja, hogy e paloták nagyrésze elhagyatva, félig

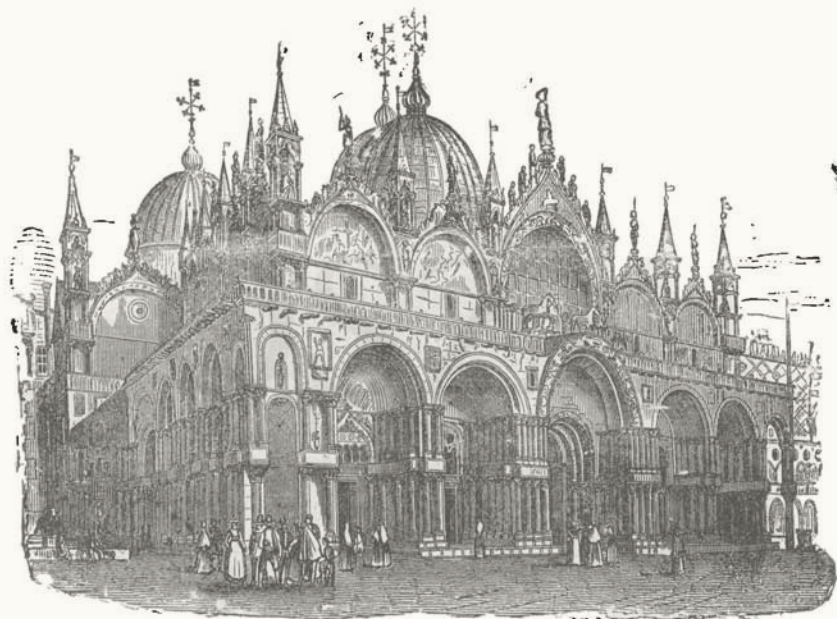
összeomló félben van és hogy a nagy csatorna két oldalán elnyúló piszkos és büzhödt sikátorokban nyomorult nép lakik. Velence a száraz földtől mintegy négy kilométernyi távolságra fekszik, 118 apró szigeten háromszög alakban terjed el, mintegy 15,000 ház épült rajta, a melyekben 155,890-en laknak. A várost nagy vasuti töltés

A Márk-tér Velenczében.

(3506 méter hosszú) köti össze a szárazfölddel, de a házak mellett kertek nincsenek, háziállat alig található. A ló Velenczében szinte raritás. A 167 csatornán, köztük a $3\frac{1}{2}$ kilométer hosszú „Canal grande“-on közlekedő csónakok bonyolítják le a személyforgalmat. Legnépesebb a Márktéren kívül a márványból készült Rialto hid környéke. E

két hely környékén van a legtöbb nevezetessége is. A kikövezett *Márktér* (175 méter hosszú, 60-80 méter széles) széles és diszes oszlopcsarnokával, tömérdek galambjával és pompás épületeivel a földgömb egyik legszebb helye. Legnevezetesebb épülete a 10-ik századból való byzanti stílusú sz. Márk templom, melynek több kupolája, öt részre osztott homlokzata, arannyal, drágakövekkel fedett benseje mindazok előtt, kik láthatták, emlékezetes marad. Hasonlóan meglepő műépítmény a dogek palotája, melyet nagyhirű művészek építményei díszítenek. Képtárában, templomaiban és az egyes palotákban

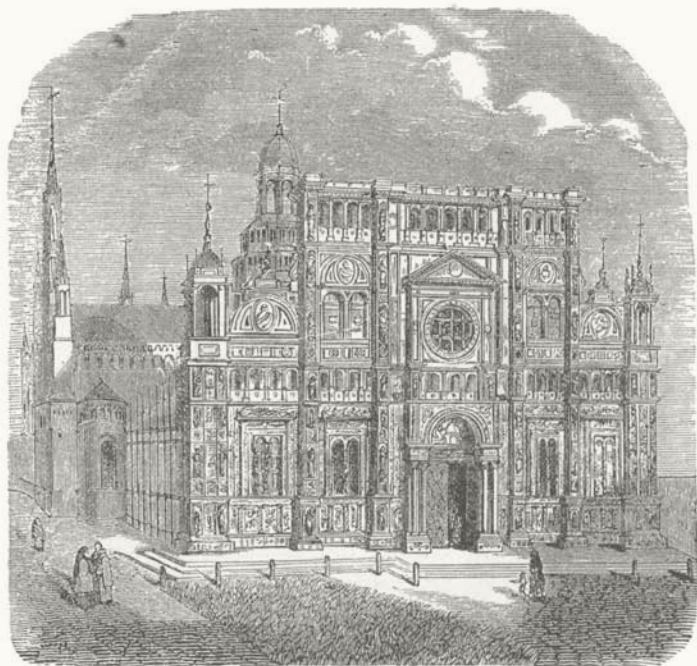

A Szent-Márk-templom Velenczében.

tömérdek műkincs elszórva hever, köztük azonban több olyan, melyet az idegen alig ismer. Alig egy-két méter széles, zsidó holmikkal teli sikátorok és csatornák felett emelkedő számtalan bolthajtásos hidakon át lehet eljutni azon helyekre, melyek műkincsekben gazdagok és miután a hozzáférhető kincseknek nagy gazdagsága is elég látnivalót nyújt, kevés utas vesz magának fáradságot megtekinteni a már az eldugott helyeken lévőket is, a hova vezető piszkos utak szinte elrettentik. A palotáknak homlokzatai becsesek, míg a bensejük, melyek és különösen a nagy csatornától távolabb esők nagyrészt üresek is.

A laguna-vidéket homokgátak (lidi) s ezeket egybekapcsolva 15 kilométer hosszú mesterséges kőgátak (murazzi) védik a tenger ellen; a folyók homokos leülepedéseit csatornákon szállítják ki.

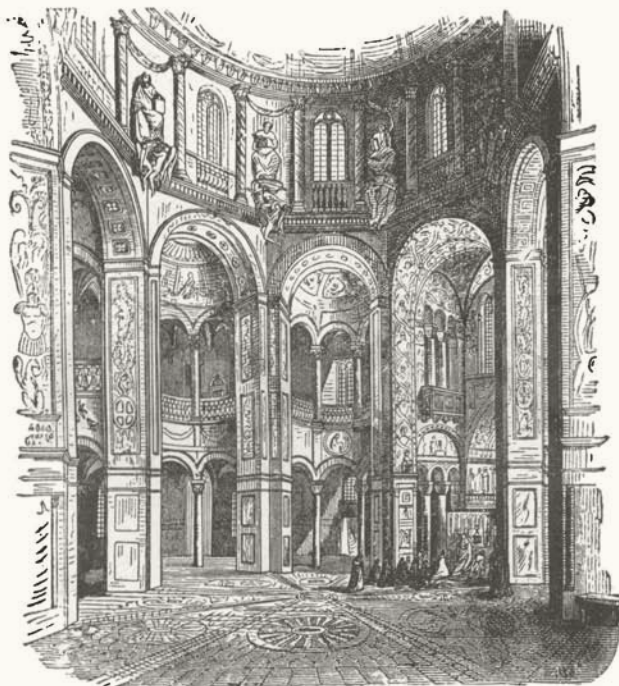
Velence környékén, különösen a Pó torkolata felé, számos virágzó hely van, ezek sorában az egykori tengeri kikötő helyén, de ma messze a szárazföldön *Adria*, és a Velencéhez hasonlóan lagunákon oszlopokra épített *Chioggia*, mely halkereskedéséről nevezetes. Nyugatra művészettörténelmi szempontból két nevezetes hely

A Certosa-kolostor Páviában.

van: *Padua* (Padova, hajdan Patavium), hol a híres egyetem, érdekes emlékszobrok és a híres velencei festők művei láthatók, továbbá *Vicenza*, szintén szép könyvtárral és különösen *Palladio* klasszikus épületeivel. Távolabb a Ticino mellett van *Pavia* egyetemi város, közelében a híres „Certosa“, továbbá az Adda torkolatánál *Cremona*, hatalmas székesegyházával. E város egykor hegedűről volt híres. Az Alpok alján a regényes fekvésű felső-olaszországi tavak környéke is igen népes, egyes helyeken, mint Locarnóban, a Lago Maggiore

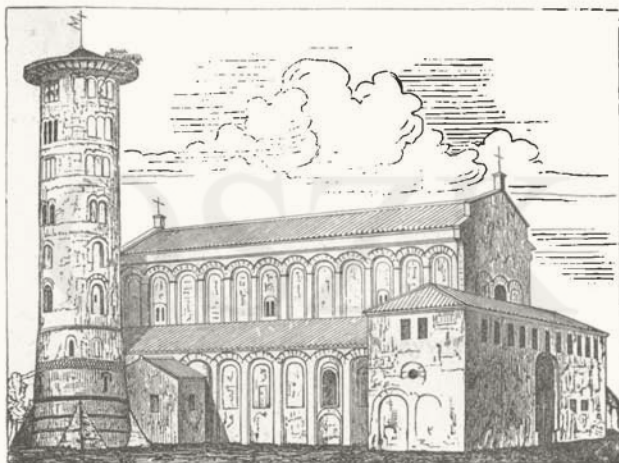
mellett *Comoban*, a hasonló nevű tó déli vége mellett műemlékek is szép számmal találhatók. Különösen népes a Como tó vidéke (a rómaiak idején *Lacus Larius*). A kis falukban olykor magánosan márványpaloták és hatalmas gyárak emelkednek. Alig van egyetlen pontja, mely egészen műveletlen lenne, jóllehet néhol csak a fagalyakból alkotott halászkunyhókban laknak. Némely helyen függőleges fehér márványsziklák, narancserdők és vizesések közt a tóba benyúló várákkal borított hegyek alkotják a partokat.

A San-Vitale Ravennában.

A természeti szépségekben gazdag és Olaszország legműveltebb tartományától délre a Pó és az apennini hegyek között fekszik *Emilia*, az a tartomány, mely az Ariminum (Rimini) tengerparti várostól Bononia (Bologna), Mutina (Modena), Parma és Placentia (Piacenza) városokon át a Póig vezető római Via Aemilia uttól vette nevét, s melyhez most Parma és Modena régi herczegségeken kívül Romagnat (Bologna, Ferrara, Forli és Ravenna) számítják. A talaj a déli részen hegység, észak és északkelet felé már inkább síkság. A síkságon gaz-

dag termőföld, különösen Piacenza vidékén kitünő legelők vannak, a hegyek között sok föld-olaj található, melyek nagyobbrészt kutakban gyűjtetnek össze. A sok apró egykori fejedelmi székhely között, mely e területen van *Ravenna* volt a legkiválóbb (80,000 lakos), a középkor első századaiban Olaszország fővárosa és nevezetes tengeri kikötő. Ma azonban a híres hely nagyrészt már rom, a góth és byzanti kor Pompeji-ja. A kikötőt homok, mocsár borítja. A város már egy órányira van a tengertől, de a mi megmaradt belőle, az is félreeső helyen, nyomaival a hajdani dicsőségnek, tömérdek régi palotát, és építészeti stylú templomot és egykori zárdát találunk. Sokkal jobban megőrizte egykori fényét Európa legrégibb egyetemi városa *Bologna* (154,000

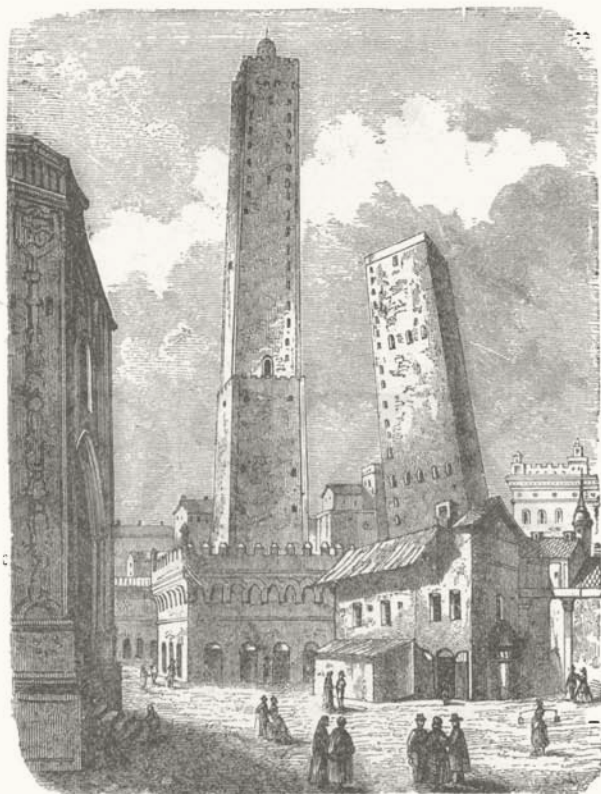

A ravennai bazilika.

lakos), mely pedig valószínűleg sokkal régibb város Rómánál és még az etruszkok építették. Igen termékeny vidéken terül el a város, melynek utczáin az egymásba nyíló oszlopcsarnokok alatt órahosszáig lehet vándorolni. Görbe tornyai, egyetemi épületei, képtára, középkori eredetű templomai és palotái, és emlékkövekben gazdag sirkertje messze földön híresek. Az idegenek mindig nagy számban keresik fel. Olaszországban Bologna város társadalmi élete a legkellemesebbek közé tartozik.

E vidék többi nagyobb helyeit főképp művészeti hírnevük teszi még ma is látogatottakká. *Ferrarában* a művészet- s tudománykedvelő Esték emlékei, *Parmában* Correggio szép művei és a régiségek, *Mo-*

denában a gazdag képtár, megannyi mű régi olasz művész ecsetjéből, vonzzák az idegeneket, Reggio, Piacenza s más városokban is a régi épületek és a műemlékek hirdetik az egykori dicsőséget. Mindézek azonban ma már meglehetősen csendes kihalt városok, néhány új épülete és villái a haladásnak kevés nyomát tanusítja.

A ferde tornyok Bolognában.

Az Apenninektől dél felé sokkal kellemesebb vidékre jutunk. A hegyi részekén túl termékeny, festői részletekben gazdag tartomány tárul elénk, melyet Olaszország kertjének is neveztek, még ma is *Toscana* néven ismeretes, csak tengerparti része kopár és egészségtelen mocsárokkal van tele, melyek egész Róma vidékéig lenyulnak. A többi résznek talaja igen termékeny, gabonafajok, gyümölcsök nagy számmal fordulnak elő. Itt-ott még melegforrások is. Az ipar és nép-műveltség Olaszország egy részében sem oly virágzó, mint e helyen.

E vidéken a legnevezetesebb város Toscana. Egy ideig (1865-1871) egész Olaszország fővárosa a „szép“-nek nevezett *Flórencz* volt, (Firenze, la bella több mint 200,000 lakossal). Valóban megérdemli a jelzöt. Flórencz az Arno folyó mindkét oldalát elfoglalja, környéke kellemes gyöngéden hullámzó dombvidék és hegyek környékezik; olajfa, cziprus, füge a jegenyefákkal, tölgyfákkal váltakozik, közben

A Medici-palota Flórenczben.

jól művelt szántóföldek és terjedelmes szőlőkertek húzódnak el. A mindenütt felcsillámló villák mellett egyes magas koronájú pinia emelkedik. Palotái és tornyai már messziről kellemesen lepik meg a szemet. Közelebbről ez a hatás még emelkedik. A székesegyház hatalmas kupolájával és az előtte fekvő Campanile és bronzkapuival a Battisterio Ghiberti, melyek Michelangelo ítélete szerint méltók len-

nének arra, hogy a paradicsom kapui legyenek, az építészet és szobrászat legszebb emlékei közé tartoznak; ezeken kívül is számos palota szépségében gyönyörködhetünk, melyeknek renaissancekori stylje és mozaik építményei bámulat tárgyai. Flórenczet általában modern Athénnek nevezik és különösen *művészeti kincseiért*, méltán megérdemli ezt a nevet. Képgyűjteményei legelsők az egész világon. Az Uffiziban, Pittiban, San Marco kolostorában, az akadémia palotájában és számos más helyen az olasz művészet legjelesebb kincsei láthatók. Különösen az elsőnek egyik terme (tribuna) világhírű mű-

A pisai székesegyház és ferde torony.

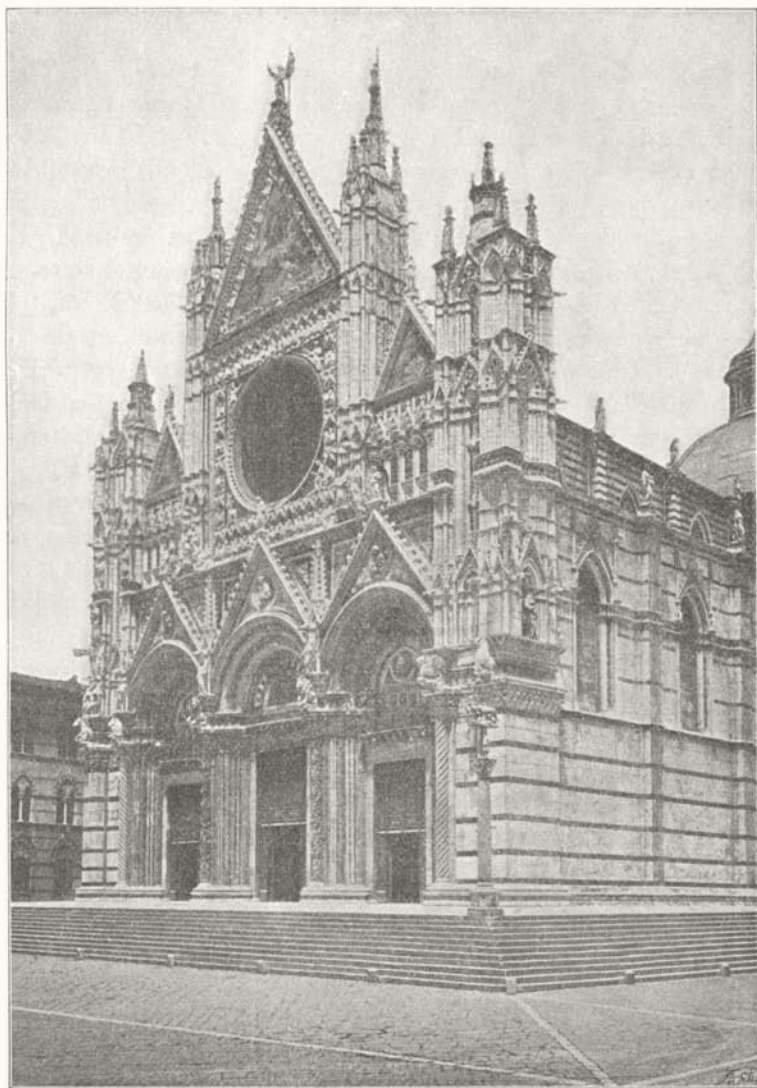
remekekkel van telve. A szobrászatban Róma és Nápoly versenyezhet csak gyűjteményeivel, de az antik műveket illetőleg, a renaissancekor nagy alkotásai, köztük a flórenczi születésű Michelangelo remekei, legjobban itt vannak képviselve. Az építészetben, mint egykor Athenben, saját nagy művészeinek alkotásaival találkozunk. A Loggiában művészeik legnevezetesebb szobrai, a S. Croceban Flórencz nagy fiainak (Michelangelo, Dante, Macchiavelli, Galilei stb.) siremlékei láthatók. A művészeknek még ma is kedvelt helye ez a város, hol a műipar is kitünően virágzik. Az Arno jobb oldalán nagyszerű

sétahely, a Via de Colli, vonul el műemlékek és szép villák között, gyönyörű kilátással a városra és a felette lévő, magas dombtetőn fekvő Fiesolera, hol a pietismus leggenialisabb festője született.

Az Arno torkolatához közel, ma már mocsárok közepette fekszik az egykor híres *Pisa* (50,000 l.). Még ma is jelentős egyeteme van, de hajdani nagy kereskedelme és ezzel együtt gazdagsága végkép eltűnt és a város napról-napra jobban pusztul. Régi nagyságának legdiszesebb emlékei is már a városon kívül fekvő zöldgyeppel benőtt dombtéren vannak, hol nem ritkán legelésző libákat és barmokat is lehet látni. Pedig a libalegelő négy világhírű építészeti maradványról a leghiresebb műemlékek egyike. Itt van a 11-ik és 12-ik században épült hatalmas dom, a műemlékek valóságos kincstára a világhírű görbeterony (*Campanile*), melynek 54 méter magas csucsa több mint 3 méterrel hajlik előre a talaj felett és 8 hengeralaku emeletet képez, továbbá a *Battisterio* (keresztelő kápolna), három emeletes márvány ékítményével, mely valódi festői képet nyújt, benne *Niccolo Pisano* híres szószéke, az első régi olasz művészet egyik remeke; végül a művészettörténelmi szempontból jelentékeny temető (*Campo Santo*) találjuk itt, ennek oldalfalain a 14-ik század fresco-művészetének legremekebb alkotásai (*Orgagna*, *Gozzoli*, *Volterra* stb.) szemlélhetők, alattuk néhány szintén híres siremlék és közepén a szentföldről hozott talajban újabb sírok vannak. A temető kerülete csak 337,355 méter, de a tulajdonképeni temetőmag nem több, mint 253,308 méter. E nevezetes épület-csoport mellett *Pisa* többi régi emlékei eltörpülnek, noha a templomokban és a palotákban sok régi műredek van. Képtárán kívül még *Pisa* botanikus kertje is nevezetes. Mintha *Pisa* hajdani nagyságát a tőle 9 kilométernyire fekvő *Livorno* (lakosai száma már 100,000-en felül) örökölné. Élénk természetű, vegyes eredetű lakossága a többi olasz városokétól egészen eltérő jellegű. Maga a város is modern jellegű (1790-ben még csak 30,000 lakosa volt), műemlékei alig vannak, utczái szélesek és állandóan élénkek, a lakosok sorában feltűnően sok a zsidó. Különösen érdekes a 600 méter hosszú, 400 méter széles nagy kikötő, hova évről-évre több hajó jár.

Toscanában a már említettekén kívül művészeti szempontból nem egy város nevezetes. Így a többek közt *Siena*, mely a középkorban híres köztársaság volt, ma főképp művészi multjának köszönheti nevét. A dombos vidéken épült város lakóházainak nagy része, régi góth vagy renaissancekori az egyes terek, különösen a nagy „*Piazza Vittorio Emanuele*“ előbb il *Campo*, az utazót egészen a középkorba

varázsolják. Hirneves márvány-domján és képtarán, a templomok és paloták egész serege műremekekkel van telve, saját híres műiskolája

A sienai székesegyház.

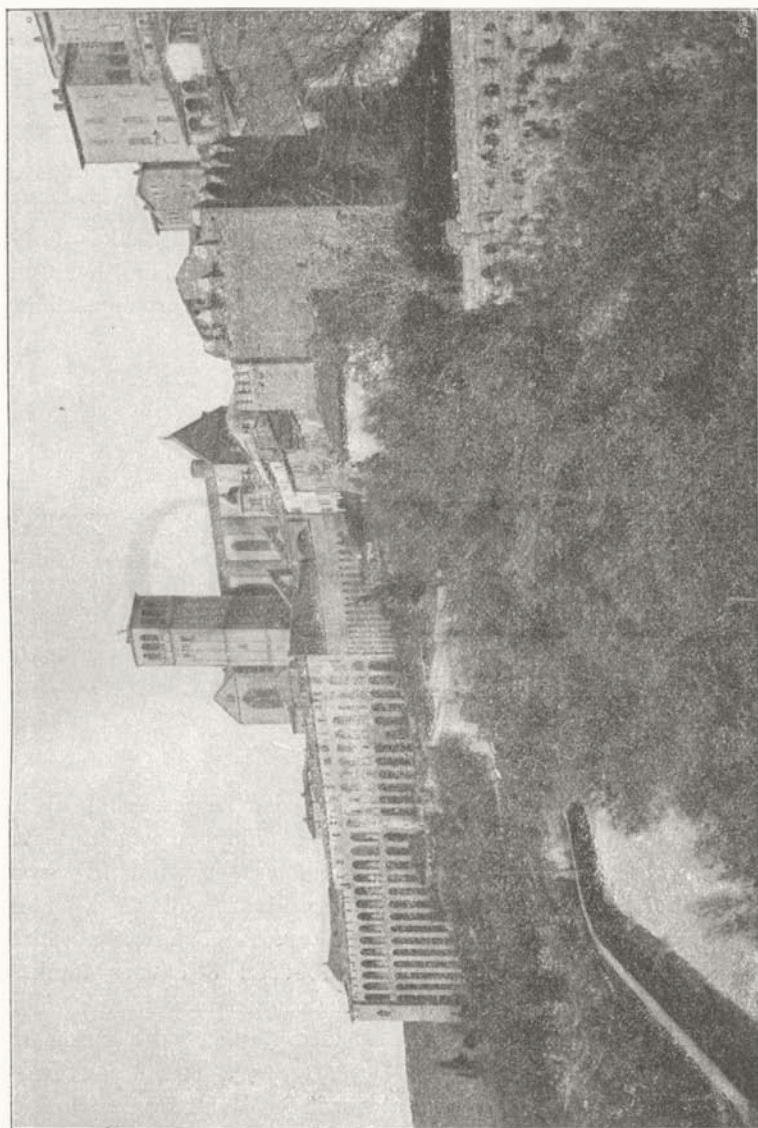
(Duccio, Memmi, Razzi, Beccafumi, Peruzzi) volt, könyvtára és levéltárai a műtörténelemre nézve megbecsülhetetlenek. Flórencz közelében

van *Pistoja* és *Lucca*, melyek épületekben és műgyűjteményekben sok kincset érők, *Arezzoban*, Petrarca, Spinello, Vasari és mások hazájában, goth székesegyház és becses képtár van, *Chiusi*-ban pedig igen szép etruszk és római gyűjtemények láthatók.

Toscánától délnyugatra fekszik *Umbria*, e városon a Tiberis folyik keresztül és a Flórencztől Rómába vezető vasut egészen átmettzi. Nagyobbrészt termékeny rónaság. Egyébként a városok nagy része hegyeken épült, úgy hogy a völgyben elhaladó vasutól még meglehetősen meredek uton juthatni fel hozzájuk. A völgyekben uralkodó malaria miatt építkeztek fel a magaslatokra az emberek. Ezen utunkban is nem egy művészeti szempontból nevezetes helyre akadunk. Ilyen *Perugia*, hol egykor Buonfigli, Perugino, Pinturicchio, lo Spagna és maga Rafael is működtek; műveik jelentékeny része ma is láthatók. Épületei között sok etruszk emlék maradt fenn. Főleg érdekes közelében az 1840-ben talált etruszk sirkert (*grossa de Volturni*). Hasonlóan régi város *Spoleto*, egy kialudt vulkán kráterében és igen érdekes római műemlékekkel. A 206 méter hosszú és 81 méter magas nagy vízvezeték már a longobardok korából való. *Orvieto*-ban gyönyörű, művészi homlokzatu goth székesegyház van, benne nagy értékű falfestmények. Orvieto gyönyörű nőiről nevezetes. Az olasz női arczél eredeti szépségében itt tűnik föl az idegennek s ha költői ábrándokra hajlandó, úritsen tüzes borából, mert az orvietói bor az olaszok leghíresebb bora. *Assisi* szép nagy templomában a ferenczrendi szerzet alapítója van eltemetve. Giotto frescoi itt láthatók. *Terni*, az egykor szintén hatalmas város, világhírű szép vizesésén kívül ma már igen kevés nevezetességgel dicsekedhetik. A nyájás fekvésű *Narni*-ban is kevés műemlék van, *Civita Castellana* etruszk régiségeiről nevezetes. Közelében láthatók Falerii, a régi etruszk város romjai.

Innen keletre terjednek el az adriai tenger hosszában az ugynevezett *Markok*. Négy tartomány: Ancona, Macerata, Ascoli és Pezaro e Urbino van benne; községei többnyire jelentéktelenek. Kiemelkedik *Ancona*, a mely a kikötőt szegélyező horogalaku előhegytől (anconakönyök) vette nevét. Lakosai (60,000) élénk kereskedelmet folytatnak. Nagyszabásu, tojásdad alakú kikötője mindinkább élénkül. A város amphitheatralis alakban emelkedik a tengerparton, felette fellegvár van. Utczái azonban szűkek, rendetlenül épültek egymás mellett. Néha csak lépcsők kötik össze, újabb része se valami lebilincselő. Alig találunk egy-egy szép házat. Nevezetessége Traján diadaloszlopa,

melyet K. u. 115-ben a kikötő helyreállításáért fehérmárványból vésettek. A vidék többi kikötő helyei Sinigaglia, Pesaro már kevésbé

Assisi.

nevezetesek. Rimini nevét, székesegyháza teszi nevezetessé, hajdan kikötő város volt, most nem az. Világhírű a kis *Loreto*, hová állítólag

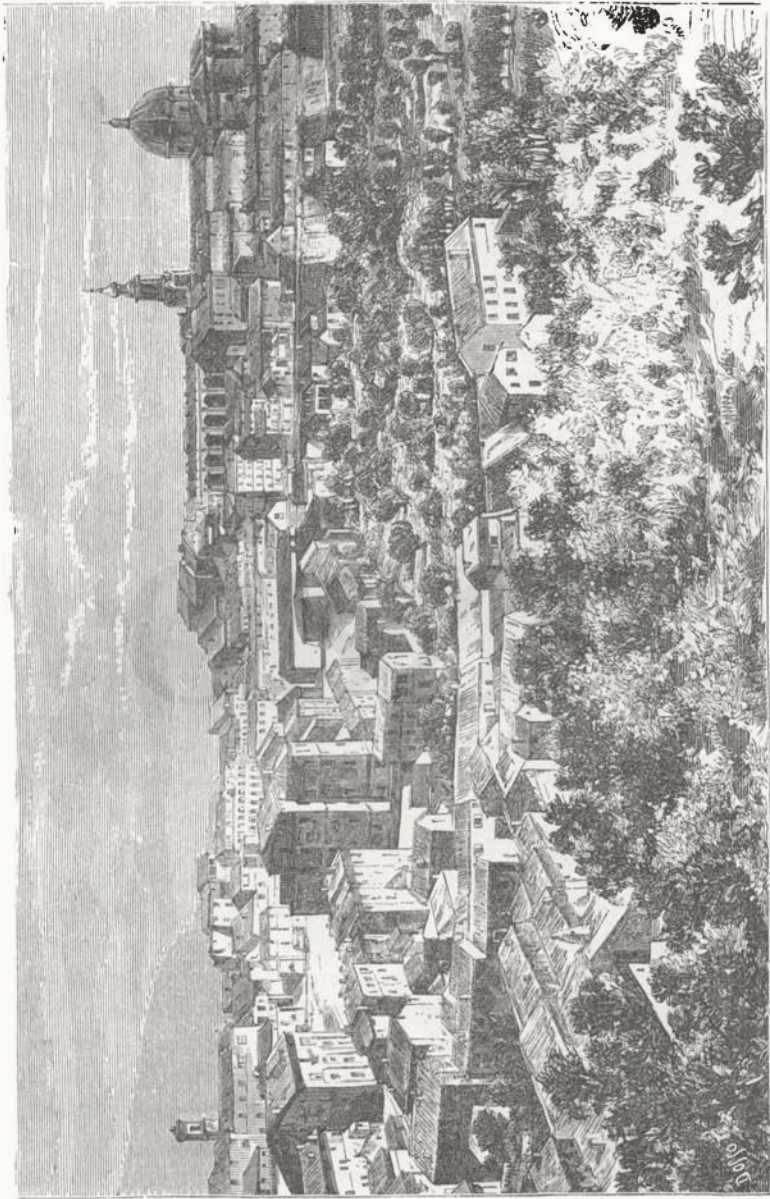
szűz Máriának angyalok hozták el Názárethben levő házát 1294-ben. Századok óta nemcsak Olaszországnak, hanem egész Európának a legnevezetesebb bucsújáró helye. A ház felébe épült templomban jelenleg számos műremek látható. Nevezetes hely még *Urbino*, hol Rafael született s hol egy csinos kora-renaissance stylben épült hercegi palota is található.

A Markok között elzárva van Európa legkisebb állama, *San Marino köztársaság*, Ravenna és Ancona között az adriai tengertől húsz km.-nyire. Egész területe csupán 59 □ kilométer, úgy hogy az olaszok azzal gúnyolják, hogy az országuk közepén álló kakas kukorikolását a köztársaság minden részében meg lehet hallani. Lakosainak száma 9000, a kik nagyobb részt földművelők. A kormányza élén 60

Urbino, Rafael szülővárosa.

tagu törvényhozó tanács áll, melynek tagjai a nemességből, a városi lakosságból és a többi lakosokból egyenlő arányban választatnak. A végrehajtó hatalmat két kapitány (egy nemes, egy polgári) gyakorolja, kiket 6 hónapra választanak. Az igazságszolgáltatást két idegen ügyvéd végzi, kik 3 évre választatnak meg. A köztársaság védnöke ez idő szerint az olasz király. Az állambevétel 361 ezer frank. A katonaság 988 főből áll. Pénzt természetesen nem veretnek, hanem az olaszokéit használják. Az egész köztársaságban a fővároson kívül 3 falu és 3 tanya van. Fővárosa *San Marino*, a Titano nevű hegyen fekszik, hova csak egy meredek ut vezet fel. Van három várkastélya, hét temploma, ezek egyikében a legnagyobbban sz. Marinus csontjait őrzik, van színháza 600 nézőre, 2 zárdája és egy mély kutja a Piazza Pianellen. A város fölöttébb nyomorult hely. A köztársaság előkelő

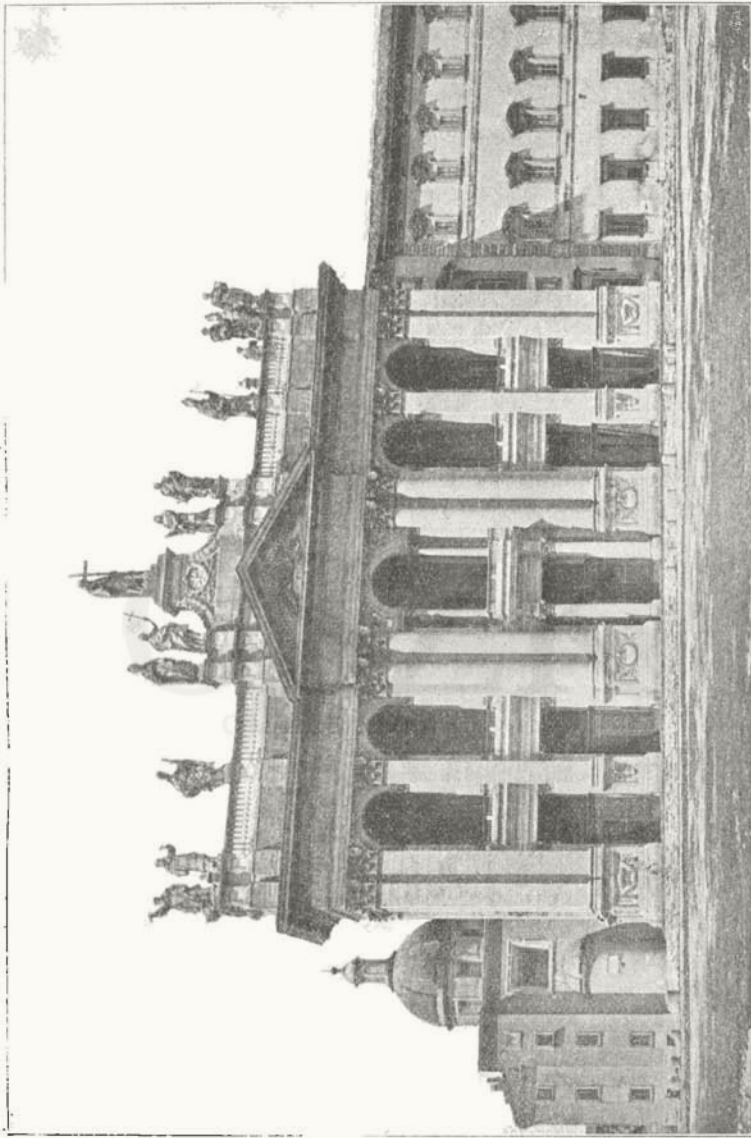
Loretto.

polgárai a hegy alján levő Borgo di San Marino faluban laknak. A köztársaságot állítólag sz. Marinus, előbb dalmát kőmives, egyes-

életü remete alapította, ki e hegyet és környékét a kegyes Felicitas asszonytól kapta ajándékba Kr. u. 469-ben. A békés indulatu és szorgalmas lakosok önrendelkezési jogát azóta minden olasz kormány elismerte s így a kis köztársaság ma is fennáll. Az iskolák jó állapotban vannak, gyümölcs, kivált gesztenye és szőlő, elég terem, ebből aztán a lakosok még kiviteli kereskedést is űznek.

A régi egyházi állam, melynek határán belől volt San-Marino is, az olasz félsziget közepe táján hegyes-völgyes vidéken fekszik. Egyes részei, különösen a tengerpart mocsárai miatt, rendkívül egészségtelen. A *pontini ingoványos mocsárok* szinte félelmetesek, a hol a malárialáz miatt még most is kevés ember tartózkodik, noha csatornázás és faültetés (*Eucalyptus globulus* = kék gummi fa Ausztráliából) sokat segítenek az egészségügyi viszonyokon. Szellő is alig leng a vidéken. A nehéz levegő eltompítja az érzékeket. Álom nehezedik a szemre. Pedig aki itt elalszik, azt veszély környékezi. Mint a holt tenger felett, madár itt is alig repked. Bivalyok hevernek a nádak között és néha ijesztően ütögetik fel otromba fejeiket. Az ut mellett, mely legtöbbszörre a Via Appian vezet, olykor-olykor pusztá házak állanak. Más embert ritkán lehet látni, mint a posta-állomásokon egy-egy viaszsárga, hideglelős, alamizsnát kérő asszonyt. Száradt karján elcsenevészedett, összeránczosodott, nyomorult gyermeket tart, kinek sötét szemeiben sohasem gyuladt ki az öröm vagy a megelégedés fénye, és ártatlan szájacskája még soha sem nyílt örömré. Az anya bágyadtan, búsan, unalommal tekint gyermekére, mintha ő is valódi memento morinak tartaná. Az utas iparkodik az álmod elűzni; de az eleintén élénken ömlő szavak a beszélő ajkain akarata ellenére is megritkulnak, őt is valami csodás lankadtság és mélabú keríti hatalmába. A hallgatók arcán is elhal a mosolygás. Aztán néma csend lesz.

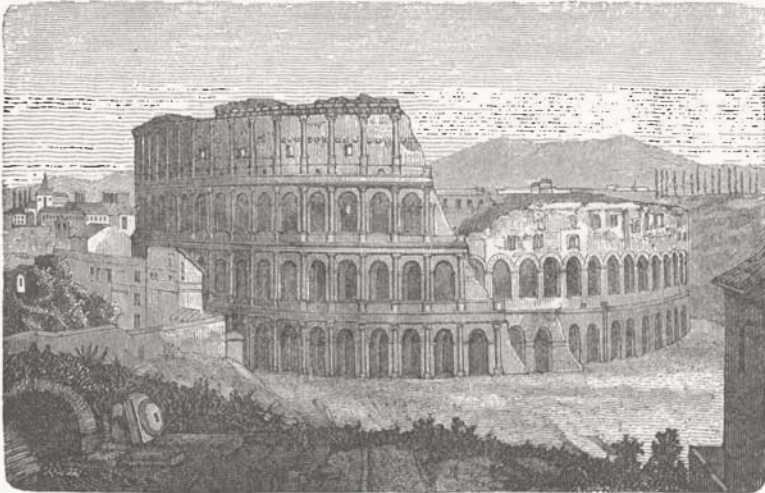
A vidék nevezetesebb helyei rendszeren a mocsáros részekből távolabbra vannak, e miatt a latiumi tengerpart nagyrészt néptelen. Legjelentékenyebb kikötője *Civita Vecchia*, melyet Traján mesterségesen készített, de a mely csak most, a Rómába vezető vasut megnyitása óta, élénkebb kezd lenni. Nevezetes helyek még a Latiumnak nevezett tartományban *Viterbo*, vulkánikus vidék közepén, etruszk sirjairól és szép kutjairól híres; *Velletri* ősrégi város a volszk hegyek alján közel a pontini mocsárokhoz, *Terracina* kikötő város a mocsárok felett pompás növényzetű pálmákkal és kaktusokkal, *Palaestrina* s *Frascati* számos római régiséggel, *Bolsena*, a hasonló nevű tó mellett, etruszk emlékekkel.

A Laterán Rómában.

Ennek a tartománynak és egyuttal Olaszországnak fővárosa *Róma*, az örök-város (urbs aeterna, la citta eterna), melyet már a régi római egyszerű büszkeséggel „urbs“-nak nevezett, mely nevezet-

tesebb minden a tartomány eddig említett helyénél és egyikkel sem hasonlítható össze. A Tiberis két partján több dombon terül el, melyek közül hetet (Palatin, Capitolium, Aventinum, Coelius, Equilinus, Viminal s Quirinalis) történeti nevezetességüknek tartanak, míg a Monte Pincio, Monte Gianicolo (Janiculus) és Vaticano újabb időben népesedtek be. A házakat nagyrészt nem a dombokra, hanem az azok közt elterjedő Marstérre építették, legnagyobb utczája a Piazza del Popolótól a Piazza Veneziaáig a híres corso, Palatin, Aventin és Coelius nevű dombjai ma is meglehetősen lakatlanok és rajtuk csak a régi rómaiak nagy épületeinek romjai vannak. A romok leglátvá-

Colosseum.

nyosabb része a Kapitolum mellett kezdődik, hol egykor a forum állott, de melyet később a római világ iránt kevés fogékonysággal bíró középkor tehén vásártérnek nevezett el és nevének megfelelő célra használt. Évtizedek óta nagy gonddal és nagy költséggel folynak itt az ásások. Ma már egy kis romváros terül el Septimius Severus diadalivétől az óriás Colosseum romjáig és a Palatinon levő császári lakásokig. A város más részeiben is vannak ugyan kiváló romok, így a híres fürdők, a Pantheon stb., de sehol sem fordulnak elő oly tömegesen és oly szemlélhető alakban, mint itt. Az egész város tudvalevőleg kőfállal van körülvéve, mely 23 kilométer hosszú s 14.160,898 □ méter területet zár be. E nagy térségből azonban a

házakra csak 4 millió, az utcákra és terekre 2 millió \square méter esik. A terület többi részét kertek, szőlők és pusztaság borítják. Az ókori és középkori Róma után azonban az örök város új virágzásnak indult. Az esquilai dombon és a Diocletian forrásokon túl a legujabban új városrészek alakultak. A modern új nagy város kaszárnyajellegű épületeivel hova-tovább terjeszkedik. Harmincz éve, hogy az egyházi uralom megtört és századunk mesés gyors haladásának megfelelően már is a zárdák és kolostorok légiói megszüntek. Egyre tűnedeznek

Kapitolium palota Rómában.

a büzhödt kacskaringós utcák, helyükbe gyárak, paloták emelkednek. A város lakosságának száma is folytonosan szaporodik. Legutóbb már 487,066 lélekre tehető, tehát Nápoly után a legnagyobb Olaszországban. A modern Róma azonban ma nem áll még ott, hogy megtekintésére modernsége csábítsa az idegent.

Az a kincs, melyet harmadfélezer év alatt a mult itt összehalmozott, noha csak töredékeiben maradt az utókorra, sokkal értékesebb, hogy sem ennek minden művelt emberre ne lenne varázsa.

Évről-évre pusztul a régi Róma, a modern fejlődésnek állván útjában, az egyházi kormány sem vetett ügyet Rómának ezzel a varázsával, engedte azt pusztulni, de Róma történelmi nagysága állandó marad és az utazók még az elrejtett zugokban is előszeretettel fogják felkeresni a mult szép emlékeit. A tulajdonképeni Róma környékén mutatkoznak ezek egész pompájukban. A Via Appián és mellette a régi siremlékek egész sora, a mezőn a nagy-szerű vízvezeték romjai, a föld alatt különböző korból eredő sir-kerterek (catacombák) láthatók. A régi templomok közt Vesta, Venus és Minerva templomának romjai vannak még meg. És legalább részben Marcellus színháza, Traján szép oszlopa és számos más nevezetesség áll fenn. Két nagy siremlékből a gyönyörű Pantheon alakult, a hol Rafael van eltemetve. Nagyhirű az Angyalvár, a pápai kormány volt államfegyháza. — A középkori Rómának legnevezetesebb emléke a *Vatican*, a pápák lakóhelye és a vele kapcsolatban álló szent Péter templom. Az előbbi a világ legnagyobb palotája, 4422 szobája van, melyekben gyönyörű képtár, roppant könyvtár és világhírű szobor-gyűjtemény van az antik művészet legjelesebb darabjaival. Különösen fontosak a Sixtus-féle kápolna, Michelangelo geniális freskóival és a stanzák Rafael képeivel. A palota mögött szép kert nyulik el. Egyik oldalán félkör alakú gyönyörű oszlopcsarnok mögött ritka szép téren emelkedik a *szent Péter templom*, Michelangelo remek kupolájával. A világhírű templom jelenleg a keresztyén világ főegyházi épülete, hatalmas bensejében 54,000 ember fér el; számos nevezetesség van benne. A volt pápai város többi 360 temploma közül nevezetesek a Lateran, mely mellett érdekes gyűjtemény is van, a Santa Maria Novella, sz. Pál temploma, a jezsuiták temploma stb. Csaknem minden templomban van valami művészeti szempontból érdekes látni való, bár e tekintetben a palotáknak egész sorozata diadalmasan versenyezik velök. A Barbarini, Farnesi, Colonna, Borghese, Corsini s más palotákban nagyérdékű képtárak és régiségek vannak, a Minerva templom mellett gazdag könyvtár, a Capitoliumon, melynek lépcsőzete és udvara a renaissancekor szebb építményei közé tartozik. Római szobor-gyűjteménye is gazdag. A középkori Rómának sajtásá-gos emlékei közül a kolostorok mindinkább tünedeznek s épp így a *ghetto* is megszűnik azzá lenni, a mi hajdan: a Tiberis mentén a megtört zsidók piszkos telepe, hol eredeti nyelvöket feledvén, immár olasz neveket cserélnek és modernül, de az ottani szokások szerint öltözködnek, jöllehet ritualis szertartásaikhoz most is szigoruan ragasz-

kodnak, épp úgy, mint hajdan, a mikor századokon át elzártan éltek. Különbösen sok minden megmaradt még Rómában a régi sajtósági szokásokból. Az utcákon, de különösen a Pantheon előtt levő téren mindig találunk hosszú selyem mellénybe öltözött népszónokot, ki áruit éktelen hosszú szónoklattal dicséri; itt-ott sátraikat felütve, nyilvános levélírók vannak, kik az írástudatlan népnek a szabad ég alatt árulják tudományukat. A Spagna lépcsőn naponként elüldögélnek a festői öltözeteikben feltűnő modellek, a kik az Alban hegyekből jönnek és a kik Rómában, hol évenként a világ minden részéből több száz művész jó napszámot fizet egy-egy „akt“-ja kiválasztott modelljének; öszvéren üldögélő barátok járják be a várost, alamizsnát koldulván. Az egyházi pompa azonban hanyatlott. A sok fényes ünnep, mely különösen Husvét körül az idegenekre oly nagy vonzerőt gyakorolt, nemkülönbösen a tömérdek bucsujárás tarka lobogókkal, némi érdekes sajtóságok p. zarándokok festői öltözetben, a házi állatok megszentelése, utcai praedikációk, ereklyék elárúsítása stb. csaknem teljesen megszűntek. A város lakosságának életmódja hova-tovább mindennapi, polgári lesz, hasonló más nagyvárosokéihoz. A Vatican előtt, honnan a pápa ki nem mozdul, pápai és olasz katona áll egymással szemközt. A szép szökőkutak előtt nincs többé oly sok ácsorgó nép. Ritkán látjuk a kispapok hosszú tömegét az utcákon átvonulni, helyettük a kocsik és magán fogatok száma élénkíti a forgalmat. A festők rendeznek olykor-olykor zajos, szellemes mulatságot, ésők egyuttal az örökváros határában kifeszített ernyőkkel és háromlábú székeikkel a legszembetűnőbb alakok.

Róma határa a híres Campana romjain kívül érdekes és szép. Tivoli mellett szép zuhatag van, az albanói tűzokádó hegyek maradványa, számos festői villa és magánosház, melyek masszív kőépületei és lapos tetői feltűnő alakuak. Néha a romok között műemlékekre bukkanunk, avagy más érdekességre, általában pedig elmondhatjuk, hogy a mértföldekre terjedő vidéken alig van oly hely, melyről a történelem vagy a hitrege egy-egy episodot ne tartott volna fenn. A sok viszontagság és változás ellenére a sors elég kegyes volt emlékei iránt, talaján történetének minden phasisát nyomról-nyomra követheti a szorgalmas buvár.

Latiumtól délkeletfelé a sziklás *Abruzzok* és *Molissa* tartomány, Olaszország e legzordonabb része terjed, itt már a megélhetésre szükséges élelmi szert sem nyújtja a talaj; ezért azok, kik nem rablással keresik kenyerüket, évenként az aratási időszak alatt nap-

számosokul más szerencsésebb vidékekre vándorolnak; legnevezetesebb helyei: Chieti, Lanciano s Aquila, mindmegannyi remek, festői vidéken.

A hegység legnagyobb pontja a Gransasso (nagykő) örökhó borította ormával messzire ellátszik. A völgyekben tömérdek tó és számtalan várrom látható, melyek egykor Olaszország válságos napjaiban nagy szerepet játszottak. Nehány iparüző városa az adriai tengeren jelentékeny kereskedést folytat. A hegyektől messzebb helyeken nagy a forróság, gyakran a Sirocco szél dühöng, mely a nap hevét csaknem elviselhetlenné teszi. A tavasz és őszi kellemes évszakok. A tavasz már januárban kezdődik.

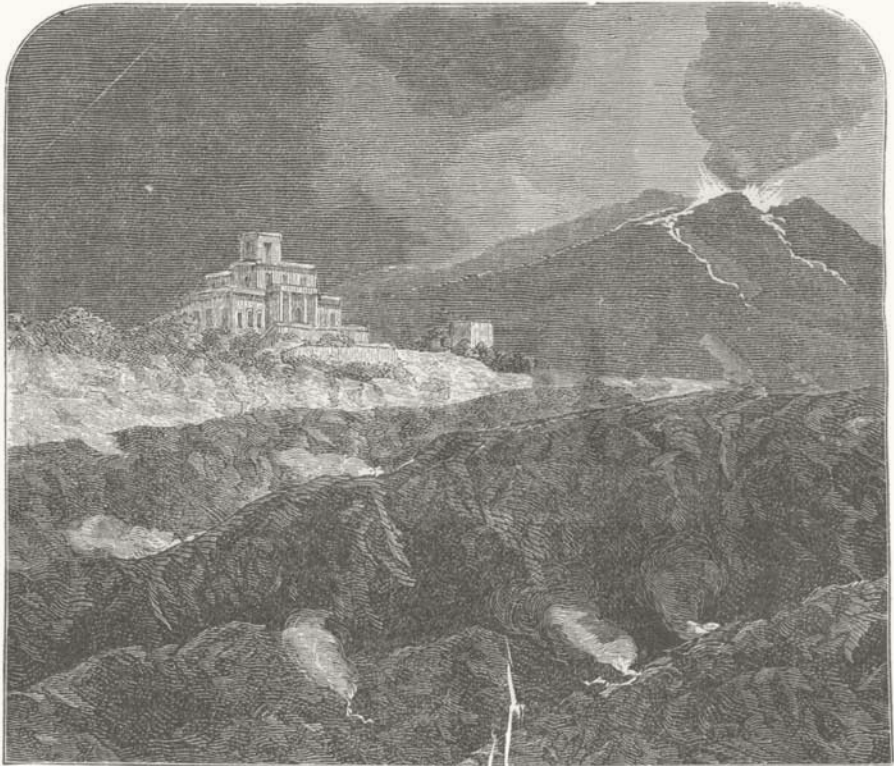
Azonban termékeny szép vidék csak *Terra di Lavaroban*, az ugynevezett boldog rónaságon (*Campagna felice*) kezdődik, hol a buza embermagasságra nő, a fákra fölfuttatják a szőlőt, melynek tőkéjén százig való gerezdet is megolvashatunk. A magasabb hegyeken füge-, olaj- és szederfa ligetek, citrom- s narancsültetvények, sőt helyel-közzel datolyák is diszlenek. E hegyi vidéknek a vulkanikus talajon fekvő és természeti szépségeiért annyira magasztalt *Nápoly* városa (olaszul Napoli, hajdan Parthenope) a központja. A tyrrheni tenger egy róla nevezett kráterforma öble mellett hét kilométer hosszúságban terjed el a nevezetes immár 536,073 lelket számláló nagy város, öble a mizeni előfoktól a Cap della Campanelláig elbájoló szép, festőileg teljesen bezárt tavat alkot. Egészben megkapó Nápoly fekvése, részletei gyönyörűek, háttérben van az örökké füstölgő Vezuv. Észak és kelet felé a távolban az Apenninek csúcsai tűnnek fel, míg nyugatról, közvetlen a város mellett, van a Posilipo domb Virgil sirjával és ettől északra a Camaldoli magaslat, a világ egyik legszebb pontja. A tenger felől vagy a Vezuv csúcsáról nézve Nápolyt a félkör alakú öböl partja az antik Bajaetól kezdve Sorrentumig, Tasso bölcsőjéig, mintha számtalan csillámló fehér házaival egy város lenne, melynek koronája közepén a voltaképeni Nápoly háztengere és tetője lángfolyamaival a Vezuv. Mindenfelé a legbujább déli növényzetet látunk. Kaktus és agave, pinia, narancs, citrom és pálma. Körülötte a tenger mélyéből mosolygó kékeszöld szigetek emelkednek ki regényes alaku sziklakkal. S hogy még érdekesebb legyen a kép, itt van a legnevezetesebb ókorból való emlékek kincstelepe: *Pompéji* is, melynek közel kétezer éven át föld alá temetett kincseinek nagyrészt kiásták. Az új életre keltett romok között az egykori népeinek benső életét, gondolkozásmódját, sajátosságait sokkal jobban megismerhetjük séta közben,

A sírok utcája Pompéjben.

pár napi figyelmes szemlélődés után, mintha évekig folytatott tanulmányozások gyümölcsét, a róluk írott könyveket olvasgatnók. — Olaszországnak legnagyobb helye Nápoly és jöllehet művészet,

ipar tekintetében Rómával és Flórenczczel nem versenyezhet, az általában szépen épített város muzeumokban, templomokban és más középületekben sok látni valót nyújt. Legnevezetesebbek a pompéji régiségek és különösen falfestményeket nagyrészen tartalmazó muzeum, a szép palotákban gazdag Via Roma, a híres színházak, fűvészkert és nagyszerű kikötője. A város kiváló nevezetességei voltak egykor a *lazzaronik*, kiknek száma azonban ujabbán igen megfogyott.

Observorium a Vezuvon.

A szabad ég alatt élő dologtalan és tudatlan néptömeg volt ez, mely leginkább a kikötő gátjai mellett ögyelgett különféle társasjátékokkal, zenével és tánczczal üzve el egyhangu életének unalmait, míg egy részük mint utczaseprő, hordár, avagy kalauz és koldus kereste kenyerét. Még csak egy pár évtizeddel ezelőtt ezrek és ezrek éltek eféle czéltalan életet, de lassacskán beszoktak a gyárakba és e dologtalanok csapata végképp tünedezőben van.

LAZZARONI NÁPOLYBAN.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A városból a lávakövekkel kirakott posilipo alagut vezet ki *Pozzuoli* felé, gyönyörű vidéken, hol a híres Seraphis templom romjai, a római színház és vulkánikus kénbarlang (solfatara) található. E helyen van az agnano tó, mely néha felbuzog és forr, mintha főne, a nélkül, hogy vize meleg volna, nemkülönben a Kutyabarlang, melynek fenekén a kénsavas gáztól minden lény megful. Itt találjuk a gennaroi izzasztó fürdőket (sudatori) és távolabb Bajae szép romjait. A Vezuv aljában fekszik Pompeji és Herculanium híres romjain kívül

Ischia vára.

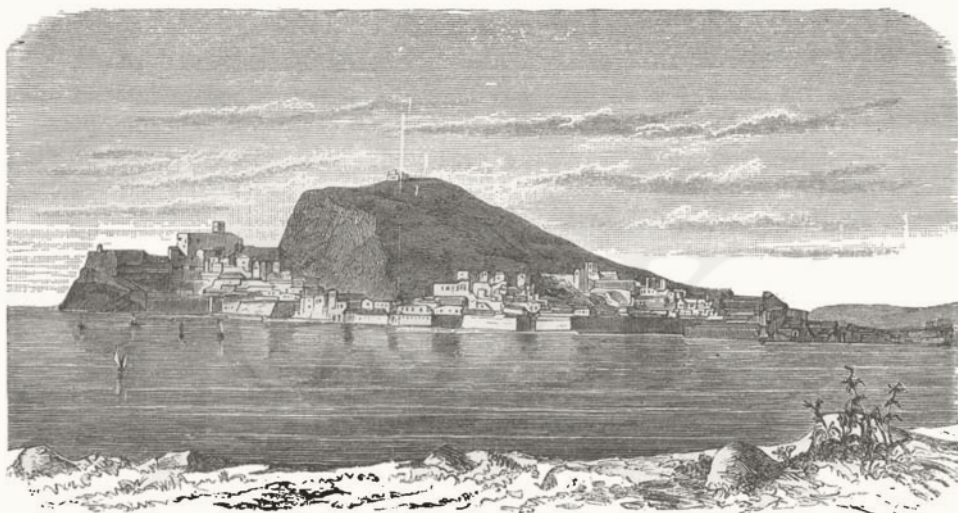
Portici, királyi palotával. Kissé távolabb a regényes fekvésű Sorrento. A szigetek között nevezetesebbek kiégett vulkánjáról Ischia, melyet nem rég még rettenetes földrengés dult fel. Nisida szigete kerthez hasonló, a gyönyörű *Capri* szigete pedig a festők s turisták kedvelt tartózkodó helye. Capri szigetén mintegy 4000 lakos él patriarchalis módon, mely életmód régi naiv jellegét megtartják, jóllehet sok az idegen is a sziget törzsökös lakói között. Az egyébként nyomorult, szegény nép baromfitenyéztéssel és madár vadászattal foglalkozik. Érdekes, hogy itt a nehezebb munkát nők végzik. Összetar-

tozási érzetük oly nagy, mintha az egész lakosság egy család volna. A sziget egyik nevezetessége a kék-barlang, melybe csolnakokkal lehet a tengerről bejutni.

Kissé távolabb fekszik a *Monte Casino*, festői szép hegycsúcson, a legrégebbi benzés kolostor, hirneves képtárral. Érdekes hely a távolabb eső *Gaeta*, tengerbe nyuló sziklás előfokon épült várával. Fölöttébb szép fekvése van *Caserta* városának, hol egy pompás, tisztán márványból épült királyi várkastélyt láthatunk fényes oszlopaival, szobrokkal. *Capua* és Nola gazdag vidékéről híres. A salerno-i öböl mellett van *Amalfi*, egykor jelentékeny kereskedő város; nem messze tőle a hajdan rózsáiról híres *Paestum* (Poseidonia), melynek mai pusztja, mocsáros vidékén igen érdekes doriai templomromok láthatók. Nevezetes hely még *Benevento* is, hatalmas székesegyházáról, nemkülönben Traján ugynevezett aranykapujáról. Utóbbi ma is élénk kereskedelmi hely.

Dél-Olaszország jelentékeny tartománya még *Apulia* (La Puglja), melynek nagy része igen termékeny és jól művelt föld, noha a szárazság és vízhiány miatt sokat szenved, miért a nép csatornáknak fogja föl és gyűjti egybe az esővizet. Sok nevezetes és népes városa van, nagyrészt a tengerparton avagy benn sziklákra építve. A községek és egyes házak építési módja eltér az olaszokétól. Legtöbbszörre alacsony, tündöklő fehérre meszelt és aránylag kevés ablaku házakat láthatunk itt, mint Görögországban, melynek egykori fiai népesítették be a vidéket s „Nagy Görögország“-nak nevezték el, a melynek jelenlegi lakói az itteniekkel élénk összeköttetésben állanak. A vasuti összeköttetés óta *Apulia* városai nagyon emelkednek. Nagykiterjedésű róma közepén emelkedik a csinos *Foggia* város, melyben a modern paloták a régi történeti emlékeket már csaknem egészen háttérbe szorították. A várost, sovány birkalegelők veszik körül, melynek zombékjain százezer számra legelnek a híres és drága juhok. A tengerparton van a népes, szépen épült és régi templomairól nevezetes *Bari*, továbbá érdekes antik régiségekkel teli *Barletta*, egy már romba dőlni kezdő régi, részben byzanti stílusban épült bazilikájáról nevezetes *Molfetta*, de a felsoroltak mindegyikénél biztatóbb fejlődésű *Brindizit* találjuk, melynek kikötőjében a szuezi csatorna megnyitása óta évről-évre több hajó vet horgonyt. A közel jövőben Európának Keletáziával való kereskedelmi összeköttetésének egyik főpontja lesz (Alexiandriába a hajó átlag 60 óra alatt jut el). Az ókorban oly nagyhirű *Taranto* (Tarentum) kikötőjét ma már nagyrészt elborította a homok és régi nagyságának ma

már kevés emléke maradt fenn. A nép nyelvében és társasjátékaiban föllelhető ugyan még számos ógörög jellemvonás. A város neve állítólag a tarantelpóktól ered, melynek csipését a mesében halálosnak mondják, noha csipése alig ártalmasabb, mint a méhé. Ugyanettől származik a híres szenvedélyes táncz, a tarantella is. Nevezetes kikötőhely még *Otranto* (Hydruntum) szép régi székesegyházzal és a gyönyörű fekvésű *Lecce*, melynek sok hegyes tornya és nagyrészt sárgahomokkövekből épített, lastricoval bevont házai keleti jellegűek. Egyes csinos széles utczái, nagy palotái modern kinézésűek.

Gaeta.

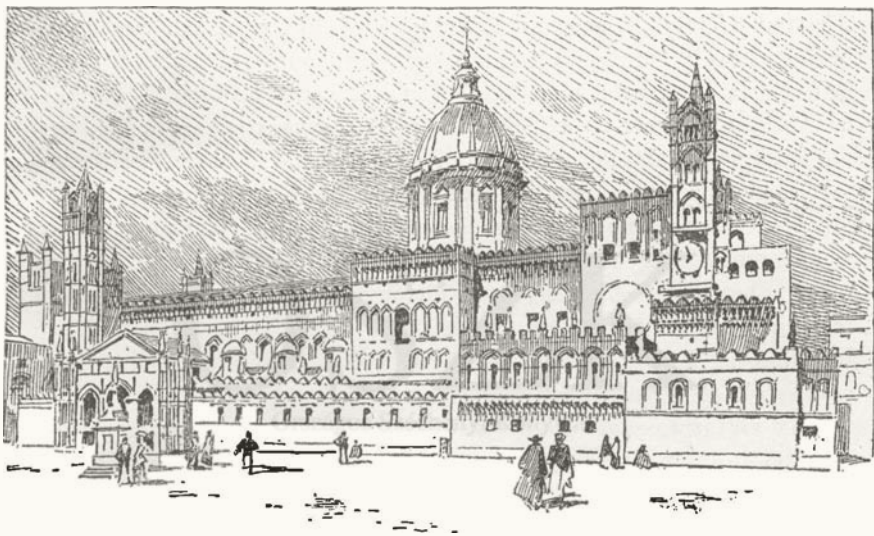
A tarenti öböl hátsó részén van, kevésbé szép helyen, *Basilicata* (a rómaiaknál *Lucania*), melynek fővárosa, az Apennin hegységnek egy szép vadregényes táján, a tartománynak közepén *Potenza*. Déli fekvése ellenére gyakorta hideg és viharos szelek fújnak itt. 1857-ben nagy földrengés a város nagy részét elpusztította. A többi városok, noha nem kevesebb, mint 8 püspöki és érseki székhely van a kis tartományban, mind jelentéktelenek. Történeti nevezetességű *Venosa* (hajdan *Venusium*), hol *Horatius* született és a *Basiento* folyó tengerbe ömlésénél *Bornalda*, hol az ókorban híres *Metapontum* nevű romjait nem rég találták meg. A tartomány egyes részeiben még barlangokban tartózkodnak az emberek.

Nagyobb terjedelmű és több tekintetben érdekesebb az olasz szárazföld déli csúcsa, *Calabria*. A tyrrheni és joniai tenger övezi partjait, hol hét hegyfok nyulik merészen a tengerbe. Az egész vidék vad, zordon. Ezer szűk, sötét völgy, mélyedés vonul rajta keresztül. Fensíkjai déli növényzettel gazdagon meg vannak áldva. Calábria belső földrészen a legnevezetesebb hely *Cosenza*, melynek lakossága regényes hegyen lakik, dusan megáldott mintegy 40 község veszi körül. A földrengés, mely egész Calabriában igen gyakran pusztított, az antik és középkori műemlékek nagy részét itt is megsemmisítette; de az új város tekintélyes palotáival elég csinos képet nyújt. Szintén szép emelkedő város élénk iparral és sok — rablóval, a tengerparton gyönyörű vidéken *Catansaro*. Itt a nők öltözete már egészen görög. Felső ruháik és mellényeik tarka színűek, piros az asszonyoké, a leányoké rendszeren zöld, hosszú főkötő alakú fehér fejkendőt hordanak. Jelentékeny hely még, gyönyörű illatos kert közepette, *Reggio* (*Rhegium*), pompás homokkőből épült modern házakkal.

Csaknem vele szemben, az alig $5\frac{1}{2}$ kilométernyi széles tengeröböl által (*Faro di Messina*) elválasztva, a híres *Sicilia* szigete fekszik, mely egykor termékenységről volt híres; ma azonban nagyjából elpusztult, noha még mindig és minden kelléke meg van, hogy új virágzásnak induljon. A nagy kiterjedésű sziget szabálytalan háromszög alakú, határát több előhegy csipkézi ki. Földje általában hegyes; de nagyobb síkságokat is találunk köztük, a cataniai rónát. Széles, porondos tereit csak sovány gyeppel fedik, a szántóföldeket roppant kaktusz és aloegyeppek szegélyezik. Azonban a földnek nagyobb része most is bőven termő, noha igen el van hanyagolva, mivel csak a városok közelében művelik. Faluk és tanyák a régebben uralkodott politikai belvillongások és elszaporodott rablóbandák miatt alig vannak. Itt-ott a bányászatra is akadunk s különösen kénbányái gazdagok, de ezeket még mindig igen primitív módon művelik s nagyobb részt szegény gyermekeket küldenek le homlokukra kötött lámpákkal a 2-300 méter mélységbe a kén kiaknázására.

A sicíliai népjelleg fölöttébb sajátságos és határozottan kifejlődött. Sicanok, görögök, punok és karthagoiak, rómaiak, byzantok, arabok, normannok, francziák, németek, spanyolok, nápolyiak uralkodtak és laktak egymás után e szigeten. Egész tisztaságban azonban egy faj utódai sem maradtak meg, mind összeolvadtak. Nemessége se exclusiv s körükben is alig lehet a régi fajokat megkülönböztetni. Azonban nyugaton általában az arab vagy berber elem, keleten pedig

a byzanti-görög elem uralkodik. Néha a nyugati partokon jóformán azt hisszük, mintha Afrika északi szélein lennénk. A nők félig elzárkózva élnek és a férfiak egészen nomad viszonyoknak megfelelő életmódot folytatnak. Syracusában ellenben görög szokásokkal és modorral találkozunk, vidámság és életkedv tűnik mindenütt élénk. Ugy véljük, hogy Görögországban és nem a mai görög félszigeten vagyunk, hol annyi sok idegen elem vegyült már a régi lakókkal össze. Egészen véve a sicíliai izgatott, szenvedélyes, de egyuttal nagylelkű. A szép és nemes iránt könnyen lelkesedik és általában jobban hallgat a

A székesegyház Palermóban.

szívre, mint az értelemre. Sok önérzete van, büszkén lép fel és sohasem oly alázatos, mint az olaszoknak nagy része.

A sziget egykori fővárosa volt és ma is a legtekintélyesebb hely, *Palermo*, Monte Pellegrino lábánál az északi parton fekszik. Lakóinak száma 286,000 lélek. Csinosan épült város. Legnagyobb nevezetessége a hatalmas dom. Ez már reminiscenciákkal legszebb normann építészeti emlék, a Hohenstaufok porphyrsírköveit találjuk benne. Nevezetes hely a királyi palota. Szaracén eredetű épület, csillagvizsgáló toronnyal. A „Capella reale” kicsiny, de sajtáságos építésével bűbájos hatást tesz minden szemlélőre. Talapja veres és zöld, leginkább egyiptomi porphyrból és színes márványból van ; falai színes mozaikok, arany

talajon az ótestamentomból, teljes naivitással, 34 eseményt ábrázolva. A tetőről szépen formázott, aranyozott fodrok csüngenek, melyek a félhomályban sajátságosan törnek meg a beszűrődő fényt. Érdekes a kapucinusok sirboltja, hol a halottak egymás mellé állítva és nyakuknál fogva a falhoz szegezve hosszú sort alkotnak és mivel természetesen koporsókban nincsenek, sok nézőre rémes hatásuk van. A tengerparton négy kis erőd, szép kikötő, a város falain kívül két mór várkastély van. Vidéken kopár hegyek között illatos narancsligetekre akadunk és mindenfelé déli növényzetben gyönyörködünk.

Palermon kívül még két nagy város van a szigeten. Egyik *Messina* (153,000 l.) nagy kikötővel és előkelő palotákkal. Székesegyházában örök ereklyéi közt van egy levél, melyet állítólag maga szűz Mária irt a messinaiakhoz. A másik város *Catania* (130,000 l.) az Aetna alján, melynek rombolásaitól sokat is szenvedett. Igen szép derékszögben metsződő széles utczái és nagy terei lávakövekkel burkoltak, muzeumában sok sicíliai régiség látható. A város ujabban nagyon emelkedett, meglepő tisztasága és modern építkezése. Innét indulnak az idegenek a gyönyörű *Aetna* hegységre, mely egész Európában talán a legérdekesebb természeti látványt nyújtja. A partokból itélve, melyek átlag a tenger színe felett 200 méter magasak, a tűzhányó legalább is 20,000 év óta működik. noha kitöréseit (56) leginkább csak a jelen évszázadban jegyezték fel. Kratereinek száma 972. A sziklák változatossága, a természet különfélesége a hegy minden részének külön-külön érdekes jelleget ad.

A kisebb községek között a keleti part mellett a kis Ortygia szigeten történeti emlékeiről nevezetes *Syracusa*. A hajdani milliomos görög világváros helye ma szántóföld, részben ezüstszürke olajfaerdő, hol csak a csacsogó vízvezeték, olykor szántás közben talált emlékek s közbe-közbe idomtalan romok emlékeztetnek arra, hogy e hely egy hajdani nagy nemzet temetője. A mai város nevezetességekben szegény. Két kikötőjét szép kertek és ligetek környezik. Kénbányáiról nevezetes *Girgenti*. Közelében a hajdan híres Agrigent romjait találjuk, köztük egy szépen megőrzött doriai templomot is. Kissé távolabb a híres Machluba voltaképpen iszapokádó hegy van. A kincsvidék központján vannak Favara s Terranova városok. Kénbányáinak száma 150, melyek közel 4400 munkást foglalkoztatnak és évenként egy millió mázsa kénrel többet hoznak forgalomba. A nyugati parton szép kikötővel *Marsala*-t találjuk, honnan Afrika partjai is láthatók. *Trápaniban* több sóakna, nagy tinnhal- és korall-halászat

van. Ez a fő foglalkozása *Castelvetrano* lakóinak is. A város közelében a kátrhágóiak által feldult Selinus még ma is elég épen maradt romjait láthatjuk. Általában Sicilia vidéke és lakossága nagy átalakuláson megy át. Földművelésük és iparuk virágozni kezd. A szerzetesek, kik nagy számban laktak e szigeten, jó részben eltűntek; mintha új, élénk társadalmi élet verne gyökeret.

Az olasz partok mentén levő szigetek közül nevezetes *Elba*, hol, Porta Ferrajo város mellett, Napoleon egykori lakóhelyét még most is mutogatják. Jelentékenyen nagyobb *Szardínia*, melyen több

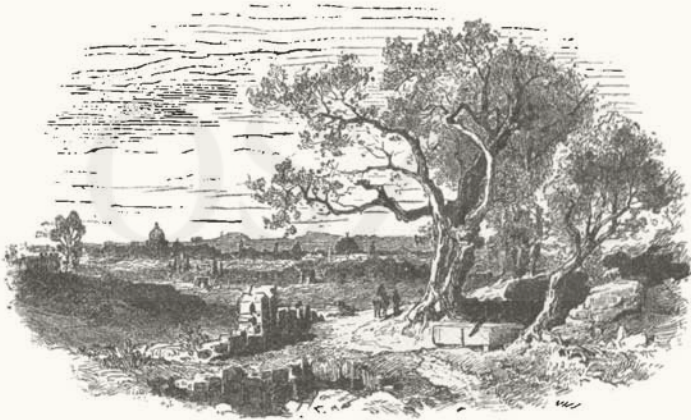

Az Aetna kitörése.

mint félmillió ember lakozik, kik külön nyelvjárást beszélnek, földművelésben s iparban egyaránt hátramaradottak s életüket főképp halászáttal tengetik. Szardínia fővárosa *Cagliari*, hol egyetem, hajógyár és jó kikötő van, ha még a népes *Sassari*, hol egy kis egyetem van, továbbá igen szép „Neptun“ nevű cseppkő-barlangjáról nevezetes Algherót említjük, Szardínia nevezetesebb helyeivel végeztünk. A szigetet hajdan talp alakja miatt Ichnunak, vagy Sandaliotisnak nevezték. A punok sokáig lakhattak itt, legalább a városok nevei erre mutatnak. Kormányzatuk és uralkodói gyakorta változtak. Hosszabb

ideig Piemonttal egyesítve volt s noha a nevezetes királyságot innen nevezték el, mindig elhagyatott vidék volt, mely ma is lassan emelkedik. Ismertté lett újabban *Caprera*, különben kopár sziget, mivel Garibaldi utolsó éveit itt töltötte el. Nevét a vadkecskéktől s a tengeri nyulaktól nyerte, melyek különösen régebben nagy számmal fordultak elő és már Plinius a nyulak sziget csoportjához (*Insulae cuniculariae*) számította.

Távolabb fekszik az angol uralom alatt levő *Málta* sziget, mely két kis szomszéd szigettel együtt 176,231 lakost tart el. Kitűnő és megerősített kikötővárosa La Valetta (70,000 l.) igen jelentékeny hely s kereskedelmi forgalma is nagy, évente 400—500 millió korona. 1896-ban 3786 hajó fordult itt meg. Iskolái is igen jók.

Pillantás Rómára.